

AZ EURÓPAI UNIÓS JOG ETIKAI VONATKOZÁSAI

- kritikai elemzés, különös tekintettel az Egyház társadalmi tanítására -

- doktori értekezés -

PÜNKÖSTY ANDRÁS

szerző

Témavezető: Dr. Szabó Marcel, egyetemi docens

Társ-témavezető: Dr. Szuromi Szabolcs Anzelm O.Praem., DSc.

Budapest, 2013.

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Doktori Iskola

„Azoknak, akik helyett az időmet e munka megalkotására fordítottam.”

Tartalmi áttekintés

I. RÉSZ: AZ EURÓPAI UNIÓ JOGA ÉS AZ ETIKAI NÉZŐPONT

II. RÉSZ: AZ EU-JOG ETIKAI PERSPEKTÍVÁJA

III. RÉSZ: AZ EU KÖZRENDI BERENDEZKEDÉSE ÉS A VALLÁS

IV. RÉSZ: A „KÜLÖNLEGES HOZZÁJÁRULÁS” (EUMSZ 17. CIKK) – AZ EGYHÁZ TÁRSADALMI TANÍTÁSÁNAK PERSPEKTÍVÁJA

V. RÉSZ: KONKLÚZIÓ

Köszönetnyilvánítás

E dolgozat megszületésében való közreműködésükért szeretném kifejezni köszönetemet témavezetőimnek. Különösen is Szuromi Szabolcs rektor úrnak, aki bátorításával és szakmai éleslátásával továbbsegített a holtponatokon és mindenben támogatott a dolgozat elkészítése során, és akinek munkához való hozzáállása példaértékű számomra; illetve Szabó Marcel tanszékvezető úrnak, aki a tudományos munka irányába terelgetett, és bizalmával megtisztelve meghívott, hogy az Európa Jogi Tanszék pezsgő szellemi életébe oktatóként bekapcsolódhassak.

Tekintettel arra, hogy a dolgozat alapjául szolgáló kutatás egyáltalán nem tartozik az európai uniós jogi irodalom fókuszába, sőt bizonyos értelemben a szakmai közvélemény számára is újdonságként hat, a dolgozat létrejöttében szerepet játszott a Szent Ignác Szakkollégiumban és ReNaissance Tanulmányi Házban szerzett tapasztalat is, ahol a minket körülvevő szakmai-intellektuális kultúra része volt a bátor kérdésfeltevések ösztönzése, amelyekre interdiszciplináris megközelítésben közösen kerestük a választ. Köszönöm mindazoknak, akik e miliő kialakításában részt vettek fenntartóként, vezetőként, lelkesként, illetve társként.

Előszó helyett

Nehéz elvonatkoztatni attól a tényről, hogy a tudományos igényű munkák is elárulnak valamelyest a szerző gondolkodásmódjából, világnézetéről. Nincs különbség e tekintetben a társadalomtudomány területére eső írások, illetve természettudományos kutatások tekintetében. Az előző estében bármilyen magas absztrakciós szinten is kerül kifejtésre a gondolatmenet, hol közvetlenebbül, hol közvetettebb módon megcsillan az alkotó gondolkodásmódjának lenyomata, míg a természetudományos kutatásoknál ez – a lehetőségek rohamos bővülésének következtében – egyre inkább az etikai értékválasztáshoz való hozzáálláson keresztül jelenik meg. Aki arra adja a fejét, hogy olyan témában publikál, amelyikben benne foglaltatik valamilyen végső igazság vagy tekintély elfogadásának a lehetősége, aligha kerülheti meg az elfogultság vádját, amely a szabad kutatás elsődleges ellensége. Különösen uralkodó ez a szemlélet a jelenkori (Nyugat-)Európa szellemi viszonyai között, ahol a végletesen ellentétes morális állásfoglalások közepette nincs hova fellebbezni, és ahol az irányadó gondolati struktúrákat a szekuláris szemléletmód hatja át.

Ehelyütt nem kívánuk rámutatni arra, hogy valaminek az elfogadása vagy elutasítása kapcsán alkalmasabb-e a hiteles kutatás kérdését tárgyalni, csupán annyit rögzítünk, hogy bármilyen előzetes feltevésre – amely különösen is a szemlélő személy meghatározottságaiból fakad – egyedül a szakmai igényesség lehet az egyetlen válaszunck. Midez különös felelősséget ró arra, aki számol e körülményekkel. Hogy az ebből adódó sajátos felelősség próbáját jelen dolgozat kiállja-e, azt végső soron a kedves olvasó fogja megítélni.

TARTALMI ÁTTEKINTÉS	3
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	4
ELŐSZÓ HELYETT	5
I. RÉSZ: AZ EURÓPAI UNIÓ JOGA ÉS AZ ETIKAI NÉZŐPONT	11
1. Az Európai Unió joga és az etika – általános szempontok	11
2. Az uniós jog etikai nézőpontból	17
3. Az uniós jog etikai vizsgálatának indokoltsága és szempontjai	22
4. A kutatás módszertana és a vállalkozás korlátai	28
II. RÉSZ AZ EU-JOG ETIKAI PERSPEKTÍVÁJA	32
1. Az uniós értékek rendszere a Lisszaboni Szerződésben	32
1.1. Az emberi méltóság tiszteletben tartása	34
1.2. A szabadság, a demokrácia és az egyenlőség néhány aspektusa	36
1.2.1. Néhány gondolat a szabadságról	36
1.2.2. A demokrácia helyzete az Európai Unióban	37
1.2.2.1. A demokrácia-deficit kérdése az Európai Unióban	38
1.2.2.2. Az uniós demokrácia-kérdés és az integráció teoretikus igazolása	42
1.2.3. Az egyenlőség uniós értelmezésének irányai	43
1.3. A jogállamiság és az emberi jogok (alapjogvédelem) tiszteletben tartása	46
1.3.1. Az alapjogvédelem kialakulása az Európai Unióban	46
1.3.1.1. Az alapjogvédelem kezdeti helyzete az integráció első időszakában	46
1.3.1.2. Kihívások az Európai Közösség alapjogvédelmi színvonalával szemben a tagállami alkotmánybíráskodást ellátó bírói fórumok részéről	49
1.3.1.3. Az Európai Bíróság által adott válasz a tagállami alkotmánybíráóságok által megfogalmazott kihívásokra	50
1.3.1.3.1. A nemzetközi emberi jogi egyezmények recepciója az Európai Bíróság joggyakorlatában	50
1.3.1.3.2. Az alapvető jogok védelmi szintjének fokozatos emelése a joggyakorlat során	51
1.3.1.4. Az uniós alapjogi diskurzus egy újabb fejezete – a közép-kelet európai országok szempontjai	52

1.3.1.5. Az Európai Bíróság alapvédelmi joggyakorlata és az emberi jogi egyezmények kapcsolatának további szempontjai	53
1.3.1.6. A Lisszaboni Szerződéssel bekövetkező változások az uniós alapjogvédelmében	54
1.3.2. A gazdasági szabadságjogok és az alapvető jogok kapcsolata – személyközpontú vagy gazdasági szemléletű az Unió?	56
1.3.2.1. Az Európai Bíróság első lépései joggyakorlata belső arányosságának kialakítása irányába – alapjogi szempontok mérlegelése a gazdasági szabadságjogokkal szemben	58
1.3.2.2. Alapvető jogok, mint a gazdasági szabadságjogok alóli kimentési lehetőség esetei az Európai Bíróság joggyakorlatában	61
1.3.2.3. Az alapvető jogok és a gazdasági szabadságjogok konkuráló érdekei egyensúlyának kialakítása irányába történő elmozdulás	62
1.3.3.4. Az Európai Bíróság mérlegelésének irányai a gazdasági szabadságjogok és az alapvető jogok konkuráló érdekei kapcsán	64
2. Az európai társadalmakat jellemző értékek az Alapszerződésben	66
2.1. A pluralizmus és tolerancia az Unióban	66
2.2. Az igazságosság kérdése az Unióval összefüggésben	67
2.3. A szolidaritás koncepcionális jelentősége az uniós jogban	67
2.3.1. A szolidaritás fogalmának lehetséges értelmezési keretei	68
2.3.1.1. A szolidaritás mint értékfogalom	68
2.3.1.2. A szolidaritás mint jogelv	69
2.3.1.3. Szolidaritás-fogalom további aspektusai	71
2.3.2. Szolidaritás dimenziói az uniós jogban	74
2.3.2.1. A szolidaritásra történő hivatkozások és annak jelentéstartalma az intézmények kommunikációjában	74
2.3.2.2. A szolidaritás az Európai Bíróság joggyakorlatában	77
2.3.3. A szolidaritás fogalmának esztétörténeti előzményei	81
2.3.4. A szolidaritás fogalmának jelentősége	83
3. A szubszidiaritás és arányosság az uniós jogban	84
3.1. Az szubszidiaritás és arányosságról szóló jegyzőkönyv	86
3.2 Az arányosság elvének szerepe	88
4. Az uniós értékek megjelenése az EU egyes szakpolitikájában	89
4.1. Az Unió külső tevékenységének általános alapelvei és azok etikai vonatkozásai	89
4.1.1. Az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikájának alapjai	89
4.1.2. Az Unió külpolitikai fellépésre való képességének viszontagságai a Lisszaboni Szerződésig	91

4.1.3. A Lisszaboni Szerződéssel bevezetett jelentősebb reformok a közös külpolitika koherenciájának előmozdítására.....	92
4.1.4. A közös biztonság- és védelempolitika, mint a külpolitika új dimenziója.....	94
4.1.5. Az Európai Unió külső tevékenységének hozzájárulás az EU intézményes ethoszához	96
4.2. Az Európai Unió biotechnológiai területen képviselt alapállása	96
4.2.1. Az Olivier Brüstre kontra Greenpeace ügy ,– mint a bioetikai kérdések uniós kiindulópontja.....	96
4.2.2. A főtanácsnoki indítvány fontosabb megállapításai.....	99
4.2.3. Az ítélet tartalmi áttekintése	100
4.2.4. Az ítélet tartalmi elemzése	101
4.2.5. Az ítélet hozzájárulása az EU-jog etikai szempontjainak elmélyítéséhez	105
5. Az uniós értékek megszegésének szankciója	105
III. RÉSZ AZ EU KÖZRENDI BERENDEZKEDÉSE ÉS A VALLÁS.....	109
1. Az EU közrendi berendezkedésének és a vallás kapcsolatának főbb elemei	109
1.1. A vallás képviselete az Európai Unióban – a strukturált párbeszéd előzményei és lehetőségei.....	110
1.2. A strukturált párbeszéd kialakulása az egyházak és az európai uniós intézmények között.....	114
1.3. A strukturált párbeszéd kontextusa – a vallás helye az európai közsférában	115
2. A vallás és az EU jogának kapcsolódási pontjai	117
2.1. Kapcsolódási pontok az Alapszerződésekben	117
2.2. Vallást érintő másodlagos jogforrások.....	121
2.3. A valláshoz, illetve etikai megfontolásokhoz köthető irányvonalak az Európai Unió Bíróságának joggyakorlatában.....	126
3. Az EU egyházi élettel és vallással kapcsolatos jogának alapelvei	128
4. Az európai identitás kialakulásának kérdése általában.....	131
4.1. Az identitás mint a politikai közösség alapja.....	131
4.2. Egység a sokféleségben – az Egyház identitástapasztalatai	132
5. Emberi jogok teoretikus megalapozásának kérdése – a vallásos érv?.....	134
IV. RÉSZ A „KÜLÖNLEGES HOZZÁJÁRULÁS” (EUMSZ 17. CIKK) – AZ EGYHÁZ TÁRSADALMI TANÍTÁSÁNAK PERSPEKTÍVÁJA.....	140
1. A Egyház társadalmi (szociális) tanításának jellege.....	140
2. Az Egyház társadalmi (szociális) tanításának forrásai	142

3. Az Egyház társadalmi tanításának áttekintése történeti szempontból	143
4. Az Egyház társadalmi tanítása szempontjából meghatározó dokumentumok hangsúlyai	145
5. Az Egyház társadalmi tanításának alapvetései	153
5.1. Az emberi méltóság központi jelentősége	153
5.2. A közjó elve	154
5.3. A szubszidiaritás elve	156
5.4. A szolidaritás elve	157
5.6. A szegények előnyben részesítésének elve	157
5.7. Az erőszakmentesség előnyben részesítésének elve	158
6. A plurális demokrácia – látszat és valóság	158
V. RÉSZ KONKLÚZIÓ	161
1. Előzetes megjegyzések	161
1.1. Az Európai Unió identitásának kérdése – az értékek, célok és eszközök helye	162
1.2. Az uniós intézményrendszer és a vallásos szervezetek párbeszédének kihívásai ...	165
1.3. Áttekintő táblázat a dolgozat következtetéseiről	169
2. Átfedések az uniós jogrendszer (az EU intézményes ethosát) és az egyház társadalmi tanítását meghatározó alapelvek tekintetében	170
2.1. Az emberi méltóság központi szerepe	171
2.2 A béke és szabadság fogalma, mint immanens motívum	172
2.3 Az emberi jogok mint alapvető etikai standard, illetve meghatározó karakterisztika	172
2.4. A szolidaritás koncepcionális jelentősége	173
2.5. A szubszidiaritás mint (irányadó) társadalomszervezési elv	175
3. Eltérő koncepciók és disszonanciák az uniós jogrendszer és az egyház társadalmi tanításának kontextusában	176
3.1. A „közjó” és a „jólét” különbözősége	176
3.2. Az egyenlőségről alkotott felfogás különbözősége	179
3.4. Markáns ütközőpont: az élet tiszteletéről alkotott felfogás (lifeworld issues)	181
3.5. Eltérő felfogás a valódi fejlődés mibenlétéről	181
4. Záró következtetések	182
5. A kutatás eredményeinek összefoglalása	184
IRODALOMJEGYZÉK	189

A DOLGOZATBAN FELHASZNÁLT JOGESETEK, BÍRÓI DÖNTÉSEK 206

A DOLGOZATBAN FELHASZNÁLT EURÓPAI UNIÓS JOGFORRÁSOK..... 210

„Az erény tehát kétféle: észbeli és erkölcsi; az észbeli főképp a tanításnak köszöni eredetét és növekedését, s ezért tapasztalat és idő kell hozzá; az erkölcsi pedig a szokásból keletkezik, s ezért elnevezése is csekély változtatással a szokás szóból ered.”

Arisztotelész, Nikomakhoszi etika II. könyv

I. rész: Az Európai Unió joga és az etikai nézőpont

1. Az Európai Unió joga és az etika – általános szempontok

José Manuel Barroso szerint az Európai Unió működtetésében és létrehozásában az uniós jognak elsődleges szerepe van. A jog az, ami az Európai Uniót megkülönbözteti más nemzetközi szervezettől, és kizárólag a jog uralma lehet az, ami összetartja ezt az európai kezdeményezést.¹ Valóban, az Európai Unió elsősorban a kiépített jogi keretek között működik. A gazdasági és politikai döntések túlnyomórészt jogszabályok formájában jelennek meg, amelyek hatálybalépésük után jogok és kötelezettségek forrásául szolgálnak az uniós szervek, a tagállamok és a magánfelek számára.² Az uniós jog esetében éppen ezért igen nehéz a jogot önmagában véve szemlélni, hiszen a politikai, a gazdasági, a szociológiai határterületek rendkívüli nagy jelentőséggel bírnak az egyes jogi aktusok elfogadása mögötti motivációk között. Ahogy Francis Snyder fogalmaz „nyilvánvalóbban, mint bárhol másutt, az európai közösségi jog a politika, a közgazdaság és a jog szövevényes hálózata [...] amely csakis [...] interdiszciplinárisan, kontextuálisan, vagyis kritikailag közelíthető meg.”³ Az uniós jog vizsgálatának helyes kiindulópontja a speciális és rendkívül összetett kontextus értelmezése. Ez az az értelmezési tartomány, amelyben el lehet és el kell helyezni az uniós jogi folyamatokat.

¹ BARROSO, JOSÉ MANUEL: *Uniting in peace: the role of Law in the European Union*. Jean Monet előadás. EUI Firenze, 2006. március 31.

² BLUTMANN LÁSZLÓ: *Az Európai Unió joga a gyakorlatban*. Budapest: HVG–ORAC, 2010. 116.

³ SNYDER, FRANCIS: New directions in European Community. *Law, Journal of Law and Society*, 1987, 1. 167. Idézi VARGA CSABA: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában (Magyar Körkép – Európai Unió összefüggésben)*. Budapest: Szent István Társulat, 2009. 185.

Barroso idézi és méltatja első elődje Walter Hallstein megállapítását a jog Európai Közösség létrehozásában játszott szerepére vonatkozóan. E szerint az Európai Közösség vég-eredményben a jog teremtménye. A jog tette lehetővé Európa békés egyesítését, ellentétben más korábbi – erőszakot is alkalmazó – európai egységesítési kezdeményezésekkel, amelyek rendre elbuktak.⁴ Az Európai Unió túlmenően azon, hogy a jog megközelítéséből értelmezhető, egyúttal a jog forrása is. A formális jog valósága ad dinamizmust és lendületet az európai integrációnak, mely nélkül az EU nem különbözne más államszövetségektől. Karen J. Alter megfogalmazása szerint „[a]z Európai Unió jogrendszere a lehető leghatékonyabb létező nemzetközi jogrenddé vált, szembevetendő kontrasztban a nemzetközi jog és a nemzetközi bíróságok tipikus gyengeségével.”⁵ Mindezek alapján az EK – és értelemszerűen az EU is – egy önálló, minden korábbi megjelenési formától elhatárolható önálló jogrendszert alkot.⁶ Az EU mint jogrendszer – folytatja Barroso – több annál, mint csupán egy technikai jellegű szerveződés, amely a belső piac működtetésére jött létre. Az EU más autonóm jogrendszerekhez hasonlóan képes arra, hogy az intézményei által hozott jogszabályok legitimitását garantálja és védelmet nyújtson azoknak, akik valamilyen oknál fogva kárt szenvednek az ilyen kezdeményezések következtében. Így tehát Barroso szerint, amikor „európai közösségi jogról” (ma: uniós jogról) beszélünk, akkor azt a lényegi részt érintjük, amiről az EU valójában szól. Így tehát a jog az, ami a szerepét és hatását tekintve minőségileg megkülönbözteti az Európai Uniót egy nemzetközi szervezettől.

Az Európai Unió pontos definiálása problematikus, nehéz egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy mi az EU valójában. Ahogy Andrew Williams megjegyzi, „az Európai Uniót lehetetlen bárhová besorolni. Olybá tűnik, mintha alakváltó karaktere volna. Az egyik pillanatban nemzetközi szervezet s a következőben már államalakulat van készülöben. Majd ismét a hagyományos besorolások határait átszelő szerveződés, amely lebeg a különböző rezsim-kategóriák között-közepette.”⁷ Még élesebben írja le az Unió karakterisztikáját Jo Hunt és Jo

⁴ BARROSO i. m., lásd: **Hiba! A könyvjelző nem létezik.** lábjegyzet.

⁵ ALTER, KAREN J.: *Establishing the Supremacy of European Law The making of an International Rule of Law in Europe*. Oxford & New York: Oxford University Press, 2001. 258. Idézi VARGA im. 185., lásd: **Hiba! A könyvjelző nem létezik.** lábjegyzet.

⁶ Ezt a szemléletet következetesen képviseli, illetve az integráció kezdetétől fogva kikényszeríti az Európai Bíróság. Vö. 26-62. sz. ügy. NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos kontra Nederlandse administratie der belastingen. 1963. „[a] Közösség a nemzetközi jog új jogrendjét képezi, melynek javára az államok, bár szűk területeken, de korlátozták szuverén jogaikat, és amelynek alanyai nemcsak a tagállamok, hanem azok állampolgárai is.”

⁷ WILLIAMS, ANDREW: *The ethos of Europe: values, law and justice in the EU*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 2.

Shaw, akik szerint „végül is maga az Európai Unió sem más, mint egy folyvást megvalósuló politika.”⁸

Többfajta üzenete is lehet annak, hogy az Európai Bizottság elnöke és számos európeér személyiség számára az *uniós jog* lett az európai integráció egyik legfontosabb építőköve, de ez a tény egyúttal valaminek a hiányaként is értelmezhető. Az Európai Unió egy nemzetek felett álló szupranacionális szerveződés, amely Európa történelmét tekintve rendkívüli vállalkozásnak minősül, alapjául kétségkívül nemes inspiráció szolgál: Európa népei számára a tartós és stabil béke megteremtésének a szándéka.⁹ A jog európai integrációban betöltött kiemelkedő szerepe azonban egyúttal azt is mutatja, hogy a kezdeti nemes inspiráció ellenére, semmilyen közös meggyőződés vagy egységes célkitűzés nem bizonyult olyan meghatározó erejű összetartó erőnek, amely alkalmasabbnak mutatkozott volna az integrációnak végső értelmet adni. Így a jog – mint a társadalmi együttélés magas absztrakciós szinten megnyilvánuló kötelező érvényű valósága – az az eszköz, amelyik képes a rendkívül összetett szerveződést összetartani és működésének irányt szabni. A jog az időről időre változó politikai projekt álcázásának a társtettesévé vált, aminek következtében az integráció világos legitimitása és célzatossága hiányában, a jog kísérel meg meggyőző legitimitást kölcsönözni az Uniónak.¹⁰ Ehhez az állapothoz kapcsolódnak olyan kísérő jelenségek, mint az uniós joganyag nagyságrendje és annak mélysége, annak tartalmi és minőségi aránytalanságai. Ha csak a jogi kötőerővel rendelkező normaszöveget próbálnánk meg valamiféleképpen feltérképezni és rendszerezni, meglehetősen kétes kimenetelű vállalkozásba fognánk.

Hasonlóan az uniós joganyag mennyiségéhez, az uniós jog érvényesülésének kötelező ereje is kivételesnek mondható más nemzetközi jogi rendszerekhez képest. Az uniós jog érvényesülését rendkívül hatékonyan támogató fórum az Európai Unió Bírósága (a továbbiakban úgy is, mint Európai Bíróság és EuB), amely jogfejlesztő tevékenységével rendkívüli módon hozzájárult az uniós jog érvényesüléséhez, amely megoldás szintén a jog struktúráján belüli eszközöknek köszönhető. Kieran ST C Bradely az Európai Bíróság szerepét politikai jelentő-

⁸ JO, HUNT – JO, SHAW: *Fairy Tale of Luxembourg?* Reflections on Law and Legal Scholarship in European Intergration 30. Idézi VARGA i. m. 186., lásd: **Hiba! A könyvjelző nem létezik.** lábjegyzet. Jelen sorok szerzőjének – aki a gazdaságirányításért felelős minisztérium illetékes szakértőjeként tevékenykedett – a tapasztalata ennek a sommás megállapításnak nem mond ellent (lényegében véve), különösen, ha a 2012. év első, illetve második negyedében zajló folyamatokat vizsgáljuk.

⁹ Lásd Robert Schuman francia külügyminiszterként 1950. május 9-én közreadott nyilatkozatát, amely jelentősen hozzájárult az európai integrációs folyamat beindulásához. „A világbékét csak úgy lehet megőrizni, ha az azt fenyegető veszélyekkel arányban álló kreatív erőfeszítéseket teszünk.” http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/schuman-declaration/index_hu.htm

¹⁰ Vö. WILLIAMS i. m. 18., lásd: **Hiba! A könyvjelző nem létezik.** lábjegyzet.

ségűnek tartja és megjegyzi, hogy az EuB a saját esetjoga kialakításakor figyelemmel volt arra, hogy elkerülje a legbefolyásosabb tagállamok esetleges ellenérzéseit.¹¹ Az Európai Bíróság fejlesztette ki az uniós jog közvetlen hatályának,¹² közvetett hatályának,¹³ az uniós jog szupremáciájára vonatkozó,¹⁴ valamint az uniós hűség (szolidaritás) elveit,¹⁵ amelyeket következetesen ki is kényszerít, és ezzel az uniós jogot a tagállami jogrendszerek szintje fölé helyezi. Az a körülmény, hogy az Európai Bíróság jogfejlesztő tevékenységéből fakadnak olyan meghatározó jogelvek, amelyek garantálják az uniós jog hatékony érvényesülését, a tagállami joggal szembeni elsőbbségét, egyúttal azt is jelenti, hogy az uniós jog érvényesülésének keretei túlmutatnak azon, amit a közösséget létrehozó tagállamok szerződésben rögzítettek, illetve eredendően politikai értelemben felvállaltak volna.¹⁶ Az uniós jog szupremáciájáról szóló cikkely¹⁷ egyike az Alkotmányos Szerződés azon kevés lényegi vívmányainak, amely nem került átültetésre a Lisszaboni Szerződésbe, így ma sem képezi az Alapszerződés-

¹¹ KIERAN ST. BRADELY: The 'political role' of the European Court. In J. H. H. WEILER (szerk.): *Advanced European Union Legal Practice Teaching Material* CEU–SUN, Department of Legal Studies, 2010. 136.

¹² 26-62. sz. ügy. NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos kontra Nederlandse administratie der belastingen. 1963.

¹³ 14/83. *Sabine von Colson és Elisabeth Kamann kontra Land Nordrhein-Westfalen* [1984] EBHT 01891 26. pont; C-106/89. *Marleasing SA kontra La Comercial Internacional de Alimentacion SA*. [1990] EBHT I-04135, 8. pont. A közvetett hatály elvével kapcsolatos részletesen lásd BLUTMAN LÁSZLÓ: *Az Európai Unió joga a gyakorlatban*. Budapest: HVG–ORAC, 2010. 351.; illetve VÁRNAY ERNŐ – PAPP MÓNKA: *Az Európai Unió joga*. Budapest: CompLex, 2010. 321.

¹⁴ 6-64. sz. ügy, *Flaminio Costa kontra E.N.E.L.* [1964] Európai Bírósági Határozatok Tára angol kiadás 00585. o.

¹⁵ 39-72. sz. ügy, *Az Európai Közösségek Bizottsága kontra Olasz Köztársaság*. [1973] Európai Bírósági Határozatok Tára 00101. oldal. 25. pont. [This failure of the duty of solidarity accepted by the member states by the fact of their adherence to the Community strikes at the fundamental basis of the Community legal order.]

¹⁶ A van Gend en Loos előzetes döntéshozatali eljárásban a beavatkozó tagállamok hivatkozva a szerződést megkötő államok szerződéskötéskor feltételezhető szándékára, úgy érveltek, hogy az Alapító Szerződést nem lehetett úgy értelmezni, hogy arra magánfelek közvetlenül hivatkozhatnának. Azonban a Bíróság az ügy kapcsán ellenkező álláspontra jutott, és bevezette a közvetlen hatály elvét. Vö. 26-62. sz. ügy. NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos kontra Nederlandse administratie der belastingen. 1963. [„A holland és a belga kormány vitatja a Bíróság hatáskörét azzal az indokkal, hogy ebben az esetben nem a Szerződés értelmezésével, hanem annak Hollandia alkotmányjogának keretében való alkalmazásával kapcsolatos kérelemről van szó. Különösen nem tartozik a Bíróság hatáskörébe az, hogy nyilatkozzék az EGK-Szerződésnek a holland jogszabályokkal, vagy a Hollandia által kötött és nemzeti jogába beillesztett más megállapodásokkal szembeni elsőbbségéről; ilyen probléma megoldása (...) a nemzeti bíróságok kizárólagos hatáskörébe tartozik.”]

¹⁷ Szerződés az európai alkotmány létrehozásáról. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, C 310. 47. évfolyam, 2004. december 16. Közleményszám: 2004/C 310/01. I-6. cikk. Az uniós jog. „Az Alkotmány, valamint az Unió intézményei által a rájuk ruházott hatáskörök gyakorlása körében alkotott jog a tagállamok jogával szemben elsőbbséget élvez.”

sek részét, mégis olyan meghatározó jelentőségű, az EuB által kifejlesztett jogelvről van szó, amely alapjaiban befolyásolja az uniós jog és a tagállami jog viszonyát.

Az Emberi Jogok Európai Egyezménye¹⁸ és az annak értelmezésével felruházott strasbourgi emberi jogi fórum szintén egyre nagyobb befolyást gyakorol az uniós jogra, hosszú és igen nagy jelentőségű folyamat következményeként. A Lisszaboni Szerződés elfogadásával az Európai Unió hivatalosan is csatlakozni fog az Egyezményhez,¹⁹ amely csatlakozás pontos jogi körülményei ugyan még nem tisztáztak, de mindenféleképpen kiemelkedő jelentőséggel bír az uniós alapjogvédelmi jogfejlődéssel összefüggésben.²⁰ Megjegyezendő, hogy az Emberi Jogi Európai Bíróság egy olyan (bizonyos szempontból jól megszolgált presztízzsel bíró) nemzetközi fórum, amelynek egyre inkább növekvő befolyása tapasztalható a részes államok jogi megoldására; azonban a befolyásának mértékével összevetett legitimációja nem mindenki számára teljesen megnyugtató.²¹ Legáltalánosabban az alapjogvédelemmel kapcsolatos kérdések merülnek fel a strasbourgi bíróság joggyakorlatában, amelyek nemcsak az egyes államok konkrét jogi megoldásaira vannak hatással, de a törvényhozására, illetve a politikai értékválasztásra gyakorolt befolyása is európai szinten meghatározó jelentőségű.

Az Európai Unió alapjogvédelmi fejlődése során fontos lépcsőfok az Európai Unió Alapjogi Chartájának elfogadása. A dokumentum kidolgozása annak a folyamatnak a részeként is értelmezhető, amelyik arra irányult, hogy az EU alapjogvédelmi mechanizmusa megfelelő szintre jusson, így a jogalkotás oldaláról is megjelent egy ösztönző az Európai Bíróság organikus alapjogvédelmi fejlődése mellett és annak elősegítése érdekében. A Charta megszövegezésére 1999-ben fölállítottak egy testületet, amelyet Roman Herczog a német alkotmánybíróság korábbi elnöke vezetett. A dokumentum szélesebb legitimációja érdekében a munkájában részt vettek az uniós intézmények delegáltjai, a nemzeti parlamentek képviselői, tagállamok

¹⁸ *Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről*. Róma, 1950. november 4. [Rövidebb címén: (11. és 14. kiegészítő jegyzőkönyv által módosított) Európai Emberi Jogi Egyezmény] http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/01BD2C9F-96C5-4AC7-A4F6-389A89ACEE24/0/Convention_HUN.pdf

¹⁹ Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*. C 326. 55. évfolyam. 2012. október 26. Közleményszám: 2012/C 326/01. Az Európai Unióról szóló szerződés 6. cikk (2) szerint „Az Unió csatlakozik az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezményhez. Ez a csatlakozás nem érinti az Uniónak a Szerződésekben meghatározott hatásköreit.”

²⁰ Vö. CHRONOWSKI NÓRA – DRINÓCZI TÍMEA: 6. cikk. In OSZTOVITS ANDRÁS: *Az Európai Unióról és az Európai Unió működéséről szóló szerződések magyarázata I.* Budapest: Complex Kiadó, 2011. 56–74.

²¹ KOLTAY ANDRÁS: Európa és a feszület jele. A Lutsi and others v. Italy ügy alapvető kérdésiről. In TATTAY LEVENTE – POGÁCSÁS ANETT – MOLNÁR SAROLTA: *Pro Vita et Scientia · Ünnepi kötet · Jobbágyi Gábor 65. születésnapja alkalmából*. Budapest: Szent István Társulat, 2012. 140.

kormányai, és Bizottság képviselői is. Az Alapjogi Chartát formálisan 2000 decemberében a Nizzai EiT csúcson hirdették ki, akként, hogy az EU legfontosabb intézményeinek vezetői írták alá (Európai Parlament, a Tanács és a Bizottság). Ekkor a Charta alapvetően egy politikai nyilatkozatnak számított, amelynek tiszteletben tartására az intézmények kötelezettséget vállaltak, de az formális jogi kötőerővel nem bírt. Később a Charta az Alkotmányos Szerződés szövegébe is bekerült volna annak II. részeként – és ezzel alapszerződési rangra emelkedett volna – azonban az Alkotmányos Szerződés nem lépett hatályba a holland és francia választópolgárok akaratából nem lépett hatályba. Míg végül a Lisszaboni Szerződésmódosítás során nyeri el jogi kötőerejét.

Francis G. Jacobs korábbi főtanácsnok Európa vonatkozásában egyenesen a *jog szuverenitásaként* beszél arról az uralkodó jelenségről, amelynek következtésben az európai jogfejlődést a strasbourgi és a luxemburgi fórum alapvetően befolyásolja, és a fejlődésének irányt szab.²² Az európai jogfejlődés eredményeképpen olyan korban értünk, ahol az államok szuverenitásával²³ konkuráló tényező a szupranacionális bíróságok joggyakorlatának hatása az egyes európai polgár életére; egyúttal a jog európai értelemben vett közösségi térére vetítve befolyása korábban nem látott mértéket ölt. Az uniós jog és az Európai Unió tehát egymással igen szorosan összefüggő jelenségek, amelyek szervesen kapcsolódnak egymáshoz, és vizsgálatuk szükségszerűen összekapcsolódik. Így amikor az Unió mibenlétével, végső céljával, filozófiai vagy etikai tartalmával kapcsolatban gondolkodunk és fogalmazunk meg kérdéseket, akkor az egyszerre vonatkozik az uniós jogra is.

Az Európai Unió lényegi mivoltának meghatározása – mint korábban utaltam rá – igen komoly kihívás. Az EU megfelelő kategorizálását nehezítik azok a megszámlálhatatlan kezdeményezések, amelyeket a legkülönbözőbb területekről vállal fel az Unió, és támogat akár financiálisan vagy politikai befolyással. Az Európai Unió egyúttal egy politikai talány is, hiszen az integráció alakulásának folyamatait végső soron nehezen kiismerhető, alkalomról alkalomra változó politikai alkuk határozzák meg.²⁴ Amikor visszatekintünk az integráció történetére, azt láthatjuk, hogy Európai Unió fejlődésének irányát valójában sorozatos, nemritkán kényes és nehezen kialakult kompromisszumok határozzák meg. Az Európai Unió mélyebb

²² FRANCIS G. JACOBS: *The sovereignty of law: the european way*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 18–34.

²³ JAKAB ANDRÁS: A szuverenitás fogalmához kapcsolódó kompromisszumos stratégiák, különös tekintettel az európai integrációra. *Európai Jog*, 2006, 2. 3–14., valamint LÁNCOS PETRA LEA: Szuverenitás és szupremácia – a tagállami integrációs klauzulákban tüdőzött szuverenitáskonceptiók és alkotmányjogi jelentőségük. *Pázmány Law Working Papers*, 2011, 17. [elérhető: <http://plwp.jak.ppke.hu/en/muhelytanulmanyok/2011/24-2011-17.html>]

²⁴ Vö. WILLIAMS im. 2., lásd: **Hiba! A könyvjelző nem létezik.** lábjegyzet.

filozófiai vagy bármiféle morális tartalmával kapcsolatban igen nehéz fogódzkodót találni. Hasonlóan az identitásának megragadásához, talán éppen ez jelenti a legnagyobb bizonytalanságot az Unió vonatkozásában.²⁵ Az Alapszerződésekben, a joggyakorlatban, és az intézmények kommunikációjában számtalan alkotmányos elv, illetve programszintű elképzelés került megfogalmazásra. Ez önmagában mégsem jelenthet biztos kiinduló alapot vizsgálódásunkhoz. Az Európai Unió – az uniós polgárok szemszögéből néha már-már zavaró – mindenütt-jelenválósága jóval túlmutat a szerződések szövegén. Az uniós jog esetében ezért kiemelten igaz az az akapkövetelmény, miszerint a jogot csak a maga társadalmi kontextusában lehet értelmezni.²⁶

2. Az uniós jog etikai nézőpontból

Minden jogrendszerrel kapcsolatban felmerül az igény, hogy azon közösség tagjai számára, amelynek az életét alapvetően befolyásolja, legyen valamiféle legitimitása. Ezzel kapcsolatosan Jürgen Habermasszal folytatott beszélgetésében Joseph Ratzinger rámutat, hogy a jogról szóló diskurzus esetén rá kell kérdezni annak etikai alapjaira, ugyanis az etikai megalapozás teheti lehetővé, hogy a jog az igazság és az államiság legitimációjának hordozójává váljon.²⁷ Az uniós jog vonatkozásában azért is különösen indokolt rákérdezni az etikai alapokra, mert egy olyan egyedülálló szerveződésről van szó, amely hatáskörökkel rendelkezik az államok számára érzékeny területeken is, azonban a szervezet végső célja (telosa) sokak számára nem kellőképpen tisztázott. Emellett az Unió és egyre markánsabban – és kifinomultnak egyre kevésbé nevezhető módon – befolyásolja az uniós polgárok mindennapi életét is.²⁸ Vajon az Európai Unió csupán egy elkerülhetetlen gazdasági folyamatok eredményeképpen létrejött szükségszerű képződmény, vagy rendelkezik olyan immanens etikai, morális aspektu-

²⁵ WILLIAMS i. m. 5., lásd: **Hiba! A könyvjelző nem létezik.** lábjegyzet.

²⁶ A kontextualizáció módszerét a New York University School of Law Jean Monet Center Total Law Team fejlesztette ki és alkalmazza az oktatási metodikaként. Lényege, hogy a jogi problémákat, bírósági döntéseket, szerződéses erőirásokat, a rendeleteket és határozatokat a maga gazdasági, szociális és politikai kontextusában vizsgálja. Budapesten a CEU képzési programjában elérhető módszerről lásd: <http://www.sun.ceu.hu/01-about/course-archive/2010/02-courses/course-sites/total-law/index-total.php>.

²⁷ Jürgen Habermas és Joseph Ratzinger beszélgetését idézi FEKETE BALÁZS: *Túl a közhelyek Rubikonján. Iustum Aequum Salutare*, 2005/1. 172.

²⁸ A családi élet védeleme, az élettársi viszony és az azonos neműek párkapcsolata vonatkozásában lásd: GYENEY LAURA: *Az európai jog és a család* in: SZABÓ – LÁNCOS – GYENEY (szerk): *Uniós szakpolitikák*, Budapest: Szent István Társulat 2013. 41-53. valamint az állampolgárság oldaláról tekintve lásd: Gyeny Laura: *Kettős állampolgárság az Európai Unió erőterében. Iustum Aequum Salutare*, IX. 2013/2. 157-168.

sokkal, amelyeket az intézményes megjelenésében és a működése során képvisel saját belső struktúráiból adódóan, illetve a külső viszonylataiban a világban elfoglalt pozícióján keresztül?²⁹ Vajon az Európai Unió tényleg csupán válságból válságba bukácsolva keresi további fenntarthatóságának az útját, miközben esetleges kompromisszumok mentén kialakított jogrendszerét erőlteti rá a tagállamokra és a polgáira? Vagy az EU jól meghatározható európai hagyományok által kijelölt fejlődési irányba mozdítja a kontinens jövőjét, kölcsönösen reflektálva egymással a tagállamok és önnön lehetőségeire? Lehet-e az Európai Unió vonatkozásában valamiféle intézményesült ethoszról, illetve az uniós jog esetében etikai alapokról beszélni? Ha igen, akkor vajon milyen forrásokból táplálkoznak mindezek, és mi a kifejeződési formájuk? Hogyan lehet megragadni ezeket?

Mint fentebb már láthattuk, az uralkodó nézet szerint az Európai Unió vonatkozásában a jog meghatározó szerepet játszik, mégis az uniós jog elmélete csupán a közelmúltban került a kutatók érdeklődésének középpontjába, és ennek a figyelemnek is csupán elenyésző része az, amely etikai kérdésekkel is foglalkozik. Ennek a visszafogott érdeklődésnek – a kihívás minőségén túlmenően – feltehetőleg több oka is van. Ezek közül a legvalószínűbb az előjáróban is említett és igen röviden vázolt, az Európai Unió működésére jellemző igen pragmatikus megközelítés, a legmagasabb szintű európai tanácsi döntéshozataltól kezdve az Európai Unió Bíróságának joggyakorlatáig. Jóllehet, az EU dokumentumaiban bizonyos értékalapú kommunikáció, a jogi dokumentumokat átszövő, gazdagon kimunkált alapelvek igen erőteljesen jelen vannak, mégsem magától értetődő ezek tartalmi megjelenése és etikai megítélése. Másképp fogalmazva, az EU intézményeinek kommunikációjában és kezdeményezéseiben megjelenő etikai tartalmú megnyilatkozások valóságra gyakorolt hatásával kapcsolatosan nehéz megfellebbezhetetlen érveket felhozni.

További korlátja lehet az igen visszafogott etikai szempontú szakirodalmi vizsgálódásnak a jog és az etika (erkölcs) viszonyáról alkotott egyetértés hiánya, jóllehet az erről szóló diskurzus a jogelméleti munkákban igen komoly előzményekkel bír. Az uniós jog elméletével foglalkozó munkák jelentősége csak a közelmúltban kezdett kibontakozni, azonban az etika segédtudományként történő alkalmazása meglehetősen szűk körben merült fel. Ezen munkák

²⁹ Vö. WILLIAMS, ANDREW: Taking Values Seriously: Towards a Philosophy of EU Law. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2009, 3. 549–552.

közül is kiemelkedik Andrew Williams munkássága, aki felvállalja az uniós jog etikai szempontú vizsgálatát, amelyre dolgozatomban is utalok.³⁰

Megjegyzem, hogy a köznyelvben az etika és morális fogalmat sokszor egymás szinonimájaként használják.³¹ Azonban míg a filozófia nyelvhasználata a „moralitás” kifejezést³² gyakorlati szempontból használja, azaz például egy személy megnyilvánulásaival, magatartásmódjával kapcsolatban nyilatkozik úgy, hogy az morálisan helyes, addig az etika fogalma³³ nem a gyakorlatra utal, hanem az elméleti konstrukciókban érdekelt.³⁴ A mindennapokban „etika” és „etikus” fogalmakat a „moralitás” és „morális” kifejezések helyett használják. Így például általában üzleti-, orvosi-, vagy ügyvédi etikáról beszélünk,³⁵ amely éppenséggel a gyakorlati működés során felmerülő kérdésekre vonatkoznak. Ehhez hasonlóan a köznyelv azt kérdezi, hogy valakinek a cselekedete etikus volt-e, nem pedig, hogy morális-e. Az etika tehát a moralitás vizsgálata, amit egyes filozófusok „morálfilozófiának” (moral philosophy) vagy a „moralitáselméletnek” (theory of morals) is neveznek.³⁶

Oliver A. Johnson szerint az etika relevanciája az emberi léttel kapcsolatban három fő ponton ragadható meg. Az egyik fő célja az etika meghatározásának, hogy lehetséges-e valamilyen ésszerű (intellektuálisan belátható) magyarázatot adni azokra az alapvető miértekre és döntési helyzetekre, amelyekkel akkor szembesülünk, amikor a korábban adottnak vett morális igazságok megkérdőjeleződnek, akár azért mert egy lényegileg új élethelyzetben azok már

³⁰ WILLIAMS i. m. 549–577., lásd: **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**9. lábjegyzet; WILLIAMS, ANDREW: Promoting Justice after Lisbon: Grundwork for a New Philosophy of EU Law. *Oxford Journal of Legal Studies*, 2010, 4. 663–693.; WILLIAMS (2010a) i. m., lásd: **Hiba! A könyvjelző nem létezik.** lábjegyzet.

³¹ JOHNSON, OLIVER A.: *Ethics Selection from Classical and Contemporary Writers*. London: Harcourt Brace Jovanovich College Publishers, 1979. 2.

³² A moralitás szó a latin „mos, moralitas” szóból származik, amelynek jelentése „illendően szokásos”.

³³ Az etika szó a görög „ethos” kifejezésből származik, amelynek jelentése „életkörülmények együttese”.

³⁴ JOHNSON im. 2., Lásd: **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**1. lábjegyzet.

³⁵ Lásd például a Magyar Orvosi Kamara Etikai Kódexe (Elfogadta a Magyar Orvosi Kamara Küldöttközgyűlése 2011. szeptember 24-én, <http://www.mok.hu/info.aspx?sp=65>), vagy a Magyar Ügyvédi Kamara Szabályzata: Az ügyvédi hivatás etikai szabályairól és elvárásairól szóló 5/2008. (XI. 27.) MUK Szabályzattal módosított 8/1999. (III. 22.) MUK Szabályzatról, illetve Az Európai Ügyvédi Kamarák és Jogi Egyesületének etikai eljárási szabályzatáról: Charter of the core principles of the european legal profession and code of conduct of european lawyers (http://www.ccbe.eu/fileadmin/user_upload/NTCdocument/EN_Code_of_conductp1_1306748215.pdf); vagy akár vállalati szinten a MOL csoport etikai kódexe, (lásd: http://www.mol.hu/hu/a_molrol/sd/a_vallalatcsoport_iranyitasa/etikai_kodex/).

³⁶ JOHNSON im. 2., Lásd: **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**1. lábjegyzet.

nem alkalmazhatóak, vagy egyáltalán nem hordoznak semmilyen iránymutatást.³⁷ Másodszorban társadalmi szinten van jelentősége az etika tudományának. Nem kell társadalomtudósnak lenni ahhoz, hogy érdemben belássuk a méltánytalanságokat és torzulásokat, amelyek rombolják civilizációnkat. A megfelelő válasz kialakítása az intellektus gyakorlati alkalmazását feltételezi, amely azoknak az alapelveknek a megértését követeli meg tőlünk, amelyeken a megoldási javaslataink nyugszanak. Az etika tudománya segít hidat építeni az elméleti megközelítés és a gyakorlati élet által felvetett morális problémák között.³⁸ Harmadízben és – dolgozatomból szempontjából ennek van kiemelkedő jelentősége – az etika megkerülhetetlen segédtudománya a társadalomtudományoknak, hiszen ezek nyelvi eszközkészlete szükségszerűen (érték/erény)fogalmakat előfeltételez. Amennyiben a társadalomtudományok bármilyen értéktartalommal bíró kifejezése³⁹ nyomán felmerülő probléma mélyebb vizsgálódásába kezdünk, szükségszerű az etika területére tévedünk. A társadalomtudományok ugyanis bizonyos etikai előfeltevésekkel dolgoznak, amikor valamilyen megoldást keresnek egyes problémáknak ítélt helyzetre, egyúttal a javasolt megoldás reflektál a saját etikai feltevésükre. Az etika feladata, hogy vizsgálat tárgyává tegye ezeket az érték-előfeltevéseket, amelyeket a társadalomtudósok munkájuk során használnak, és meghatározza azok érvényességét. A társadalomtudományok képviselői így szélesebb összefüggésben láthatják saját munkájukat, illetve jobban megérthetik azokat az értékbeli előfeltételezéseket, amelyeket adott esetben kritika nélkül fogadtak el.⁴⁰

Adódik a kérdés, hogy milyen összefüggésben lehet az európai integrációs folyamatot, illetve az uniós jogrendszert etikai szempontból vizsgálni? Mi indokolja jelen munkát, amely etikai szempontok szerint kísérli meg értelmezni az uniós jogi felépítményt? Vezethet-e eredményre, azaz lehet-e konkrét következtetéseket levonni a munkából, esetleg hozzásegíthet-e félreértések feltárásához vagy további javaslatok megtételéhez? Azt gondolom, hogy az Unió működése annyiban van alávetve az erkölcsi-etikai megítélésnek, amennyiben emberi

³⁷ Ebbe a körbe tartozik az olyan valóságokkal kapcsolatos döntési képesség, amelyek emberiség fejlődéséből adódóan korábban nem merültek, nem merülhetnek fel.

³⁸ Ennek a megvalósításához alapvetően három feltétele van Johnson szerint: objektivitás, intellektuális képesség és morális érzék.

³⁹ Ez említett szakkifejezésekre triviális példák a közgazdaságtanban a „válság”, a politikatudományban az „emberi jogok”, a pszichológiában a „abnormális személyiség” a szociológiában a „intézményes rasszizmus” a jogban az „igazságosság”.

⁴⁰ JOHNSON im. 2., Lásd: **Hiba! A könyvjelző nem létezik.** 1. lábjegyzet.

cselekvésekből áll, vagyis teljes egészében.⁴¹ Természetesen, mint minden bonyolult struktúra esetén a személyes felelősség kérdésre már nem adtahtó ennyire egyértelmű válasz.

Jelen dolgozat természetesen nem vállalkozik arra, hogy hasonló feladatot lásson el az uniós jog egészével kapcsolatban, ez beláthatatlan vállalkozás volna. Csupán arra szorítkozom, hogy az integráció jogi felépítményével kapcsolatban a diskurzus tárgyává tegyek bizonyos etikai szempontokat.

A jog és az erkölcs viszonya hagyományosan gazdag diskurzus alapjául szolgál, amelyben egymástól igen távol álló álláspontok jelennek meg. Egyes szerzők véleménye szerint a jog dogmatikai megalapozottságának gyengüléséhez vezetnek az etikai, erkölcsi megfontolások, mivel az azokról való általános egyetértés hiánya a jog belső szerkezetének gyengüléséhez vezet,⁴² míg mások szerint éppen a jog autoritása és hatékony érvényesülése feltételezi azt, hogy az adott közösség számára irányadó erkölcsi szempontoknak is a közvetítője legyen.⁴³ Úgy látom, hogy hasonló dilemma merül fel a társadalomtudományok többségével kapcsolatban is. A kérdés lényege a jogtudománnyal kapcsolatban nem arra vonatkozik, hogy közvetlenül befolyást gyakorol-e az emberek életére a jog – hiszen ez nyilvánvaló –, hanem hogy a jog elméleti és gyakorlati művelői hogyan tekintenek jogra; milyen alapokon állva hozzák meg egyes döntéseiket, vagy alakítják ki elméleti alapállásukat. Ebből a szempontból döntő az ahhoz való hozzáállás, amellyel végső soron az egyén ahhoz viszonyul, hogy miképpen befolyásolja az emberi életet.

Az uniós jog esetében éppen a nehezen meghatározható és igen sokszínű hátterek és különböző identitások vizsgálata segít hozzá bennünket ahhoz, hogy az európai társadalmak által elfogadott közös értékek valódi tartalmát determinálni tudjuk. A Lisszaboni Szerződésben a tagállamok elköteleződni látszanak amellett, hogy az Európai Unió célja az európai értékek előmozdítása,⁴⁴ illetve az Európai Unió célját általában véve újrafogalmazza.⁴⁵ Ennek gyakorlati megjelenése azonban kérdéses az Unió tényleges működése vonatkozásában. Ezen

⁴¹ ERDŐ PÉTER: Gazdaság és erkölcs. Előadás a Budapesti Corvinus Egyetemen. *Köz-gazdaság*. 2013/2. 65. Erdő Péter a gazdaság vonatkozásában – amely szintén olyan összetett valóság, hogy már elszakadni látszik az egyéni cselekvéstől – jegyzi meg, hogy mint az emberi cselekedetek összessége erkölcsi megítélés tárgya lehet.

⁴² BOGDANDY, ARMIN VON – BAST, JÜRGEN (szerk): *Principles of European Constitutional Law*. Oxford: Hart Publishing, 2011. 20.

⁴³ JAKAB ANDRÁS: A bírói jogértelmezés az Alaptörvény tükrében. *Jogesetek Magyarázata*, 2001, 4. 90–94.

⁴⁴ *Európai Unióról szóló szerződés* 3. cikk (1) bekezdés. „Az Unió célja a béke, az általa vallott értékek és népei jólétének előmozdítása.”

⁴⁵ *Európai Unióról szóló szerződés* 3. cikk (2) – (6) bekezdések.

dilemmák nem függetlenek attól, hogy az uniós polgárok számára miért jelent sok esetben komoly nehézséget az Unió céljaival való azonosulás, illetve működésének elfogadása. Kutatásom tárgya kiterjed az uniós értékek háttérének vizsgálatára, az értékek Unióban betöltött szerepére, illetve az egyre hangsúlyosabbá váló értékalapú retorika vizsgálatára. Előre kell bocsátani, hogy az érték köznap kifejezése által hordozott jelentéstartalom, annak az esetleges legitimációs szerepe, illetve az értéketika eredményei, illetve általában az értékek etikában betöltött helye nem feltétlenül mutatnak egy irányba. A dolgozatban használok az egyes értékek köznap fogalmi hálóját, hasonlóképpen az egyes jogi alapelvek mögött meghúzódó köznap értelemben vett jelentéstartalmat is, ezen túlmenően etika tudományán belül az értéketika állására (elszigetelődésére) is igyekszem tekintettel lenni.

Andrew Williams *intézményes ethosz* elnevezése szolgál az etikai vizsgálódásaink alapjául. Ebben az EU kollektív alapállását, karakterét és alapvető értékeinek összességét látja, amellyel leírható az EU intézményes valósága, úgy mint formális meghatározottságának és tevékenységének általános iránya.⁴⁶ Ez a fogalom magában foglalja mind az ethosz (erkölcsi szokás, morális viselkedés), és az éthosz (karakter, jellemzősárg, maradandó készség a jóra, azaz erény) jelentéstartalmát.⁴⁷ Az intézményes ethosz nem az egyes individuumok etikai perspektívaiból áll össze, hanem az intézményi együttthatók eredőjéből, mint ilyen egy önállóan értelmezhető etikai tartalommal bír.

3. Az uniós jog etikai vizsgálatának indokoltsága és szempontjai

Az integráció története folyamán állandósult kihívásként jelent meg az igény, hogy a közösségnek (uniónak) legyen valamiféle piaci szempontokon túlmutató identitása. Az Európai Közösség sajátos identitásának építése során fontos mérföldkő volt az Európai Politikai Együttműködés létrejötte. Az EPE abból az igényből táplálkozott, hogy az integráció képes legyen külpolitika szintén is megnyilvánulni, és ezzel párhuzamosan az integrációban részt vevő tagállamok külpolitikájukat közelítsék egymáshoz. Ahhoz azonban, hogy az integráció magjától távol eső külpolitika területén is együttműködhessenek a tagállamok, szükség volt bizonyos identitásformáló alapvető elvekben egyezsége jutni. A 1973-ban az EK akkori tagállamainak külügyminiszterei aláírták a koppenhágai nyilatkozatot az Európai Identitásról. Ez a nyilatkozat három olyan meghatározó jellemzőt határoz meg, amely elválaszthatatlan össze-

⁴⁶ WILLIAMS i. m. 10., lásd: **Hiba! A könyvjelző nem létezik.** l. ábjegyzet.

⁴⁷ NYÍRI i. m. 5., lásd: 7. l. ábjegyzet.

tevője az európai alkotmányos kultúrának és hagyományoknak. Ezek a jog uralma, az emberi jogok érvényesülésének elősegítése és Európa szociális elköteleződése.⁴⁸

A közös európai identitás artikulálásának egyik fontos aspektusa európai kulturális sajátosságok feltárásának folyamata a közösségi (uniós) közbeszéd színterein is. Ennek a folyamatnak részeként tekinthetünk – a kulturális meghatározottságként is értelmezhető – európai vallási hagyományok uniós szinten történő megvalósítására. Ezen szándékon – illetve, a feltételezhető személyes meggyőződésen – túlmenően a piaci szempontok túlsúlyának érzékelése is vezethette Jacques Delors bizottsági elnököt, aki egy berlini konferencián 1994-ben úgy nyilatkozott, hogy „amennyiben nem sikerül Európa számára spirituális tartalmat találni, akkor a kezdeményezés kudarcra van ítélve.”⁴⁹ Ezzel azon személyes állásfoglalásának adott hangot, hogy az Európai Uniónak többnek kell lennie, mint csupán a belső piac működtetéséhez szolgáló jogszabályösszesség fenntartására szolgáló szervezetnek. Ettől a meggyőződéstől vezérelve Delors megteremtette annak a lehetőségét, hogy a közösségi intézményes keretek között vizsgálják az integráció etikai dimenzióját. Delors egyik legközvetlenebb tanácsadója Jean-Louis Lacroix feladata integráció etikai vonatkozásainak vizsgálata volt. Az ő halálát követően Delors 1987-ben felállította a tanácsadókból álló Lacroix-csoportot, illetve 1989-ben a Kiemelt Tanulmányok Egységét (Forward Studies Unit, FSU), amelyeknek az etikai kérdések vizsgálata mellett a vallásos szervezetekkel való informális kapcsolattartás is feladatai közé tartozott.

Az Európai Unió kulturális autoritásának hiányából fakadó diszfunkcionalitására – Delors-hoz hasonlóan – számos gondolkodó igyekezett felhívni figyelmet. Joseph Weiler munkásságát végigkíséri annak a szükségszerűségnek a hangsúlyozása, az Európai Uniónak fel kell kutatnia saját identitását, és az integráció értékdimenzióját érvényre kell juttatnia. Ezen gondolat mentén Weiler bírálja azt is, amikor az integráció elnevezése Európai Közösségről Európai Unióra változott, tekintettel arra, hogy meglátása szerint az előbbi kifejezés egyfajta közösségi dimenziót, az európai népek összetartozásának érzetét kelti, szemben az utóbbi inkább funkcionalista alapállást sugalló elnevezéssel. Nézete szerint a „közösség” sokkal inkább kifejezne egyfajta összetartozást a tagállamok polgárai között, illetve jobban utalna Európa sajátos kulturális hagyományaira is, mint az értéktartalommal kevésbé bíró „unió” elnevezés. Weiler kritizálja azokat a folyamatokat is, amelyek az uniós elit és a polgárok közötti

⁴⁸ *Declaration on European Identity*. Koppenhága, 1973. December 14..

http://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf

⁴⁹ Idézi KIRÁLY MIKLÓS: Európa keresztény gyökerei és az Alkotmányos Szerződés. *Iusum Aequum Salutare*, 2006, 3–4. 72. valamint MADELEY, JOHN T. S.: Deus ex machina. Representing God on the stage of the European Union. In LUCIAN N. LEUSTEAN (szerk): *Representing Religion in the European Union. Does God matter?* London: Routledge, 2013. 48.

távolság kialakulásához vezettek, illetve az uniós polgárok kellő megbecsülését nélkülözték. Weiler munkásságában erősen jelenik meg az arra való igénynek a hangsúlyozása, hogy az Európai Unió Európa vallási hagyományaival közösséget vállaljon.⁵⁰ Az ő közreműködésével működik New York University Jean Monet Központjához köthető Total Law Team, amely a fenti alapállást követve európai jogot a kontextualizáció módszerén keresztül, szélesebb társadalmi összefüggéseiben és valóságában kívánja vizsgálni.

Mádl Ferenc az Alkotmányos Szerződés kapcsán kialakult preambulumvitával összefüggésben úgy nyilatkozik, hogy a döntően anyagi célok – egységes piac, gazdasági fejlesztés és együttműködés, verseny, közös politikák és a többi főcél – mellett Európának egyre inkább szüksége lehet arra, hogy az integráció és jog architektúrája kulturális és erkölcsi értékekkel is feltöltődjön.⁵¹ Hasonlóan, Király Miklós az Alkotmányos Szerződés kapcsán fellángolt érték-vita kapcsán 2006-ban úgy értékelte a helyzetet, hogy jelenleg döntően anyagi, materiális célok állnak az integráció tengelyében. Tulajdonképpen egy olajozottan működő, kontinensléptékű fogyasztói társadalom megvalósítása a cél. Ehhez képest az Alkotmányos Szerződés azért üdvözlendő, mert – minden hiányossága ellenére – átfogó szabályozásával, az alapvető jogok kodifikálásával mégiscsak kísérletet jelent Európa lelkének keresésére.⁵²

Az Európai Unió jogában és tágabb értemben vett közrendjében fellelhető etikai fogalomrendszer vizsgálata aktuális feladatnak tekinthető. Az európai integráció és európai kontinens történelme az elmúlt 60 év során összefonódni látszik, ennek során az integráció sok tekintetben meghatározó módon járult hozzá a kontinens sorsának alakulásához. Olyannyira, hogy napjainkban már nem ritkán az Európai Unió jövőjével azonosítják a kontinens sorsát,⁵³ mindeközben az Unió filozófiai és etikai alapjainak tisztázására, valamint az EU végső céljának értelmezésére meglehetősen kevés figyelem esik. Az integráció kezdeti szakaszában a tartós béke megteremtésének gondolata alapvető ösztönzője volt az integrációnak és annak alapján létrejött intézményrendszernek, ilyen módon hozzájárulva a kontinensen a stabilitás kialakulásához és fenntartásához. Schuman víziójának előzménye a filozófiai gondolkodás történetében Kant által 1795-ben felvázolt „örök béke” (der ewige Friede) fogalommal rokonítható.⁵⁴

⁵⁰ Lásd különösen is: WEILER, JOSEPH H. H.: *Keresztény Európa. Felderítő esszé*. Budapest: Szent István Társulat, 2006.

⁵¹ MÁDL FERENC: Felfedező utak egy keresztény Európához. Bevezető esszé in JOSEPH H. H. WEILER: *Keresztény Európa*. Budapest: Szent István Társulat, 2006. 24.

⁵² KIRÁLY MIKLÓS (2006) i. m. 72., lásd: 49. lábjegyzet.

⁵³ Vaclav Klaus éppen ezen általános nézőpont ellen emelte fel hangját és nyilatkozott úgy, hogy „az Unió felfalja Európát”.

⁵⁴ Vö. HÁRSING LÁSZLÓ: *A filozófiai gondolkodás Thalészról Gadamerig*. Miskolc: Bíbor Kiadó, 2002. 211–212.

Kant Az örök béke című művében (*Vom ewigen Frieden*) annak a reményének ad hangot, hogy Európa egésze olyan köztársasággá lesz, amelynek alapja demokratikus társadalmi rend és a béke. Ennek megvalósulásának fő feltételei, hogy a polgári alkotmánynak minden államban köztársaságinak kell lennie, az államok alkossanak föderalista békeszövetséget, illetve az embereket megillető világpolgárjog biztosítsa a vendégjogot (*hospitalitas*), amely abban áll, hogy egy idegennel más földjére való érkezésnél nem szabad ellenségesen bánni.⁵⁵ Az integráció alapmotívuma, illetve Kant gondolatai között kétségtelenül párhuzam vonható, tekintve, hogy az integráció előmozdításának egyik elsődleges oka a hosszú történelmi múltra visszatekintő megosztottság megszüntetésének és a XX. század traumáin való felülemelkedésnek a szándéka.

Robert Schuman híres deklarációjában egy felhívást intéz az európai nemzetekhez, amelyben röviden vázolja azokat a körülményeket, amelyek által a tartós békét biztosítva látja. Schuman úgy fogalmaz 1950. május 9-én kiadott nyilatkozatában, hogy „a világbékét csak úgy lehet megőrizni, ha az azt fenyegető veszélyekkel arányban álló kreatív erőfeszítéseket teszünk.” Ennek megfelelően „a tényleges szolidaritás megteremtésére van szükség. Az európai nemzetek összefogásához szükség van arra, hogy Franciaország és Németország között megszűnjön az évszázados ellentét.” Elképzelése szerint a béke biztosító a gazdaság közös alapokon történő újraszervezése, úgy hogy a francia és német szén- és acéltermelést együttesen egy közös Főhatóság ellenőrzése alá helyezze, egy Európa más országai előtt is nyitva álló szervezet keretein belül.⁵⁶ Egy ilyen szektoriális egyezmény keretében az integráció első jelentős lépéseként a nemzetgazdaságok meghatározó ágának számító szén-, és acélipart integrálták a tagállamok.⁵⁷

A schumani vízió megvalósulása szempontjából az adott időpillanatban szerencsésen alakult Európa politikai palettája. Az európai folyamatokat is meghatározni képes pozíciókban azonos politikai családhoz tartozó vezetők voltak helyzetben. Legjelentősebbek ezek közül azok az államférfiak, akiket az Európai Unió alapító atyáinak is szoktak nevezni. Konrad Adenauer a Német Szövetségi Köztársaság első kancellárja, a német kereszténydemokrácia megszervezője és meghatározó alakja, a Kereszténydemokrata Unió (*Christlich Demokratische Union Deutschlands*) megalapítója. Alcide de Gasperi (1881–1954) olasz Kereszténydemokrata Párt (*Democrazia Cristiana*) meghatározó személyisége, aki maga is – a

⁵⁵ KANT, IMMANUEL: *Zum Ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*. In: *Werkausgabe Bd. XI. Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*. hg. von W. Weischedel. Frankfurt 1977, 213.

⁵⁶ Schuman nyilatkozat. [lásd: http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/schuman-declaration/index_hu.htm]

⁵⁷ BOYTHA GYÖRGY: *Az Európai Unió kialakulása és működésének keretei*. Budapest: Szent István Társulat, 2007. 51.

modern olasz demokráciában egyedülálló módon – nyolc egymást követő koalíció vezetőjeként volt Olaszország miniszterelnöke 1945 és 1953 között. Robert Schuman (1886–1963) kétszeres francia miniszterelnök és külügyminiszter szintén kereszténydemokrata elkötelezettséggel bírt. A kereszténydemokrácia által fémjelzett paradigma, és az egyes politikusok között meglévő kapcsolatrendszer által nemcsak túl tudtak lépni a háború okozta sokkon, de rendelkeztek egy olyan etikai, illetve bizalmi tőkével is egymás irányában, amely lehetővé tette az új típusú együttműködést is.⁵⁸

A béke alapértékként történő elismeréséről teljes az egyetértés a legkülönbözőbb alapállású szerzők között, és feltehetőleg – az amúgy békéhez már hozzászózott – európai polgárok életében is a béke igénye az egyik legalapvetőbb elvárás. Nem teljesen alaptalan az Európai Unió vívmányai között emlegetni az Európában állandósult békét, amelynek kialakulásában és fenntartásában integráció kétségkívül kulcsszerepet töltött be. Mégis közhelyszerű annak emlegetése, hogy a béke jelentőségét igazán akkor érzik a polgárok, amikor annak hiányával szembesülnek. Angela Merkel német kancellár a gazdasági válsággal kapcsolatos intézkedésekről szóló viták során, a válságkezeléssel kapcsolatos német anyagi felelősségvállalás költségeinek jóváhagyását kérő beszédében hívta fel a figyelmet arra a Bundestagban, hogy a béke nem mindig volt természetes Európában.⁵⁹

Az európai integráció kezdeti sikereit a hallgatólagosan meglévő közös értékeken alapuló együttműködés is támogatta.⁶⁰ Az integráció változó intenzitású prosperitása mellett a motiváció súlypontja áthelyeződött a gazdasági megfontolásokra, különösképpen a belső piac minél tökéletesebb kialakítására,⁶¹ illetve az életszínvonallal közvetlen kapcsolatban álló politikákkal kapcsolatos vitákra. Az értékekről, etikai alapokról szóló diskurzus – az Európai Bizottság által felvált kezdeményezéseken túl – akkor erősödött fel újra, amikor az Európai Unió új jogi alapjául szolgáló Alkotmányos Szerződést elfogadását elutasították a francia és a holland polgárok. Az Alkotmányos Szerződés a tényleges jogi reformok bevezetésén túl arra is hivatott lett volna, hogy a kifejezze az Unió közös identitását, és egyben érdemi elmozdulás lett volna a föderális berendezkedés irányába.

⁵⁸ Vö. SUTTON, MICHAEL: Political realism and Roman Catholic faith in the construction of Europe: Konrad Adenauer, Robert Schuman and Charles de Gaulle. In LEUSTEAN, LUCIAN N. (szerk): *Representing Religion in the European Union. Does God matter?* London: Routledge, 2013. 35–46.

⁵⁹ „Senki se vegyen biztosra újabb ötven év békét, ha ez euro bukik Európa bukik” figyelmeztetett a német kancellár a Bundstagban a soron következő uniós csúcsra való felhatalmazáskérő beszédében 2011. október 25-én. http://mandiner.hu/cikk/20111026_a_beke_torekenysegerol_beszelt_merkel

⁶⁰ SUTTON im. 44–45., Lásd: **Hiba! A könyvjelző nem létezik.** lábjegyzet.

⁶¹ Alapvető célként jelent meg, hogy a 90-es évekre ki kell építeni az egységes (belső) piacot, amely Jacques Delors bizottsági elnök működése alatt meg is valósult.

Az uniós polgárok részéről érzékelhető elégedetlenség így különösen az Alkotmányos Szerződés elutasítása után vált megkerülhetetlenné az Uniót vezető elit, EU-val foglalkozó szakemberek, illetve a szélesebb közönség számára is. Az európai integráció lendülete és sikere (ismét) megtorpanni látszott, ami az uniós polgárok integrációval kapcsolatos aggodalmaira és félelmeire volt visszavezethető. Az Európai Unió működéséhez szükséges szerződéses reform ugyan sikeresen lezajlott a Lisszaboni Szerződés – nehezen kiküzdött – elfogadásával, egyúttal az Alkotmányos Szerződés vívmányai közül számos elem megjelent a Lisszaboni Szerződésben is, azonban a probléma mélyén húzódó kérdés, az európai projekt valódi célja és értelme, illetve az európai identitás mibenléte, és ehhez kapcsolódóan az egyes tagállamok állampolgárainak az Unióval kapcsolatos hozzáállása további kutatást igényel. Az identitás leírására vonatkozó koncepciók és az uniós polgársághoz kapcsolódó jogok és kötelezettségek viszonyrendszere csak egy azok közül a vizsgálandó szempontok közül, amelyek tisztázása hozzájárulhat az integráció hosszú távú fenntarthatóságához.

A Lisszaboni Szerződés elfogadásával mindazonáltal tetten érhető az a szándék, hogy az Európai Unió értékdimenzióját jobban kifejezze, maga az Alapító Szerződés is meghatározza, egyúttal az Európai Unióról szóló szerződés új 3. cikke igyekszik definiálni az Európai Unió közvetlen célját is.⁶² A következőkben kísérletet teszek arra, hogy az Alapszerződés által vázolt etikai hangsúlyokat számba véve megvizsgáljam azoknak az uniós jog sajátos kontextusában betöltött szerepét, kitekintéssel arra a különleges hozzájárulásra, amelyet az Unió az egyházak és a vallásos szervezetek esetében elismer és feltételez. Ez utóbbi vállalkozás lehetőségeivel kapcsolatban Király Miklós úgy fogalmaz, hogy az Európai Unió gazdasági, társadalmi célkitűzései és a keresztény egyházak társadalmi tanítása összefüggései „nyilvánvalóan külön monográfiát, vagy még inkább sorozatot igényelne.”⁶³ Weiler szerint pedig az a hozzájárulás, amelyet a kortárs katolikus tanítóhivatal az Európáról és annak közéletéről való gondolkodáshoz nyújthat, sokkal jelentősebb kérdés, mint az – eddigi leghevesebb vitákat és legszélesebb társadalmi rétegeik elérő – preambulumvita.⁶⁴ Megjegyezendő, hogy jelen dolgozat nem válthatja fel ilyen nagy ívű gondolatok összegzését, és természetéből adódóan csupán töredékes lehet, tekintettel a vizsgálandó területek rendkívüli összetettségére és szerteágazására. Jelen dolgozat válogat azokban a területekben, amelyeket mélyebb vizsgálat alá von, és az ebből adódó töredékességgel kapcsolatos felelősség kizárólag a szerzőt terheli.

⁶² TRIDIMAS, TAKIS: *The general principles of EU Law*. Oxford: Oxford University Press, 2006. 14–16.

⁶³ KIRÁLY im. 72., lásd: **Hiba! A könyvjelző nem létezik.** lábjegyzet.

⁶⁴ WEILER, JOSEPH H. H.: *Keresztény Európa. Felderítő esszé*. Budapest: Szent István Társulat, 2006.37.

4. A kutatás módszertana és a vállalkozás korlátai

A kutatás abból a tapasztalatból indul ki, hogy az uniós polgárok életére gyakorolt hatását tekintve az Európai Unió elfogadottsága és támogatottsága visszafogottnak minősíthető.⁶⁵ Az Alkotmányos Szerződés tervezetét a francia és a holland választópolgárok elutasították, amelynek következtében a ratifikációs folyamat leállt a többi uniós tagországban is. Végül a nagy ívű, gondosan előkészített új alapszerződés kudarca az unió egyik legmélyebb válságát hozta el. Az Alkotmányos Szerződés kudarca után úgynevezett „reflexiós időszak” következett, amely során a vezető politikusok – nem kevésbé a szakirodalmi írások – igyekeztek feltárni, hogy mi vezethetett az alapszerződés elutasításához, és milyen irányban fejlődhet tovább az integráció.

A „reflexiós időszak”-ot követően a tagállamok a reformszerződés, illetve a Lisszaboni Szerződés elfogadásában látták a kiutat, amely formális jogi tartalmát tekintve többnyire tartalmazta az Alkotmányos Szerződés vívmányait, azonban tartózkodott olyan szimbólumok elfogadásától, amely a föderális államszervezet elemeire emlékeztetettek volna.⁶⁶ A Lisszaboni Szerződés így korábbi szerződésmódosítások gyakorlatát követve – ugyan az ismételt ír elutasítást követően, de 2009. december 1-jén hatályba lépve – reformálta meg az Uniót, és rendezett hangsúlyos intézményi, hatásköri, döntéshozatali kérdéseket.

A Lisszaboni Szerződésmódosítás eredményeképpen az Európai Unióról szóló szerződés kiegészített 2. cikke új elemként került bele az alapszerződésbe, ez hangsúlyozza uniós értékeket és az uniós tagállamok – értékalapú – a jelzőit.⁶⁷ A 2. cikk jelentőségét a szintén új 3., illetve a módosított 7. cikk adja meg. Ezek alapján az Európai Unió célja az uniós értékek előmozdítása, továbbá az uniós értékek súlyos megszegésének veszélyét az alapszerződés szankcionálja, illetve rögzíti, hogy csak olyan állam kérheti a felvételét az Európai Unióba, amely tiszteletben tartja az uniós értékeket, és elkötelezett azok érvényesítése mellett. A jogi nyelvezetben megjelenő értékorientáció mellett a vezető uniós tisztségviselők is mind gyakrabban használnak ilyen retorikát. Herman von Rompuy 2012. június 4-én a brüsszeli Feltámadás-kápolnában arról beszélt, hogy az Európai Uniónak „értékeken kell alapulnia, és nem a

⁶⁵ *The level of citizens confidence in EU institutions*. Eurostat, 2012. november 15.
<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&plugin=0&language=en&pcode=tsdgo510>

⁶⁶ Jogforrások elnevezései, uniós himnusz és mottó nem kerültek elfogadásra.

⁶⁷ Az Európai Unióról szóló szerződés új 2. cikkének előzménye korábbi 6. cikk (1) bekezdés.

nemzeti érdekeken.”⁶⁸ Az Európai Tanács elnöke azon víziójának is hangot adott, hogy az egyesült Európa azon a keresztény meggyőződésen alapul(hatna), hogy a másikkal való törődésen keresztül tudjunk rátalálni valójában önmagunkra.⁶⁹ Jose Manuel Barroso a 2012. évet az Európai Parlamentben értékelő beszédében szintén hangsúlyozta az értékek jelentőségét, egyúttal kiemelte, hogy nagyobb elköteleződés szükséges az alapvető értékek mellett.⁷⁰

A kutatás során vizsgálat tárgyát képezi, hogy az alapszerződés módosításával bevezetett hangsúlyos értékfogalmak mennyire vannak jelen, és milyen minőséget képviselnek az uniós jogban, valamint az Európai Unió intézményes ethoszában. Választ keresünk arra, hogy vajon az értékorientált jogi nyelvezet hozzásegíti-e az Uniót ahhoz, hogy önmaga identitását jobban meg tudja határozni és kommunikálni polgárai felé, egyúttal ez elősegíti-e az uniós polgárok körében az elfogadottságát, legitimitását. A kutatás mögött az a hipotézis áll, hogy ez erősödő értékalapú megfogalmazások éppen ezt a célt szolgálják, azt, hogy az integráció közelebb kerüljön a polgárokhoz. Ebben a tekintetben azt a módszert követjük, hogy az EUSz. 2. cikkében felsorolt uniós értékeket megvizsgáljuk, hogy miként vannak jelen, majd annak értékelésére törekszünk, hogy hogyan fejtik ki hatásukat az EU-ban intézményi szinten.

A dolgozat a fentiekkel egy időben etikai szempontok vizsgálatát is felvállalja. Fontos megjegyezni, hogy az etika területén az értékfogalom más kontextusban merül fel, mint ahogy az a jogi illetve közpolitikai nyelvezetben jelen van, amely a kutatás során egyértelmű nehézséget jelent. Sőt az értéketika létjogosultsága és helye az etika tudományán belül is megkérdőjelezhető. ⁷¹ A filozófia ezen tudományelméleti kérdéseire természetesen csak korlátozott mértékben van lehetőség kitérni és tekintettel lenni.

A dolgozattovábbá nem tér ki két további kézenfekvőnek tűnő területre, amely szorosan kapcsolódik az Európai Unió és az Egyház viszonyának kérdésköréhez. Nem tárgyalja tehát sem az állam egyház viszonyának kérdéseit, sem pedig a vallásszabadság pozitív és negatív oldalával kapcsolatos egyensúlyok kérdését.

⁶⁸ <http://www.resurrection.be/Herman-Van-Rompuy-The-EU-is>; lásd még: <http://www.comece.eu/europeinfos/en/archive/issue151/article/5014.html>

⁶⁹ Harman Von Rompuy Martin Buber bécsi születésű filozófust idézi, aki a személy és közösség meghatározásánál a kapcsolatokat teszi a középpontba „[...]akkor leszek önmagam, ha kapcsolatba lépek veled. Én akkor leszek »én«, amikor kimondom azt, hogy »te«”.

⁷⁰ <http://ec.europa.eu/soteu2012/#>

⁷¹ NYÍRI TAMÁS: *Alapvető etika*. Budapest: Szent István Társulat 2003.

Az etikai vizsgálatok körében az Egyház társadalmi tanításával az Unió intézményes ethoszát kísérelem meg összevetni. II. János Pál pápa rendszerezése alapján a szociális tanítás a morálfilozófia (erkölcstan) része.⁷² Az etikai értékelésnél ebben a szisztematikus értelemben, mint egy meghatározott szempontrendszerre támaszkodom. Maga az Egyház társadalmi tanítása változó paradigmákban fellelhető, amely lényegi történetiségénél fogva folytonos átalakuláson megy keresztül. Ennek – az integrációt jóval megelőző – fejlődésnek az áttekintése szükségesnek látszik ahhoz, hogy a mai mondanivaló lényegét megragadhatassuk, amelyet végső soron fel kívánok használni az értékelésnél.

Megjegyzendő, hogy dolgozat egyik hangsúlyos aspektusa annak, az Európai Unió működéséről szóló szerződés által kifejezetten elismert körülménynek a vizsgálata, hogy az egyházak és vallásos szervezetek minként járultak hozzá az Európai Unió felépítményének kialakulásához.⁷³ Az egyházak különleges hozzájárulása az uniós közrendhez feltételezhetően leginkább éppen az etikai szempontok hangsúlyozásával és megjelenítésével ragadható meg. Az egyházak a maguk természeténél fogva az emberi élet, akár egyéni, akár közösségi értelemben vett morális kérdéseivel kiemelten foglalkoznak, így ez az a terület, ahol szempontjaik megjelenítésére leginkább hangsúlyt fektetnek. A dolgozatban a különböző egyházak és vallásos szervezetek szempontjainak általános megjelenítése volna kívánatos, azonban a jelentőségénél és gyakorlati hatásainál fogva a Katolikus Egyház álláspontjára esik a fő figyelem. A Katolikus Egyház belső szerkezeti sajátosságainál fogva képes egységes álláspontot képviselni társadalmi kérdésekben, illetve kifejezett tanítással is rendelkezik a társadalmi és szociális kérdéseket illetően. Az Egyháznak ezt az egységes, önálló társadalomelméleti rendszerét az egyház társadalmi tanításának (az egyház szociális tanításának) nevezzük. Amennyiben tehát a dolgozatban a Katolikus Egyház társadalmi tanítását éppen olyan kritikai szempontnak tekintem, amely hozzájárul az uniós közrend alakításához, valamint azt az uniós jog etikai értékeléséhez is felhasználható, annyiban mellőzzöm azt a szigorúan vett etikai módszertant, amely a morális kérdések vizsgálatánál többnyire elutasítja a puszta emberi racionális megismerésen túli szempontokat.

A kutatás így egy további aspektussal bővül. Az uniós jog és az Egyház társadalmi tanításának összevetése magában hordozza az Európai Unió és a vallás közötti viszony felderítésének a szükségességét is. Ezen a ponton a formális jogi megközelítést ismét tágan kell értelmeznünk, és adott esetben (kezdetleges szinten) szociológiai és filozófiai szempontokat is be kell emelni a dolgozatba. Az uniós jog és a vallás kölcsönhatása létezik formális jogi szinten,

⁷² II. János Pál pápa: *Sollicitudo rei Socialis* 41. pont.

⁷³ Európai Unió működéséről szóló szerződés 17. cikk (3) bekezdés „Elismerve identitásukat és különleges hozzájárulásukat, az Unió nyílt, átlátható és rendszeres párbeszédet tart fenn ezekkel az egyházakkal és szervezetekkel.”

de igen izgalmas további összefüggéseknek lehetünk tanúi, ha az európai közéletet tágabb értelemben véve szemléljük.

„A világbékét csak úgy lehet megőrizni, ha az azt fenyegető veszélyekkel arányban álló kreatív erőfeszítéseket teszünk. Az, amivel egy jól szervezett és életteli Európa hozzá tud járulni a civilizációhoz, elengedhetetlenül szükséges a békés kapcsolatok fenntartásához.”

Robert Schuman (1951.)

II. rész Az EU-jog etikai perspektívája

1. Az uniós értékek rendszere a Lisszaboni Szerződésben

Az EUSz. 2. cikk első mondata határozza meg *expressis verbis* az Unió *értékeit*, amelyeket elhatárol a második mondatban felsorolt – a szöveg kontextusából adódóan ugyan szintén értéktartalommal bíró – *jellemzőktől*, amelyeket az európai társadalmak sajátjaként ír le. Ilyen módon az EUSz. alapján az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok tiszteletben tartása az Unió értékeit jelentik. Emellett a tagállamok társadalmait jellemzi a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, valamint a nők és férfiak közötti egyenlőség. Ezzel az alapszerződés az európai értékeket társadalmi kontextusban helyezi el. Az Unió értékei és a tagállamok társadalmait leíró jellemzők között további hangsúlyeltolódás figyelhető meg a 3. cikkben megjelenő dinamika által, amely az Unió céljaként – mások mellett – az *értékeinek előmozdítását* jelöli meg.⁷⁴ Az értékek és a jellemzők közötti különbségtétel nem látszik indokoltnak több szempontból sem. Egyrészt tartalma szerint mindkét fenti felsorolásba tartozó fogalomra értékhorozóként tekinthetünk, másrészt az egyes jellemzőkre sem lehet úgy tekinteni, mintha azok egy állandósult, statikus meghatározottságként jelennének meg az egyes tagállamokban. Ennek megfelelően a 3. cikk (1) bekezdésének irányadó értelmezési kereteit – a tagállamok feltehető szándékát, valamint az alapszerződések egészét alapul véve⁷⁵

⁷⁴ Európai Unióról szóló szerződés 3. cikk (1) bekezdése: „Az Unió célja a béke, az általa vallott értékek és népei jólétének előmozdítása.”

⁷⁵ Az EUSz. az Unió külső tevékenységére vonatkozó általános rendelkezésekben nem használja az itt tárgyalt megkülönböztetést, és egyaránt *elveknek* nevezi a 2. cikkben a jellemzők és értékek megkülönböztetésével illetett fogalmakat. EUSz. 21. cikk (1) bekezdése szerint „Az Unió nemzetközi szintű fellépése azon elvekre épül,

– a 2. cikkben található értékek és jellemzők fogalmai mögött meghúzódó értéktartalmak együttes előmozdítása jelenti, melynek fényében a 2. cikkben foglalt fogalmak kibontakoztatása a cél. Dolgozatomnak ebben a részében a 2. cikkben foglalt koncepciók áttekintésével igyekszem megragadni az Unió etikai értékválasztásait.

Az EUSz. 2. és 3. cikkei érvényesülésének korlátait azok gyenge jogi kötőereje jelenti, aminek következtében programszintű követelményeket megfogalmazó szerződéses helyként is értelmezhetők.⁷⁶ Bogdandy szerint a Lisszaboni Szerződés a korábbi „alapelvekkel” szemben „értéket” említő szóhasználata problematikus, mivel az az uniós polgárok egyfajta etikai alapállását feltételezi, azonban az uniós jog normatív meghatározottságának biztosabb alapon kell nyugodnia, mint az uniós polgárok bármiféle szociológiai feltételezése. Meglátása szerint a dogmatikai megalapozás során szét kell választani a jogot és az etikai aspektusokat, egyrésztől mivel ez következik a szabadság alapelvéből,⁷⁷ másrésztől pedig mivel az értékekről szóló diskurzus könnyen paternalisztikus alapálláshoz vezethet.⁷⁸ Koen Lenaerts és Piet Van Nuffel az értékfogalmak használatával kapcsolatban megengedőbb állásponton van, és azt előremutatónak tekinti,⁷⁹ míg létezik olyan álláspont is, amelyik az integráció szempontjából igen jelentős stabilizációs előrelépésnek tartja, hogy az alapszerződés (első ízben az Alkotmányos Szerződésben⁸⁰) az európai értékek körét felvázolja.⁸¹ Andrew T. Williams az értékfogalmaknak kiemelt jelentőséget tulajdonít, amelyek filozófiai tartalmának alkotmányos szinten történő megjelenítése elvezethet egy igazságosabb európai uniós intézményrendszer

amelyek létrehozását, fejlődését és bővítését vezérelték, és arra irányul, hogy ezek érvényesülését a világ többi részén is előbbre vigye; ezek az alapelvek a demokrácia, a jogállamiság, az emberi jogok és alapvető szabadságok egyetemes és oszthatatlan volta, az emberi méltóság tiszteletben tartása, az egyenlőség és a szolidaritás elvei, valamint az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt elvek és a nemzetközi jog tiszteletben tartása.”

⁷⁶ OSZTOVITS ANDRÁS (szerk.): *Az Európai Unióról és az Európai Unió működéséről szóló szerződések magyarázata I.* Budapest: Complex Kiadó, 2011.

⁷⁷ Bogdandy álláspontjára ehelyütt feltehetően erősen hatott az amerikai alkotmányos felfogás, amelyben hagyományosan központi szerepet tölt be a szabadság-koncepció, azonban úgy látjuk, hogy az európai tradíciók nem feltétlenül indokolják az etikai szempontok megjelenésének teljes elutasítását, jóllehet a kérdés vizsgálatának uniós jogi vonatkozásában mindeddig aligha beszélhetünk feldolgozhatatlan mennyiségű szakirodalomról.

⁷⁸ BOGDANDY, ARMIN VON – BAST, JÜRGEN (szerk): *Principles of European Constitutional Law.* Oxford: Hart Publishing, 2011. 20.

⁷⁹ LENAERTS, KOEN – NUFFEL, PIET VAN (szerk): *European Union law.* London: Sweet and Maxwell, 107.

⁸⁰ Szerződés az európai alkotmány létrehozásáról. *Európai Unió Hivatalos Lapja* C/310. 47. évf. 2004. december 16.

⁸¹ AHM, BERTIE: *Where Does the European Union Go Now? In The Future of Europe Uniting Vision, Values and Citizens?* Dublin: JCFJ, 2006. 21.

felé.⁸² Jakab András szerint a jogalkalmazás folyamán általában az egyes bíróságoknak tekintettel kell lenni a jog mögött meghúzódó etikai tartalomra is.⁸³

1.1. Az emberi méltóság tiszteletben tartása

Az Európai Unió az emberi méltóságot kiemelt értéként kezeli, az alapító szerződések összesen kilenc alkalommal hivatkoznak rá, különleges hangsúlyt adva az emberi méltóság koncepciójának. Az EUSz. 2. cikke a szerint az Unió – többek közt – az emberi méltóság értékének tiszteletben tartásán alapul. Ezen túlmenően az Unió külső tevékenységeire vonatkozó általános rendelkezések is meghatározzák azokat az alapelveket, amelyekre az Unió nemzetközi szintű fellépése épül. Ezek az elvek azonosak azon elvekkel, amelyek az Unió létrehozását, fejlődését és bővítését vezérelték, és az Unió fellépése arra irányul, hogy ezek érvényesülését a világ többi részén is előbbre jutassa. Ebben a körben az Alapszerződés az emberi méltóság tiszteletben tartásának elvére is utal.⁸⁴ Az Európai Unió Alapjogi Chartájának I. címe a „Méltóság” címet viseli és a preambulum az Európai Unió „szellemi és erkölcsi örökségére” hivatkozva rögzíti, hogy „az emberi méltóság, a szabadság, az egyenlőség és a szolidaritás oszthatatlan és egyetemes értékein alapul”. Az Alapjogi Charta 1. cikke szerint az „Az emberi méltóság sérthetetlen. Tiszteletben kell tartani, és védelmezni kell.” Ezen túlmenően a méltóság cím alatt tárgyalja az Alapjogi Charta az élethez való jogot,⁸⁵ a személyi sérthetlenséghez való jogot,⁸⁶ a kínzás és az embertelen vagy megalázó bánásmód és büntetés tilalmát,⁸⁷ a rabszolgaság és kényszermunka tilalmát is.⁸⁸ Az Alapjogi Charta utal az emberi méltóságra, mint a tisztességes és igazságos munkafeltételek alapjára (a szolidaritás cím alatt).⁸⁹

⁸² ANDREW T. WILLIAMS: Promoting Justice after Lisbon: Groundwork for a New Philosophy of EU Law. *Oxford Journal of Legal Studies*, 2010, 4. 663–693.

⁸³ JAKAB ANDRÁS: A bírói jogértelmezés az Alaptörvény tükrében. *Jogesetek Magyarázata*, 2001, 4. 90–94.

⁸⁴ EUSz 21. cikk. (1) bekezdés. „Az Unió nemzetközi szintű fellépése azon elvekre épül, amelyek létrehozását, fejlődését és bővítését vezérelték, és arra irányul, hogy ezek érvényesülését a világ többi részén is előbbre vigye; ezek az alapelvek a demokrácia, a jogállamiság, az emberi jogok és alapvető szabadságok egyetemes és oszthatatlan volta, az emberi méltóság tiszteletben tartása, az egyenlőség és a szolidaritás elvei, valamint az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt elvek és a nemzetközi jog tiszteletben tartása.”

⁸⁵ Az Európai Unió Alapjogi Chartája 2. cikk.

⁸⁶ Az Európai Unió Alapjogi Chartája 3. cikk.

⁸⁷ Az Európai Unió Alapjogi Chartája 4. cikk.

⁸⁸ Az Európai Unió Alapjogi Chartája 5. cikk.

⁸⁹ Az Európai Unió Alapjogi Chartája 31. cikk.

Van olyan tagállam azonban, amely számára nem megnyugtatóak az Alapjogi Charta előírásai az emberi méltósággal kapcsolatban, illetve annak különböző értelmezési lehetőségeiben a saját belső szabályozása esetleges korlátozásának veszélyforrásaként értékeli. Lengyelország ezért nyilatkozatot csatolt a Lisszaboni Szerződéshez, amelyben rögzíti, hogy „[a] Charta semmilyen módon nem érinti a tagállamoknak azt a jogát, hogy jogszabályokat alkotson a közérkölc, a családjog, valamint az emberi méltóság védelme és az ember fizikai és szellemi épségének tiszteletben tartása területén.”⁹⁰ Lengyelország azért tartotta szükségesnek a nyilatkozat megtételét, mivel a saját erkölcsi hagyományaira tekintettel, sokkal elhivatottabban lép fel az élet védelme érdekében, mint az Európai Unióban általános érvényelő? tendencia megnyilvánul.⁹¹ E helyen is felhívjuk a figyelmet az értékekkel és elvekkel kapcsolatos azon kihívásra, miszerint ugyanaz a hivatkozási alap – jelen esetben az emberi méltóság – mennyire elérő? szabályozásminták alapjául szolgálhat a különböző értelmezési lehetőségek okán.

A Bíróság emberi méltóság koncepciójának értelmezése mellett hozott döntést több esetben is, így a biotechnológiai irányelv⁹² megsemmisítésére vonatkozó Holland kezdeményezésre indult bioszabadalmi ügyben,⁹³ a szolgáltatásnyújtás szabadsága és az emberi méltóság kollízióját felszínre hozó Omega Spielhallen ügyben,⁹⁴ a szexuális orientációval és az egyelő bánásmód elvével összefüggésben a Cornwall ügyben,⁹⁵ az emberi embrió fogalmáról és védelméről (is) döntve a Brüstle ügyben,⁹⁶ illetve a személyek határátlépésével kapcsolatosan a

⁹⁰ 61. Nyilatkozat, A Lengyel Köztársaság nyilatkozata az Európai Unió Alapjogi Chartájáról.

⁹¹ Ugyan az emberi felhasználásra szánt gyógyszerek közösségi kódexéről szóló 2001/83/EK irányelv (gyógyszerkódex, 2001. november 6.) 4. cikk (4) bekezdés rögzíti, hogy „[e]z az irányelv nem befolyásolja a gyógyszerek fogamzásgátló, illetve magzatelhajtó szerként történő értékesítését, szállítását és felhasználását tiltó vagy korlátozó nemzeti jogszabályok alkalmazását” amennyiben valamelyik hatóanyag forgalomba hozatalra került egy tagállamban azt automatikusan el kell ismerni egy másik tagállamban is, kivéve, ha bizonyítható, hogy közegészségügyi kockázatot jelent. Erre azonban csekély esély mutatkozik. Forrás: QualipharmaCon Kft.

⁹² Az Európai Parlament és a Tanács 98/44/EK irányelve (1998. július 6.) a biotechnológiai találmányok jogi oltalmáról. HL L 213., 1998.7.30., magyar kiadás 13. fejezet, 020. kötet 395-403. o.

⁹³ C-377/98. sz. ügy Holland Királyság kontra Európai Parlament és az Európai Unió Tanácsa. [2001] Európai Bírósági Határozatok Tára I-07079 o.

⁹⁴ C-36/02. sz. ügy Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs-GmbH kontra Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn. [2004] Európai Bírósági Határozatok Tára I-09609. o.

⁹⁵ C-13/94. sz. ügy. P kontra S és Cornwall County Council. Európai Bírósági Határozatok Tára 1996 I-02143. oldal. 22. pont.

⁹⁶ C-34/10. sz. ügy Oliver Brüstle kontra Greenpeace eV. Bíróság (nagytanács) 2011. október 18-i ítélete.

Zakaria ügyben.⁹⁷ Várakozásaink alapján a Lisszaboni Szerződés által hozott alapjogvédelmi hangsúlyeltolódással az emberi méltóság jelentősége fokozódni fog az Európai Bíróság joggyakorlatában is.

1.2. A szabadság, a demokrácia és az egyenlőség néhány aspektusa

1.2.1. Néhány gondolat a szabadságról

A szabadság olyan alapvető érték az Európai Unióban⁹⁸ és általában a nyugati demokráciákban, hogy annak hozzávetőleges felvázolása is csak töredékes lehet. A fogalom leginkább az alapvető szabadságjogokra utal, amelyek az emberi jogi fejlődés körében rendkívül gazdag hagyománnyal bírnak, és amelyhez részletesen kimunkált joggyakorlat köthető. A szabadság fogalmából fakadó jogosultságok és az arra alapozott magatartásminták a leginkább nagyra értékelt társadalmi szinten megjelenő karakterisztikák közé tartoznak. Az Európai Emberi Jogi Egyezmény 1. fejezete „Jogok és szabadságok” címet viseli, amely megközelítés alapvetően meghatározza a kontinens emberi jogi fejlődését, különösen is az ennek alapján kibontakozó joggyakorlaton keresztül. A strasbourgi Emberi Jogi Európai Bíróság joggyakorlata látványos hatást gyakorolt az Európai Bíróság által kimunkált jogfejlődésre is. Meg kell jegyezni, hogy a szabadsághoz köthető koncepciók az Egyesült Államok jogi hagyományában a legmeghatározóbbak, ahol a szabadságot, mintegy az emberi jogok anyajogaként kezelik. Ezzel szemben az európai hagyomány esetében az emberi méltóság a legfontosabb alapja az emberi jogoknak, amely hangsúlyokat jobban tükrözi az Európai Unió Alapjogi Chartája, ahol a „méltóság” címet viseli az első cím és azt követően a második címben tárgyalja a „szabadságokat”. Az uniós jog vonatkozásában szabadságjogokkal kapcsolatos hangsúly azonban inkább a belső piac körében kimunkált gazdasági szabadságjogok érvényesítésén van, és kevésbé az alapjogvédelem körébe eső szabadságjogok megerősítésén. Ez utóbbiak jobbra az alapjogvédelmi rezsimek sajátjai, amelyek Európai Unióban betöltött szerepéről a későbbiekben még részletesen lesz szó.

⁹⁷ C-23/12. sz. ügy Előzetes döntéshozatal iránti kérelem: Augstākās tiesas Senāts - Lettország. Az eljárást indította: Mohamad Zakaria. A Bíróság 2013. január 17-i ítélete. 40. pont.

⁹⁸ Az EUSz tizennégy esetben hivatkozik a szabadságra valamilyen formában, míg az EUMSz tizennyolc esetben.

1.2.2. A demokrácia helyzete az Európai Unióban

Az európai értékek között kiemelt helyen kezelik az Alapszerződések a demokráciát. Az EUSz. preambuluma kizárólag értékalapú összefüggésekben említi a demokráciát, mint olyan „egyetemes értéket,”⁹⁹ amely mellett „megerősítik elkötelezettségüket,”¹⁰⁰ illetve azzal az „óhajjal lépnek fel, hogy tovább javítsák az intézmények demokratikus és hatékony működését, és így azok a rájuk ruházott feladatokat egy egységes intézményi kereten belül jobban elláthassák.”¹⁰¹ Ezen túlmenően az uniós értékekről szóló EUSz. 2. cikk – amelynek logikáját ebben a fejezetben az elemzés alapjául veszem, – a demokráciát olyan értéknek tételezi, amelyen az Unió alapul. Az EUMSZ. II. címe „A demokratikus elvekre vonatkozó rendelkezések” cím alatt a demokrácia fogalmának az Unió működésében betöltött szerepét tárgyalja gyakorlati nézőpontból. Az Alapszerződés kinyilvánítja, hogy az EU képviseleti demokrácia elvein alapul, és az unió szintjén a polgárok közvetlen képviselte az Európai Parlamentben valósul meg, illetve rögzíti az állampolgárok azon jogát miszerint kezdeményezhetik, hogy a Bizottság terjesszen elő megfelelő javaslatot olyan ügyben, amelyben – megítélésük szerint – a szerződések végrehajtásához uniós jogi aktus elfogadásra van szükség. Ennek a szerződési helynek a pontos szabályozását a polgári kezdeményezésről szóló 211/2011/EU rendelet fejti ki részletesen.¹⁰² Az EUSz. 10. cikke az intézményes demokrácia leírása során kitér arra, hogy a tagállamokat az Európai Tanácsban az állam-, illetve kormányfő, valamint a kormány látja el, amelyek a nemzeti parlamentjeiknek vagy a polgáraiknak tartoznak demokratikus felelősséggel. Az alapszerződés tehát különösebb skrupulus nélkül elismeri, hogy a döntéshozatalban, illetve a jogalkotásban igen meghatározó szerepet betöltő intézmények esetében csupán közvetetten, rendkívül áttételes módon tudja gyakorolni az uniós polgár a politikai felelősséggel kapcsolatos elszámoltathatóságra vonatkozó jogát. Az uniós dokumentumokban és közbeszédben igen nagy hangsúllyal szerepel a demokráciára történő hivatkozás, jóllehet az alapszerződések szintjén először a Maasrichi Szerződés 6. cikke hivatkozik a demokráciára. A korábbi szerződésekben feltehetőleg azért nem került külön kihangsúlyozásra a demokrácia központi szerepe, mivel a szerződést aláíró állami vezetők mintegy adottnak (és természetesnek) vették a demokratikus elvekre vonatkozó követelményeket az integrációban részt vevő

⁹⁹ EUSz preambuluma harmadik bekezdés.

¹⁰⁰ EUSz. preambuluma ötödik bekezdés.

¹⁰¹ EUSz preambuluma nyolcadik bekezdés.

¹⁰² Az Európai Parlament és a Tanács 211/2011/EU rendelete (2011. február 16.) a polgári kezdeményezésről, HL L 65., 2011.3.11., 1—22. o. A polgári kezdeményezésről szóló rendelet elemzését lásd Hrecska Renáta: Az európai polgári kezdeményezés helye az Unió politikájában, TDK dolgozat, 2012. április.

államok életében, még ha ez közvetlenül nem is jelenik meg az integráció intézményeire vetítve.¹⁰³

1.2.2.1. A demokrácia-deficit kérdése az Európai Unióban

Az Európai Unió intézményes nyelvezetében és közbeszédében – az emberi jogi doktrínában rögzített aspektusain túl is – a demokrácia igen látványos szerepet tölt be, mégis az Unióval szemben máig az egyik leggyakrabban hangoztatott kritikai észrevétel, a szakirodalom által is igen gazdagon tárgyalt demokratikus deficit.

Paul Craig szerint ezen demokratikus deficit meghatározó eleme a *hatalom és a politikai elszámoltathatóság közötti kapcsolat hiánya*, amely arra a jellemzőre mutat rá, hogy az Európai Unió működésében irányadó döntéshozókkal kapcsolatban csak igen áttételesen jelenik meg a politikai felelősség kérdése. Ennek hátterében az Unió kényes egyensúlyát fenntartani igyekvő, összetett döntéshozatali struktúra áll.¹⁰⁴

A demokrácia-deficit fogalma mögött megjelenő gyakorlati helyzet szemléltetése érdekében ehelyütt fontos kiemelni a rendes jogalkotási eljárásra vonatkozó szisztémát, és annak áttekintésén keresztül felvázolható a fent megfogalmazott kritika lényege. Ismert, hogy a rendes jogalkotási eljárásban a jogalkotás kezdeményezője az Európai Bizottság, amely jogosultság – kevés kivételtől eltekintve – kizárólagosan a Bizottságot illeti meg.¹⁰⁵ A Bizottság által kezdeményezett jogi aktus létrehozása aztán a Tanács és az Európai Parlament társjogalkotói pozíciója mellett – amely eljárás során az Európai Parlament előtt legfeljebb három ízben kerülhet sor a tárgyalásra – születhet meg az adott jogi aktus. A három intézmény közül, amelyek a rendes jogalkotási eljárásban részt, vesznek, az Európai Parlament az egyetlen, amelyik közvetlenül az uniós polgárok által kerül megválasztásra, és politikai felelősséget visel annyiban, hogy ha a választópolgárok nincsenek megelégedve az képviselők által nyújtott teljesítménnyel, akkor a következő európai parlamenti választások alkalmával lehetőségük van újabb

¹⁰³ WILLIAMS, ANDREW. *The ethos of Europe: values, law and justice in the EU*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. im.,

¹⁰⁴ CRAIG, PAUL: *Integration, democracy, and legitimacy in Craig, Paul és Gráinne De Búrca. The evolution of EU law*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 30–31.

¹⁰⁵ Az Európai Polgári Kezdeményezésről szóló rendelet ugyan megteremtette annak a lehetőségét, hogy a 1.000.000 uniós polgár egy általa fontosnak tartott kérdésben jogszabály meghozatalára irányuló eljárás kezdeményezését javasolja a Bizottságnak, azonban ez nem köti a Bizottságot, jóllehet egy ilyen kezdeményezést – annak társadalmi támogatottsága és politikai súlya miatt – a Bizottság nem hagyhat figyelmen kívül.

politikusokat megválasztani helyettük, abban a reményben, hogy ők képesek jobban megjeleníteni preferenciáikat. Ezzel szemben a Tanács esetében jóval korlátozottabb mértékben beszélhetünk közvetlen elszámoltathatóságról, tekintve, hogy itt a tagállamok kormányainak és az apparátusnak a szakmai tevékenysége jelenik meg. Jóllehet a nemzeti kormányok teljesítményét a választópolgárok a nemzeti választások alkalmával közvetlenül értékelik, mégis a választók döntését igen csekély mértékben befolyásolja az uniós döntéshozatalban tanúsított hatékonyság, sokkal inkább belpolitikai témák és eredmények meghatározóak ebben a tekintetben. Ebből a szempontból talán a soros elnökséget betöltő állam helyzete differenciáltabb, mivel az agenda meghatározásával, valamint az egyes tanácsi formációk elnöklésével belpolitikai értelemben is jelentős szerephez jut az adott ország kormánya, amely a választók számára is könnyebben nyomon követhető és értékelhető.

A politikai felelősség meghatározásának további pontosítása érdekében meg kell azonban jegyezni azt is, hogy Tanács munkájában egyre nagyobb részt vállalnak a nemzeti kormányok munkáját elősegítő állandó tisztviselők is, akik az uniós intézmény működésért felelősek, valamint annak alkalmazottai (titkárság, egyes tanácsi munkáért felelős bizottságok). Az ő helyzetüket nehéz megítélni abból a szempontból, hogy vajon mennyiben az Unió, és mennyiben az adott tagállam részére számítható be a munkájuk eredményessége, egyáltalán elméleti síkon meg van-e annak a lehetősége, hogy mindez érzékelhetővé váljon a választópolgárok számára. Az mindesetre könnyen belátható, hogy az uniós jogalkotási eljárásban betöltött szerepével kapcsolatosan a Tanács elszámoltathatósága igen kérdéses, és többszörösen áttételesen jelenhet csak meg.

A harmadik intézmény, amelyik részt vesz a jogalkotási eljárásban az Európai Bizottság, amellyel kapcsolatban alig jelenik meg a politikai elszámoltathatóság,¹⁰⁶ tekintve, hogy egyrészt a biztosok kinevezéssel nyerik el tisztségüket, nem pedig választás útján,¹⁰⁷ másfelől a Bizottságban dolgozó apparátus az Unió alkalmazásában álló tisztviselők köre, akiknek nincsen közvetlen felelőssége az uniós polgárokkal szemben. A biztosok felelősségét az EUMSZ. 247. cikke szabályozza, miszerint amennyiben a bizottság valamelyik tagja már nem felel meg a feladatai ellátásához szükséges feltételeknek, vagy ha súlyos kötelezettségszegést követett el, akkor a Bíróság a Tanács – egyszerű többséggel elfogadott – vagy a Bizottság kérelmére felmenti a hivatalából.

¹⁰⁶ Az Európai Bizottság az EUSz. 17. cikk (8) bekezdése alapján, az EUMSZ. 324. cikk szerinti eljárás szerint az Európai Parlamentnek tartozik felelősséggel.

¹⁰⁷ Az EUSz. 17. cikk (7) bekezdése alapján a Bizottság elnökének kinevezése során ugyan „figyelembe kell venni” az európai parlamenti választások eredményét, de kinevezése az Európai Tanács minősített többséggel elfogadott javaslata alapján történik, amelyet az Európai Parlamentnek egyszerű többséggel kell elfogadni. A biztosok kollégiumának tagjait a Tanács a megválasztott elnökkel egyetértésben fogadja el.

Összességében tehát látható, hogy az EU-ban a jogalkotásért a Tanács, az Európai Parlament és a Bizottság közösen felelős, az Európai Tanács általános (stratégiai) iránymutatása mellett. A fentiekben bemutatott indokok miatt a szavazóknak nincsen közvetlen lehetősége arra vonatkozóan, hogy kifejezésre jutassák a jogalkotással kapcsolatos elvárásaikat, esetleges elégedetlenségüket. Ugyan az Európai Parlament összetétele megváltozhat választások útján, és el kell ismerni azokat az erőfeszítéseket, amelyek arra irányulnak, hogy az Európai Parlament jogalkotási eljárása során minél nagyobb részben legyen képes álláspontját megjeleníteni, amely folyamat végén valóban a legtöbb területen társjogalkotóvá vált. Mégis az Európai Parlament csak egy kis részben felelős a jogalkotásért. Ezzel szemben a Bizottságot, a Tanácsot, az Európai Tanácsot a választópolgárok nem tudják eltávolítani, illetve érdemben alig tudnak rá hatást gyakorolni.¹⁰⁸

A következő aspektusa az uniós demokrácia-deficitnek a *végrehajtó hatalom túlterjeszkedése*, amely az egyes hatáskörök megosztásával kapcsolatos.¹⁰⁹ Az Unió ugyanis bővíti a saját hatáskörét a tagállami hatáskörök rovására, amely folyamatban az Európai Unió Bírósága is meghatározó szerepet vállalt.¹¹⁰ A jelen kritika alapját az képezi, hogy az uniós döntéshozatal során az Európai Tanács és a Tanács befolyása érvényesül, illetve, hogy a nemzeti jogalkotók meglehetősen kevés kontrollal bírnak az uniós döntések és jogalkotási folyamatok felett. A Lisszaboni Szerződésben ugyan fellelhető a törekvés arra, hogy átláthatóbbá váljon a hatáskörök megosztása, illetve a szerződésmódosítás során igyekeztek kiterjeszteni az Európai Parlament szerepét a döntéshozatal során. Ez azonban nem képes orvosolni a szóban forgó problémát, köszönhetően a továbbra is igen korlátozott szerepének, valamint az uniós polgárok európai választásokon történő visszafogott érdeklődéséből származó kevésbé hangsúlyos legitimitásának.

További kritika az EU demokratikus berendezkedésével kapcsolatban a demokratikus követelmények figyelmen kívül hagyása. Ez elsősorban a komitológiai eljárással születő nagy számú, és fontos jelentőségű jogszabály megszületésére utal. A komitológiai eljárás során az Európai Bizottság a delegált jogalkotási felhatalmazás lehetőségét kihasználva, közvetlenül alkot jogot és hoz döntéseket. Ez a típusú jogalkotás hasonlóságot mutat a rendeleti úton tör-

¹⁰⁸ CRAIG, PAUL: Integration, democracy, and legitimacy. In CRAIG, PAUL – GRÁINNE DE BÚRCA: *The evolution of EU law*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 30–31.

¹⁰⁹ A hatáskör megosztására vonatkozó uniós jog magját képező jogfejlődéssel ehelyütt nem foglalkozunk, csupán megjegyezzük, hogy a Lisszaboni Szerződés elfogadásával a rendszer kétségkívül átláthatóbbá vált.

¹¹⁰ Beleértett hatáskör (implied powers) doktrínája. Az Európai Bíróság által kidolgozott elv szerint amennyiben az alapszerződésekben átruházott hatáskörben elérni kívánt cél megvalósításához szükséges valamilyen döntés meghozatala, akkor arra van hatásköre a Közösségnek. A Lisszaboni Szerződésmódosítással a tagállamok rendték a korábban tág értelmezési lehetőségre teret adó hatásköri kérdéseket.

ténő igazgatással, amelynek irányait a technokraták és a nemzeti érdekcsoportok dominanciája határozza meg, miközben az olyan legitim és elfogadott döntéshozatali csatornák, mint amilyen például az Európai Parlament, ezekben a döntésekben nem rendelkeznek hatáskörrel.

Az Európai Bizottság szempontjából a komitológiai eljárás keretében biztosított delegált jogalkotási jogkör a jogalkotói és a végrehajtói funkció keveredéséhez vezet, egyúttal ezek a hatáskörök egy intézménynél összpontosulnak – érdemi demokratikus felhatalmazás nélkül. Estenként arra is van példa, hogy a Bizottság a jogalkotási képességét politikai éltől sem mentes vitában alkupozíciójának erősítésére használja fel. Ehelyütt tényként megemlítendő hogy volt olyan esetre példa, hogy az Európai Bizottság 106. cikk (3) bekezdése alapján ráruházott határozathozatali jogosultságát az uniós jog érvényesülésével? kapcsolatos tagállammal folytatott vitájában kényszerítő érvként vonultatta fel.¹¹¹

A döntéshozatal az európai polgároktól távol történik, és azokra a polgárok számára nem átlátható módon kerül sor. Az uniót megillető és egyre szélesedő hatáskörökben Brüsszelben történik a döntéshozatal, amelyek a regionális, illetve nemzeti döntési fórumoktól távol születnek meg. További aggodalomra ad okot, hogy az uniós döntéshozatali szisztéma olyannyira bonyolult, hogy az az uniós polgárok számára követhetetlen, igen gyakran még szakértők számára is nehezen érthető. Ráadásul a döntések nagy többsége a nyilvánosság kizárása mellett, zárt ajtók mögött történik. Így az átláthatóság hiányából és a döntéshozatali eljárások bonyolultságából fakadó problémák tovább gyöngítik az intézményekbe vetett bizalmat a demokratikus kontroll hiánya miatt.

Az Unió demokratikus berendezkedésével kapcsolatos további észrevétel a jogalkotásban tetten érhető aránytalanság, amely következtében a gazdasági jellegű jogszabályok megszeméltő túlsúlya érzékelhető a szociális jellegű szabályok rovására. Az Európai Unió tetemes jogalkotásának döntő többségét a gazdasági élethez, a belső piac működéséhez köthető jogszabályok adják, míg a szociális biztonsághoz kapcsolódó, vagy az emberek mindennapjainak életét segítő szabályok száma ehhez képest elenyésző.

¹¹¹ Az uniós jog tagállam által történő megsértése esetén kártérítési igényeket közvetlenül a tagállami bíróságok előtt érvényesíteni. Az ilyen típusú kártérítési igény érvényesítésének a feltételeit az Európai Unió Bírósága dolgozta ki, amely alapján az adott igény érvényesíthetősége esetről-esetre történő mérlegelést igényel. A fent nevezett esetben a Bizottság a kártérítési igény érvényesíthetőségét – példa nélküli módon – érdemben kész volt megkönnyíteni és elérhetővé tenni azzal, hogy az EUMSZ. 106. cikk (3) bekezdése alapján olyan tartalmú határozatot alkotott volna, amely rögzíti az uniós jog megsértésének a tényét, amely lépése valóban érdemi könnyebbséget jelent a vállalkozások kártérítési igényének kikényszeríthetősége érdekében.

1.2.2.2. Az uniós demokrácia-kérdés és az integráció teoretikus igazolása

Az európai integráció kialakulásának kezdeti időszakában az integrációra vonatkozó elméletek egyik legjelentősebb vonulatát a *neofunkcionalista irányzat* képviselői nyújtották, akik a nemzetközi politikaelmélet különböző aspektusaiból építették fel rendszerüket. Álláspontjuk szerint az államok működését a döntéshozók különböző elvárások közepette meghozott döntései eredményezik, amely elvárások kialakításában szerepet játszanak a bürokrácia működtetői, az egyes szociális csoportok képviselői, valamint a multinacionális vállalatok irányítói. Ezek a meghatározott társadalmi csoportok más államokban is hasonló pozíciókban működő csoportokkal vannak kapcsolatban. A neofunkcionalisták szerint a Bizottság lehet a döntésképes intézmény az integráció folyamatában, ahol ezek a szempontok megjelennek, és nyugvóponttra jutnak még akkor is, ha ez nem felel meg az egyes tagállamok érdekeinek. A neofunkcionalista elmélet egyik központi elmélete a túlcsoordulás (spillover), amelynek gyakorlati és politikai dimenziója is volt.

A spillover-elmélet gyakorlati oldalának magyarázata az egyes államok gazdaságának szoros egymásrautaltságában gyökerezik. A gazdasági élet egyik szeletének integrációja maga után vonja egy másik területen történő integrációt, amely nélkül az eredeti intézkedés nem lenne elég hatékony.¹¹² A gazdaság egyes területeinek integrációja arra ösztönzi a tagállamokat, hogy más területeken is közösségi szintű döntéshozatal szülessen, hogy ezzel el lehessen kerülni az egyes államok részéről felmerülő kísértést, hogy saját iparukat hozzák helyzetbe olyan eszközökkel, amelyekben még nincs közösségi szintű döntéshozatal.

Az túlcsoordulás-elmélet politikai vonatkozása abban jelenik meg, hogy az integrációban részt vevők számára egyfajta politikai nyomást hoz magával az integráció további elmélyítése érdekében azzal, hogy a politikai szereplők az integráció által felállított viszonyrendszerben helyezik el magukat, és határozzák meg cselekedeteiket, amellyel önmagában elősegítik a további integrációt. Azzal ugyanis, hogy eleve egy meghatározott rendszerben gondolkoznak, dolgoznak és lobbiznak, ezzel magát a rendszert is erősítik, sőt a rendszer további kiteljesedésében önmaguk is jobban érdekelt szereplőkké válnak, mivel ahhoz igazodva és annak részeként hatékonyabban tudják megjeleníteni saját szempontjaikat.

Mindazonáltal a neofunkcionalista elmélet tarthatósága mind empirikus alapokon, mind elméleti szinten megkérdőjeleződött. A gyakorlati tapasztalat ugyanis azt mutatta, hogy a tag-

¹¹² Például az áruk szabad áramlása érdekében eltörölt fiskális jellegű akadályok eltörlése követően adja magát a nem fiskális jellegű akadályok megszüntetése is, különben az utóbbi az előbbi helybe lépve átvinné annak piacvédő szerepét.

államok érekei előbbre valóak, mint a közösségi érdek, amely a luxemburgi kompromisszum elfogadásával mintegy hivatalosan is deklarálásra került, és de facto egyhangú döntéshozatal szükségességét vezette be. A luxemburgi kompromisszum lényege, hogy ha valamelyik tagállam úgy ítéli meg, hogy a közösségi szinten hozott döntés az ő alapvető érdekeit sérti, akkor addig nem születik meg a döntés, amíg tárgyalásos úton nem találunk számára is elfogadható megoldást. Ennek következtében a tagállami vétó fenyegetettsége mellett kellett a közösségi döntéseket meghozni közel húsz éven keresztül.

Az elmélet teoretikus bírálata két oldalról jelentkezett. Egyfelől az elmélet a politikai realitással való összehangolásának sikertelenségéből, másfelől a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó elméletekkel történő kapcsolódási pontok eredménytelenségéből, jóllehet a neofunkcionalista irányzat meghatározó jelentőségét a kritikák ellenére sem lehet tagadni.¹¹³

1.2.3. Az egyenlőség uniós értelmezésének irányai

Az Európai Unióban az egyenlőség igen fontos központi motívum. Az egyenlőséggel kapcsolatos alapállás a diszkriminációtilalommal, illetve az egyenlő bánásmód elvével kapcsolatos joganyagban jelenik meg, amely ugyanannak az elvnek a negatív, illetve pozitív normatív megvalósulása. Ezeknek fő irányai a következők. Az állampolgárságon, illetve honosság szerinti diszkriminációtilalomnak egyrésztől rendkívül gazdagon kimunkált gazdasági jellegű vetülete van, amely megjelenik a belső piac jogához kapcsolódva, másrésztől igen jelentős az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos joganyag, amely személyek közötti egyenlő bánásmódot írja elő és tiltja a jogszabályban előírt védett tulajdonságok mentén történő megkülönböztetéseket.

Ebben a fejezetben, az uniós jog etikai szempontú elemzésére vállalkozom. Az egyenlőség fogalma szerepel az EUSz. 2. cikkében az Unió értékei között, azonban azt láthatjuk, hogy az uniós jog viszonyrendszerében egy igen összetett fogalomról beszélhetünk, amely elsősorban jogelvként jelenik meg és a jogfejlődés számos iránya kapcsolódik hozzá. Mielőtt igen röviden áttekintjük ennek a nagyszabású jogfejlődésnek az irányait, érdemes rámutatni arra, hogy az egyenlőség, mint érték és a társadalom-szervezés tekintetében meghatározó fogalom a felvilágosodás kori filozófiai alapállásból fakad, amely hozott társadalmi különbségek ellenében került megfogalmazásra. Ebben a hagyományban elhelyezve az egyenlőség a

¹¹³ CRAIG, PAUL. P. – DE BÚRCA, GRÁINNE: *The evolution of EU law*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 15.

politikai értékek egyik kulcsfogalmává vált. A legszűkebb értelemben a politikai-jogi egyenlőség minden emberi lény egyenlőségét jelenti a politikai részvétel lehetőségén keresztül, ami a törvény előtti egyenlőség klasszikus elvében ragadható meg. (Álláspontom szerint a lehetőségekhez, illetve a javakhoz való egyenlő hozzáférés már inkább a szolidaritás fogalmával rokonítható.) A törvény előtti egyenlőség mellett ez azt az erős normatív igényt is magában foglalja, hogy semmiféle társadalmi, vallási, etnikai, faji, nemi vagy más hasonló jegy nem indokolhat egyenlőtlen bánásmódot vagy diszkriminációt.

Alapszerződési szinten az EUMSZ 18.¹¹⁴ illetve 19. cikkei¹¹⁵ írják elő a megkülönböztetés tilalmát. Az EUMSZ. 157. cikke¹¹⁶ a férfiak és nők egyenlő bérezésének kötelezettségét írja elő, amely szerződéses cikk jelentőségét mutatja, hogy erre hivatkozva mondta ki az Európai Bíróság a horizontális közvetlen hatály elvét egy meghatározott szerződési cikk vonatkozásában a Defrenne ügy¹¹⁷ kapcsán. A másodlagos jogforrások tekintetében a hangsúly kezdetben a férfiak és nők egyenlő helyzetének megerősítésével kapcsolatosan volt érzékelhető¹¹⁸, majd a jogfejlődés az egyenlő bánásmód általános követelményét írta elő.¹¹⁹

¹¹⁴ EUMSZ. 18. cikk (1) bekezdés: A Szerződések alkalmazási körében és az abban foglalt különös rendelkezések sérelme nélkül, tilos az állampolgárság alapján történő bármely megkülönböztetés.

¹¹⁵ EUMSZ. 19. cikk (1) bekezdés. A Szerződések egyéb rendelkezéseinek sérelme nélkül és a Szerződések által az Unióra átruházott hatáskörök keretén belül a Tanács az Európai Parlamentegyetértését követően különleges jogalkotási eljárás keretében, egyhangúlag megfelelő intézkedéseket tehet a nem, faji vagy etnikai származáson, valláson vagy meggyőződésen, fogyatékosságon, koron vagy szexuális irányultságon alapuló megkülönböztetés leküzdésére.

¹¹⁶ EUMSZ. 157. cikk (1) bekezdés. Minden tagállam biztosítja annak az elvnek az alkalmazását, hogy a férfiak és nők egyenlő, vagy egyenlő értékű munkáért egyenlő díjazást kapjanak.

¹¹⁷ 43/75. *Gabrielle Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena* [1976] EBHT 0455.

¹¹⁸ A Tanács 76/207/EGK irányelve a férfiak és a nők közötti egyenlő bánásmód elvének a munkavállalás, a szakképzés, az előmenetel és a munkakörülmények terén történő végrehajtásáról (1976. február 9.); A Tanács 79/7/EGK irányelve a férfiak és a nők közötti egyenlő bánásmód elvének a szociális biztonság területén történő fokozatos megvalósításáról (1978. december 19.); A Tanács 97/80/EK irányelve (1997. december 15.) a nemi alapon történő hátrányos megkülönböztetés esetén a bizonyítási teherről; A Tanács 2004/113/EK irányelve (2004. december 13.) a nők és férfiak közötti egyenlő bánásmód elvének az árukhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés, valamint azok értékesítése, illetve nyújtása tekintetében történő végrehajtásáról.

¹¹⁹ A Tanács 2000/43/EK irányelve (2000. június 29.) a személyek közötti, faji- vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazásáról. A Tanács 2000/78/EK irányelve (2000. november 27.) a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról.

Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatban kialakult joganyagnak a legfontosabb vetülete az állampolgársági alapon történő diszkriminációtilalom. Amint ezt már fentebbemlítésre került, ennek igen fontos gazdasági vonatkozása van, ugyanakkor meghatározó szervező elv az uniós polgárság vonatkozásában, illetve egyáltalán az Európai Unió belső kohéziója miatt. Az alapszerződésben, valamint a másodlagos jogforrásokban rögzítettekhez kapcsolódóan jelentős bírósági joggyakorlat alakult ki ezen a téren.

A diszkriminációtilalom további hangsúlyos területévé vált a nemi alapon történő megkülönböztetés tilalma. Az Európai Bíróság a férfiak és nők közötti egyenlőséget alapjogvédelmi kérdésként kezeli, amelyből fakadó kötelezettség betartását biztosítani kell. Ez az alapelv az Európai Unió Alapjogi Chartája 23. cikkében¹²⁰ is rögzítve van. Abban az esetben, ha a megkülönböztetés nyilvánvaló, akkor a munkáltatónak kell bizonyítania azokat az objektív körülményeket, amelyekkel igazolni tudja a megkülönböztetést.

Kezdetben az uniós bíróság nem tekintette az egyenlő bánásmód megsértésének, ha a házastársakat és homoszexuális párokat eltérő módon kezelték. A Bíróság úgy ítélte meg, hogy a jogalkotó hatáskörébe tartozik az olyan társadalmi kérdésekben való állásfoglalás, mint az ilyen esetekben felmerülő eltérő szabályozás.¹²¹ A Bíróság nem látta úgy, hogy a bejegyzett élettársi kapcsolat, amely egyes tagállamok belső jogában már létező jogintézmény volt, összevethető lett volna a házasság intézményével. A jogfejlődés azonban – nagyrészt köszönhetően az EEJE alapján kibontakozó joggyakorlatnak – abba az irányba mutat, hogy a tagállamok által elismert nem házassági, de stabil együttélési formákban élők számára ugyanazon előnyöket kell biztosítaniuk, mint a házasságban élőknek. Ebbe az irányba mutat a jogalkotás¹²² és a bírói joggyakorlat is.¹²³

¹²⁰ EUAJC 23. cikk. „A nők és férfiak közötti egyenlőséget minden területen, így a foglalkoztatás, a munkavégzés és a díjazás területén is biztosítani kell. Az egyenlőség elve nem akadályozza, hogy az alulreprezentált nem számára különleges előnyöket biztosító rendelkezéseket tartsanak fenn vagy hozzanak meg.”

¹²¹ LENAERTS – NUFFEL i.m. 170.

¹²² A Tanács 1293/2004/EK, Euratom rendelete (2004. április 30.) az Európai Számvevőszék tagjainak járandóságairól szóló 2290/77/EGK, Euratom, ESZAK rendelet módosításáról, amely úgy módosította az egyes tisztviselők részére a járandóságokat, hogy ahol a házasság korábban feltétel volt, ott az nem szükséges továbbá.

¹²³ KIRÁLYMIKLÓS: A személyek szabad mozgásától a transzszexuálisok házasságáig és a nemzetközi magánjogig. A család és az európai belső piac joga.(Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Budapestinensis XLI) Budapest, 2004. 187

1.3. A jogállamiság és az emberi jogok (alapjogvédelem) tiszteletben tartása

1.3.1. Az alapjogvédelem kialakulása az Európai Unióban

1.3.1.1. Az alapjogvédelem kezdeti helyzete az integráció első időszakában

Az európai integráció kezdeti időszakában az integráció gazdasági természetű volt. A tagállamok által megkötött, a gazdasági életre vonatkozó szektorális egyezmények nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget alapjogvédelemnek, így a Római Szerződés sem tartalmaz erre vonatkozó külön rendelkezéseket. Így kezdetben döntően gazdasági szempontoktól vezérelt integráció jóval nagyobb hangsúlyt fektetett a szerződésben biztosított gazdasági szabadságjogok érvényesítésére, mint általában az alapvető jogok (alapjogok, emberi jogok) védelmére.¹²⁴ Ennek megfelelően a fokozatosan kiépülő integrációs intézményrendszer ethosát nem jellemezte az alapjogvédelmi érzékenység, amely tekintetében az Unió a későbbiekben komoly fejlődési pályát futott be. Annak érdekében, hogy következtetést vonhassunk le arra vonatkozóan, hogy jelenleg mennyiben meghatározó az Unió etikai vonása, az emberi személyt középpontba állító alapjogvédelmi megközelítés, indokolt áttekinteni azt az utat, amelyet az Európai Unió bejárt, és a folyamatokat elemezve levonni valamilyen következtetést a fejlődés további irányjaival kapcsolatban.

Ennek megfelelően a következőkben áttekintem az alapjogok védelmi szintjének az Európai Közösségben megvalósuló színvonala és az egyes tagállamokban garantált alapjogvédelmi szint közötti kihívást, az Emberi Jogok Európai Egyezményére (EJEE) épülő strasbourgi joggyakorlat (Emberi Jogok Európai Bírósága) és a luxembourgi joggyakorlat (Európai Unió Bírósága) kölcsönhatását, valamint az EUSz.-ben biztosított gazdasági szabadságjogok és az alapjogok kapcsolatát. Egyúttal érdemes áttekinteni a Lisszaboni Szerződés elfogadásával bekövetkező változásokat az uniós szintű alapjogvédelem vonatkozásában is. Mindezek a kérdések első látásra túlmutatnak az Európai Unió intézményes ethosának közvetlen vizsgá-

¹²⁴ A jogirodalomban döntő álláspont szerint a *gazdasági szabadságjogok* az alapjogok tö részének tekinthetők, azonban e fejezet keretében a fenti kifejezés kapcsán az Európai Unió apaszerződéseiben biztosított gazdasági szabadságjogokat értjük. A jegyzet magyar szakirodalom szóhasználatát követve az *alapjog* kifejezést használja az alapvető jogok, emberi jogok, alapvető emberi jogok doktrínáját takaró gyűjtőfogalmaként. Vö.: SÁRI JÁNOS – SOMODY BERNADETTE: *Alapjogok*. Budapest: Osiris Kiadó, 2008. 33.

latán, azonban nem vonatkoztathatunk el a fejlődési pálya értékelésétől a helyes következtetés levonása érdekében. Fontos rámutatni arra a már több ízben hangsúlyozott álláspontra is, hogy az integrációval kapcsolatos egyes jogi folyamatok nem függetlenek és nem értelmezhetőek egymástól elszigetelten, ezért a maga komplexitásában érdemes szemlélni azok irányait.¹²⁵

Az integráció kibontakozásával egyidejűleg ez európai kontinensen az alapjogvédelem védelmi szintje komoly fejlődésen ment keresztül, mind a nemzetközi egyezmények – amelyek közül jelentőségüknél fogva az Európa Tanács égisze alatt megkötött egyezmények emelkednek ki –, mind a tagállamok alkotmányos alapjogvédelmi mechanizmusai által.¹²⁶ Ennek megfelelően a tagállamok nem tekintették a döntően gazdasági célból létrehozott Európai Gazdasági Közösséget (EGK) olyan fórumnak, amely az emberi jogi kérdésekkel közvetlenül érintkezett volna, az integráció intézményrendszere sokkal inkább a gazdasági szabadságjogok kialakítását tekintette elsődleges feladatának.

A közösségi jog fokozatos fejlődésével és a közösségi kompetenciák, valamint az ágazati politikák fokozatos kiterjedésével, az eltérő érdekek közötti konfliktus hamar nyilvánvalóvá vált. Azzal, hogy az Európai Bíróság a *Van Gend en Loos* ügyben¹²⁷ kimondta a közösségi jog közvetlen hatályát – amelynek következtében az egyes tagállami bíróságok előtt magánfelek közvetlenül hivatkozhatnak a közösségi (ma: uniós) jogra – a tagállami alapjogvédelmi mechanizmussal párhuzamosan megjelent egy konkuráló jogrendszer, amely sokkal kevésbé volt érzékeny az alapjogvédelmi kérdésekre. A folyamatot tovább erősítették az uniós jog elsőbbségét első ízben kimondó *Flaminio Costa v E.N.E.L.*,¹²⁸ valamint az uniós jogszabállyal ellentétes belső jogszabály alkalmazásának mellőzésére vonatkozó kötelezettségét megállapító *Simmenthal (II) ügyek*,¹²⁹ amelyek az Európai Bíróság következetes joggyakorlatát vetítették előre a közösségi jog szupremáciájával kapcsolatosan. A közösségi jog – az Európai Bíróság aktivizmusának köszönhetően – elsőbbséget követelt magának a tagállami jogszabályokkal szemben. Az alapjogvédelem biztosításával kapcsolatosan azonban érzéketlennek mutatkozott. A *Stock* ügyben, ahol az Európai Bíróság elutasította az emberi jogok közösségi szintű védelmét arra való hivatkozással, hogy egyetlen közösségi intézménynek sem feladata a tagál-

¹²⁵ A kontextualizáció szemléletmódjának autentikus képviselője az európai jogi oktatásban a Total Law Team.

¹²⁶ Kiemelkedő jelentőségű ebben a tekintetben az Európa Tanács keretében 1950. november 4-én, Rómában aláírt „Az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezménye.”

¹²⁷ 26/63. *NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos kontra Nederlandse administratie der belastingen* [1963] EBHT 00001.

¹²⁸ 6/64. *Flaminio Costa kontra E.N.E.L.* [1964] EBHT 00585.

¹²⁹ 106/77. *Amministrazione delle Finanze dello Stato kontra Simmenthal SpA* [1978] EBHT 00629.

lamok nemezi jogszabályainak érvényesítése. Más esetekben az Európai Bíróság az alapjogvédelemmel kapcsolatos felelősséget joghatóság hiányára, vagy a Szerződésben szereplő szabályozás hiányára történő hivatkozással hárította el magától.¹³⁰

Az Európai Bíróság a *Stauder eset*¹³¹ kapcsán módosított első ízben az elutasító álláspontján. Az ügyben annak a közösségi jogszabálynak az érvényességét kérdőjelezte meg a felperes, mely szerint a közösségi forrásból támogatott, kedvezményes áru vajból részesülő magánszemélyeknek fel kell tüntetniük a nevüket az erre a célra szolgáló kuponon. A rendelkezést a német alaptörvény (Grundgesetz) *emberi méltóságra* vonatkozó szabályai alapján támadta a felperes. Az Európai Bíróság az ügyet nem emberi jogi érvelés alapján döntötte el, hanem a jogszabály különböző nyelvű szövegeit összevetve állapította meg, hogy csak a német változat írja elő a név felültetésére vonatkozó kötelezettséget, ezért annak megváltoztatását írta elő. A Bíróság döntésében kimondta ugyanakkor, hogy *az alapvető emberi jogok a közösségi jog általános jogelveit képezik*, amelyeket a bíróság védelemben részesít.¹³² Az *Internationale Handelsgesellschaft* ügyben¹³³ a Bíróság egyrészt a közösségi exportengedély követelményének, másrészt a német alaptörvényben megfogalmazott gazdasági szabadságjogoknak, valamint a jogbiztonság és az arányosság elveinek kapcsolatát vizsgálta. Az Európai Bíróság a döntésében hangsúlyozta a közösségi jog szupremáciájának jelentőségét, majd megismételte a *Stauder eset*ben foglaltakat és kimondta, hogy az emberi jogok európai bírósági védelmét *a tagállamok közös alkotmányos hagyományai inspirálják*. A Bíróság tehát a tagállamok alkotmányos hagyományait a közösségi alapjogvédelem közvetett forrásává tette, ugyanakkor korlátként fogalmazta meg, hogy azokra csak a Szerződések szellemében és céljaihoz igazodva lehet hivatkozni.

A Bíróság joggyakorlatában a következő figyelemreméltó ügy a *Nold eset*,¹³⁴ amelyben a Bíróság tovább bővítette az emberi jogi védelem kapcsán a közösségi jogforrások körét, amennyiben kimondta, hogy azok az emberi jogokat védő *nemzetközi egyezmények* is iránymutatásként szolgálnak a közösségi jog számára, amelyek kidolgozásában a tagállamok részt vettek, vagy annak részes felei. Az ítélet alapját egy Ruhr vidéki szénkereskedelemmel foglalkozó magánfél indítványa adta. A Bíróság a fentiek mellett azt is megállapította, hogy

¹³⁰ KENDE TAMÁS – SZÜCS TAMÁS – JENEY PETRA: *Európai közjog és politika*. Budapest: Complex Kiadó, 2007. 893.

¹³¹ 29/69. *Erich Stauder kontra Ville d'Ulm – Sozialamt* [1969] EBHT 00419.

¹³² Uo. 7. pont

¹³³ C-11/70. *Internationale Handelsgesellschaft mbH kontra Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*. [1970] EBHT 01125.

¹³⁴ 4/73 *Nold KG kontra Bizottság* [1974] EBHT 00491.

olyan rendelkezéseket, amelyek ütköznek a tagállamok alkotmányaiban védett alapvető jogokkal, nem lehet érvényben tartani a közösségben.

1.3.1.2. Kihívások az Európai Közösség alapjogvédelmi színvonalával szemben a tagállami alkotmánybíráskodást ellátó bírói fórumok részéről

Az Európai Bíróság az alapjogvédelem területén mutatott egyre fokozódó érzékenysége azonban nem oszlatta el a tagállamok és azok alapjogvédelemért felelős intézményeinek aggodalmát. A tagállamok alkotmánybírószáma részéről komoly fenntartások fogalmazódtak meg a rendszer fenntarthatóságával kapcsolatban. A német Szövetségi Alkotmánybíróság a *Solange (I)*¹³⁵ néven elhíresült döntésében 1974-ben kimondta, hogy „addig, amíg” (németül: „solange”) a közösségi jog nem tartalmaz egy olyan alapjogi katalógust, mely a német alaptörvény alapjogi katalógusának is megfelel, addig német bíróságok a német Alkotmánybírósághoz fordulhatnak, ha úgy találják, hogy az előttük lévő ügyben olyan közösségi jogszabályt kell alkalmazniuk, amely az alaptörvényben biztosított alapvető jogba ütközik.¹³⁶ Ezzel a német Alkotmánybíróság fenntartotta magának a jogot, hogy a német alkotmány fényében vizsgálja a közösségi jogi aktusokat. Másként fogalmazva, a közösségi jogi szupremácia elismerésének feltételeként az alapjogvédelem a német alkotmányban megvalósított szintjének elérését fogalmazta meg. Ugyanebben az évben az olasz Alkotmánybíróság a *Frontini* ügyben fogalmazott meg a közösségi jog érvényesülésével szembeni feltételt, amennyiben kimondta, ha egy nemzetközi szerződés hazai jogba történő átültetésére szolgáló jogszabály sérti az emberek elidegeníthetetlen jogait, illetve az olasz alkotmány alapelveit, akkor az Alkotmánybíróság fenntartja magának a jogot, hogy megsemmisítse az adott jogi aktust.¹³⁷ A francia és az angol fenntartások döntően belső alkotmányos megfontolásokból, és nem alapjogvédelmi érvekből táplálkoztak, ezért azokra ehelyütt nem térek ki.

¹³⁵ BVerfGE 37. 271.

¹³⁶ Vö: KENDE – SZÜCS – JENEY i. m. 861., lásd: 130. lábjegyzet.

¹³⁷ Vö: KENDE – SZÜCS – JENEY i. m. 861., lásd: 130. lábjegyzet.

1.3.1.3. Az Európai Bíróság által adott válasz a tagállami alkotmánybíróságok által megfogalmazott kihívásokra

1.3.1.3.1. A nemzetközi emberi jogi egyezmények recepciója az Európai Bíróság joggyakorlatában

A tagállami alkotmánybíróságok által támasztott követelményekre az Európai Bíróságnak kellett megtalálnia a megfelelő válaszlépéseket. A *Nold esettel* kijelölt út mentén haladva, az emberi jogi doktrínával kapcsolatos nemzetközi jogi egyezményekre mind gyakrabban történt hivatkozás az Európai Bíróság döntéseiben. Elsősorban az Emberi Jogok Európai Egyezménye, az Európai Szociális Charta, valamint a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) keretében elfogadott egyezmények jelentek meg az Európai Bíróság joggyakorlatában közvetett jogforrásként. A Bíróság több ítéletében is leszögezte, hogy bár nincs joghatósága a nemzetközi egyezmények alkalmazására, mivel azok formálisan nem részei a közösségi jognak, azok az emberi jogokat védő nemzetközi egyezmények, amelyek kidolgozásában a tagállamok részt vettek vagy annak részes felei,¹³⁸ iránymutatásként szolgálnak a közösségi jog számára

Ennek bizonyítására több ízben is alkalma volt az Európai Bíróságnak. A *R v Kirk ügy*¹³⁹ alapját egy dán halászhajó kapitánya ellen folyó büntetőeljárás képezte. A hajó angol vizeken halászott, amellyel szemben egy későbbi közösségi szabályozásra tekintettel magalkotott Egyesült Királyságbeli jogszabály alapján (The Sea Fish Order 1982) indult az eljárás. A terhelt az EJE 7. cikke alapján a visszaható hatály büntetőjogi tilalmára hivatkozott. Az Európai Bíróság döntése értelmében a később megalkotott EK-rendeletet, amely a Sea Fish Order legitimitása alapjául szolgált volna, nem lehetett alkalmazni az ügyben. Úgy tűnt, hogy az EJE-re, valamint a tagállamok alapjogvédelmi rendszerére történő hivatkozás egyre nagyobb sikerrel valósulhatott meg az Európai Bíróság előtt¹⁴⁰ mind a Közösség által védett értékeknek a tagállamokkal szemben történő kikényszerítése esetén, mind pedig abban az esetben, ha valamely tagállam igyekezett kimenteni a közösségi jogból eredő kötelezettségei elmulasztását. Az Európai Bíróság joggyakorlatában van példa arra is, hogy az ENSZ emberi jogi egyezményére történik hivatkozás. Az *Okem ügyben*¹⁴¹ a Polgári és Politikai Jogok Nemzet-

¹³⁸ 4/73. *Nold ügy* 13. pont

¹³⁹ 63/83. *Regina kontra Kent Kirk* [1984] EBHT 02689.

¹⁴⁰ Lásd még például a C-222/84. sz. ügy esetében az EJE 8. cikk alapján bírósági eljáráshoz való jogra, valamint a C-136/79. sz. ügy estében az EJE 8. cikkben védett családi élet tiszteletéhez való jogra való hivatkozásokat.

¹⁴¹ 374/87. *Orkem kontra az Európai Közösségek Bizottsága*. [1989] EBHT 03283.

közi Egységokmányára (New York, 1966) hivatkozott a Bíróság a hallgatáshoz való joggal összefüggésben.

1.3.1.3.2. Az alapvető jogok védelmi szintjének fokozatos emelése a joggyakorlat során

A tagállamok alkotmányos hagyományaiból táplálkozó közösségi bírósági gyakorlatnak azzal a koncepcionális kérdéssel kellett szembesülnie, hogy vajon egy általa is védelemben részesített alapjog esetében az Európai Bíróság akkor is felvállalja-e a védelmet, ha az csupán egyetlen tagállam hagyományában vert gyökeret (maximális védelem), vagy akkor, ha a tagállamok többségében védendő értékről van szó (relatív védelem). Az Európai Bíróság az utóbbi szemléletmód mellett látszott letenni a voksát. A *Hauer ügyben*¹⁴² a tulajdonjog lehetséges korlátozása merült felt eldöntendő kérdésként. Egy közösségi rendelet átmenetileg korlátozta a szőlőültetvények telepítésének lehetőségét, amelyet Hauer asszony a tulajdonhoz való jog alapján támadott meg. Az Európai Bíróság három tagállam alkotmányos berendezkedését vizsgálta, és arra az eredményre jutott, hogy különböző indokok mentén – mint a például a közjó, a tulajdon szociális funkciói – a tagállamok belső jogában lehetőség van a tulajdonjog korlátozására, így a kérdéses közösségi rendelkezés nem sérti a tulajdonhoz való jogot. Az Európai Bíróság joggyakorlatában így köztes megoldást választott. Nem vállalta fel a maximális védelem doktrínáját, ugyanakkor nem vizsgálta valamennyi tagállam belső jogát sem, hanem megelégedett egyes tagállamok alapjogvédelmének áttekintésével a Közösség alapjogvédelmi szintjének megállapításával összefüggésben.

Mindezek a folyamatok elvezettek ahhoz, hogy a tagállamok alkotmánybíróságai a Közösség jogvédelmi mechanizmusát megfelelőnek ismerjék el. A német Szövetségi Alkotmánybíróság 1986-ban a *Solagne II*¹⁴³ néven elhíresült döntésében leszögezte, hogy a közösségi alapjogvédelmi mechanizmus elérte a német alkotmányban megvalósított szintet, ezért amíg ez az állapot fennmarad, addig az Alkotmánybíróság eltekint a másodlagos közösségi jogszabályok *egyedi ügyekben* való alkotmányos normakontrolljától. Ezzel a döntéssel a közösségi jog szupremáciájával kapcsolatos alapjogi szempontból megfogalmazott tagállami fenntartások területén jelentős előrelépés történt. Ehelyütt nem térek ki a tagállamok – a dön-

¹⁴² 44/79. *Liselotte Hauer kontra Land Rheinland-Pfalz* [1979] EBHT 03727.

¹⁴³ BVerfGE 73, 339.

tően a szuverenitás fogalmából adódó¹⁴⁴ – fenntartásaira, valamint a kapcsolódó Alkotmánybírósági határozatokra, sem pedig azok teoretikus feloldási lehetőségeire.¹⁴⁵

1.3.1.4. Az uniós alapjogi diskurzus egy újabb fejezete – a közép-kelet európai országok szempontjai

Egyes újonnan csatlakozott közép-kelet európai országok alapjogvédelmi fenntartásaival összefüggésben érdekes jelenségnek lehettünk tanúi. Az említett államok alkotmánybíróságai egyértelmű jelzését adták annak, hogy saját alkotmányos vívmányaikra különösen érzékenyek abban az esetben is, ha azok uniós joggal kerülnek szembe. Wojciech Sadurski szerint azáltal, hogy döntéseikben az uniós jog szupremáciájával kapcsolatos fenntartásaikat határozottan juttatták kifejezésre, a „*Solange história*” harmadik felvonásához ért az európai alkotmányosági (alapjogvédelmi) dilemma.¹⁴⁶ A már hivatkozott Solange I., valamint az ahhoz kapcsolható döntésekben a tagállamok alkotmánybíróságai alapjogvédelmi szempontból támasztottak követelményeket a közösségi jog szupremáciájával szemben. A Solange II. során tehát a tagállami alkotmánybíróságok arra az álláspontra jutottak, hogy az EK alapjogvédelmi megoldása elért egy megfelelő színvonalat, és amíg ez így marad, addig nincsen fenntartásuk a közösségi jog szupremáciájának érvényesülésével szemben. Harmadik felvonásként pedig az „új tagállamok” alkotmánybíróságai fejezték ki fenntartásaikat, jóllehet a közép-európai államok alkotmánybíróságainak a hozzáállása – Sadurski szerint – rejt némi iróniát magában. Mégpedig azért, mert ezek az államok a függetlenségük visszanyerése után az európai integráció felgyorsításával látták biztosíthatónak, hogy a demokratikus intézményrendszer és a jogállam vívmányait kiépítsék és garantálják.¹⁴⁷

¹⁴⁴ A szuverenitásból adódó alkotmányjogi fenntartásokkal összefüggésben lásd még: JAKAB ANDRÁS: A szuverenitás fogalmához kapcsolódó kompromisszumos stratégiák, különös tekintettel az európai integrációra. *Európai Jog*, 2006, 2. 3–14.

¹⁴⁵ Részletesen lásd: LÁNCOS PETRA: Szuverenitás és szupremácia – a tagállami integrációs klauzulákban tükrözött szuverenitáskonceptiók és alkotmányjogi jelentőségük. *Pázmány Law Working Papers*, 2011, 17. <http://www.plwp.jak.ppke.hu/images/files/2011/2011-17.pdf> (2011. április 17.)

¹⁴⁶ Vö.: WOJCIECH SADURSKI: 'Solange chapter 3': Constitutional Courts in Central Europe – Democracy – European Union. *European Law Journal*, 2008, 1. 14.

¹⁴⁷ SADURSKI im. 5. lásd: 146. lábjegyzet.

1.3.1.5. Az Európai Bíróság alapvédelmi joggyakorlata és az emberi jogi egyezmények kapcsolatának további szempontjai

Az EJEE-re történő hivatkozás megalapozásához a *közösségi jogi kapcsolat* megállapítása elégséges az Európai Bíróság joggyakorlata alapján, azonban a hivatkozás sikerességének megvoltak a maga korlátai. A *Kaur v Lord Advocate* ügyben egy az Egyesült Királyságból – az 1971-es Bevándorlási törvény (Immigration Act) alapján – kiutasított indiai bevándorló kívánt hivatkozni az EJEE 8. cikkére (családi élet tiszteletbetartásához való jogra), amely – bár az Egyesült Királyság akkor még nem volt részese az EJEE-nek¹⁴⁸ – a felperes érvelése szerint a 1972-es Európai Közösségekről szóló törvény (The European Communities Act) révén az angol jog részévé vált. Az ügyet elbíró skót bíróság azonban úgy látta, hogy a közösségi joggal semmilyen kapcsolatot nem mutató tényállás esetében nem lehet közvetlenül hivatkozni az Egyezményre.¹⁴⁹ A *Mannesmannröhren-Werke AG kontra Bizottság* ügyben¹⁵⁰ az Elsőfokú Bíróság azt hangsúlyozta, hogy bár az EJEE különös jelentőséggel bír a Közösség által elismert emberi jogok meghatározásakor, ugyanakkor a Bíróságnak nincs lehetősége, hogy az Egyezményre közvetlenül hivatkozzon. Ez a hozzáállás némileg eltérő irányt képviselt az Európai Bíróság gyakorlatához képest, amely általában nagyobb készséget mutatott az Egyezményre történő hivatkozásra. Sőt, a *Levy* ügyben¹⁵¹ az Európai Bíróság arra a következtetésre jutott, hogy Franciaország a Nemzetközi Munkaügyi Egyezményben szereplő kötelezettségéből adódóan, alkalmazhat olyan jogszabályt, amely bár nem áll összhangban egy adott EK-határozattal, mégis szükséges ahhoz, hogy egyezményből adódó kötelezettségének eleget tudjon tenni.

Tekintettel arra, hogy a tagállamok külön-külön csatlakoztak az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez, azokban a tagállamokban, ahol megtörtént a belső jogba történő átültetése, közvetlenül lehetett hivatkozni a bíróságok előtt az Egyezményre. Azon országok esetében, ahol nem történt meg az inkorporáció, ott a tagállami jogorvoslati lehetőségek kimerítése után lehet fordulni a strasbourgi fórumhoz, amennyiben valamely állami jogszabály vagy eljárás az Egyezményben védendő érdeket sért. Az Európai Bíróság gyakorlata, merítve az Emberi Jogok Európai Bíróságának joggyakorlatából, az alapjogvédelem tekintetében érdemi előrelépést mutatott.

¹⁴⁸ Az Egyesült Királyság jogába az 1978-as Human Rights Act inkorporálta az EJEE-t.

¹⁴⁹ STEINER, JOSEPHINE – WOODS, LORNA: *EU law*. Oxford: OUP, 2009. 137.

¹⁵⁰ T-112/98. *Mannesmannröhren-Werke AG kontra az Európai Közösségek Bizottsága* [2001] EBHT II-00729.

¹⁵¹ C-158/91. *Ministère public és Direction du travail et de l'emploi kontra Jean-Claude Levy* [1993] EBHT I-04287.

A két fórum kapcsolata azonban – mivel az Egyezmény nem vált a közösségi jog részévé – tisztázatlan kérdéseket is hordozott magában. Mindezt személetesen mutatja be a *Matthews ügy*.¹⁵² Az ügyben egy Gibraltárban élő angol állampolgár hivatkozott az EJEE 1. jegyzőkönyv 3. cikkének megsértésére a strasbourgi bíróság előtt, amiért nem vehetett részt az európai parlamenti választásokon. Az Egyesült Királyság kormányának álláspontja az volt, hogy az EJEB-nek nincs joghatósága közösségi jog megítélésére vonatkozóan, valamint az Egyesült Királyság nem marasztalható el a tagállamok közös fellépése miatt. Ennek ellenére az EJEB úgy ítélte meg, hogy megsértették az Egyezményben védett fent hivatkozott érdeket. Az EJEB kifejtette, hogy azok az államok, amelyek részes felei az Egyezménynek, mögöttes felelősséggel rendelkeznek az Egyezményben védett érdekekkel kapcsolatban azokon a területeken is, ahol a jogalkotási kompetenciát az Európai Unióra ruházták át. Leszögezte, hogy a jogalkotás átruházása az EJEE-vel összhangban akkor lehetséges, ha az Egyezményben biztosított jogok érvényesülnek a közösségi jogalkotásban is. Az EJEB megjegyezte ugyanakkor, hogy az Európai Bíróság megfelelően védi az Egyezményben foglalt jogokat. Ezen túlmenően az Európai Parlamentnek a Maastrichti Szerződés következtében – az együtdöntési eljárás kibővítésével – megvalósuló hatáskörbővülése szintén egy olyan jelenség, amelyre nem terjed ki az Európai Bíróság joghatósága, ennek megfelelően az Európai Bíróság nem tudja ellátni az Egyezményben biztosított alapjogvédelmet ebben a vonatkozásban.¹⁵³

1.3.1.6. A Lisszaboni Szerződéssel bekövetkező változások az uniós alapjogvédelmében

Amint azt a fentiekben röviden áttekintettem, az integráció fejlődését végigkíséri annak az igénye, hogy az Európai Unióban mind inkább emelkedjen az alapjogvédelem színvonala. Ennek a folyamatnak egyik pillére a luxemburgi fórum joggyakorlatának alakulása, amely során a tagállami alkotmánybíróságok által támasztott követelmények meghatározó jelentőségűek voltak a védelem szintjének alakulása szempontjából. Az alapjogvédelemben történő előrelépésnek a másik pillére szerződésmódosításokon, illetve jogalkotáson keresztül járul hozzá az egyre komplexebbé váló emberi jogi jogvédelemhez. Az Alkotmányos Szerződés ebben a tekintetben komoly előrelépést kívánt volna meghonosítani, amely megoldást a Lisszaboni Szerződés alkalmával a tagállamok beemelték az alapszerződésbe. Ezzel az Európai Unióról szóló szerződés az alapjogvédelem tekintetében támogatja az Európai Bíróság ebbe az irányba tartó joggyakorlatát. A közvetlen előzményt a Maastrichti Szerződés 6. cikk (2)

¹⁵² Emberi Jogok Európai Bíróságának 1999. február 18. napján hozott ítélete.

¹⁵³ Vö.: STEINER – WOODS i. m. 141–143., lásd: 1499. lábjegyzet.

bekezdése,¹⁵⁴ valamint az Amszterdami Szerződésmódosítás 46. cikk (d) pontja jelenti, amely kiterjeszti az Európai Bíróság hatáskörét „az intézmények intézkedései tekintetében a 6. cikk (2) bekezdésében annyiban, amennyiben az Európai Közösségeket létrehozó szerződések és e szerződés szerint a Bíróság hatáskörrel rendelkezik.”

Ahogy arra már korábban történt utalás, a luxembourgi fórum a joggyakorlata során fokozatosan egyre nagyobb figyelemmel követte a strasbourgi fórum joggyakorlatát és ezzel párhuzamosan merült fel annak a lehetőségnek a vizsgálata, hogy az Európai Unió is csatlakozzon az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez. Az Unió EJEE-hez történő csatlakozással kapcsolatosan az Európai Bíróság a 2/94. véleményében¹⁵⁵ kifejtette, hogy az Egyezményhez történő csatlakozáshoz az alapszerződés módosítására van szükség. A csatlakozás melletti legfőbb érv az volt, hogy az Uniónak az Egyezményhez történő csatlakozásával biztosítani lehetne, hogy az emberi jogi kérdésekre specializálódott strasbourgi bíróság jogértelmezése legyen irányadó uniós szinten, másfelől minimalizálni lehessen a párhuzamos értelmezésből fakadó nehézségeket.

Az Egyezményhez történő csatlakozásnak azonban az is feltétele volt, hogy az Unió rendelkezzen jogi személyiséggel, égy így formálisan is alkalmassá váljék arra, hogy egy nemzetközi egyezménynek részese lehessen. Ezen túlmenően az Európa Tanácsnak is fel kell készülnie arra, hogy az Európai Unió csatlakozása lehetségessé váljon, hiszen eredetileg csupán államok lehetnek részesei az egyezménynek.¹⁵⁶

Ebben a tekintetben, illetve tágan értelmezve az Európai Unió alapjogvédelmi mechanizmusának elmélyítésében a Lisszaboni Szerződés új fejezetet nyitott. Az EUSz. 6. cikk (1) bekezdés jogi kötőerővel ruházza fel az Európai Unió Alapjogi Chartáját (Alapjogi Charta), másrésről a (2) bekezdés kijelenti, hogy az Unió csatlakozik Az emberi jogok és alapvető szabadságjogok védelméről szóló európai egyezményhez. Ezen túlmenően – az Alkotmányos szerződés szövegezését megtartva – az alábbiak szerint szabályozza az uniós alapjogvédelmi rendszert a 6. (3) bekezdésben:

¹⁵⁴ „Az Unió a közösségi jog általános elveiként tartja tiszteletben az alapvető jogokat, ahogyan azokat az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló, 1950. november 4-én Rómában aláírt európai egyezmény biztosítja, továbbá ahogyan azok a tagállamok közös alkotmányos hagyományaiból erednek.”

¹⁵⁵ 2/94. sz. vélemény. A Közösségnek az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezményhez történő csatlakozása. [1996] EBHT I-01759.

¹⁵⁶ OSZTOVITS im. 70., Lásd: 76. lábjegyzet.

„Az alapvető jogok, ahogyan azokat az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezmény biztosítja, továbbá ahogyan azok a tagállamok közös alkotmányos hagyományaiból következnek, az uniós jogrend részét képezik, mint annak általános elvei.”

Mindezek alapján a Lisszaboni Szerződés jelentős áttörést ért el az Európai Unió alapjogvédelmi mechanizmusában, amely majd az Egyezményhez történő csatlakozással fog különösképpen megnyilvánulni. A Szerződés azonban előrebozsátja, hogy sem az Alapjogi Charta szerződéses rangra emelésével, sem az EJEE-hez történő csatlakozás következtében nem bővülnek az Unió hatáskörei. Érdemes megjegyezni, hogy jelenleg az Unió alapjogvédelmi mechanizmusa az uniós jogon kívüli forrásokból táplálkozik, minthogy az EJEE, valamint a tagállamok közös alkotmányos hagyományai is külső inspirációt jelentenek.¹⁵⁷

Az Európai Unió Alapjogi Chartát 2000. december 17-én írták alá a nizzai csúcstalálkozón. A Chartát a konvent dolgozta ki, a szövegezés időpontjában alapvetően egy nyilatkozatnak szánták, és jogi kötőerővel való felruházása csak a Lisszaboni Szerződéssel történt meg. Az Alapjogi Charta az alapjogok rendkívül széles körét öleli fel, és szerződéses rangra történő emelésével az Európai Bíróságra hárul a feladat, hogy a gyakorlatban értelmezze azokat. A Chartában foglalt alapjogok érvényesítésének határát az EUSz. 6. cikkében megfogalmazott korlátozások szabják meg. Így a Charta rendelkezései semmilyen módon nem módosítják a Szerződésben rögzített hatásköröket, az abban foglalt jogokat, a Charta értelmezése során az értelmezést és alkalmazást szabályozó általános rendelkezéseknek megfelelően kell eljárni (Charta VII. cím), valamint a Charta olyan módon védi az emberi jogokat, ahogyan azokat az EJEE biztosítja, és ahogyan az a tagállamok közös alkotmányos hagyományaiból ered.

1.3.2. A gazdasági szabadságjogok és az alapvető jogok kapcsolata – személyközpontú vagy gazdasági szemléletű az Unió?

Az Európai Unió Bírósága az alapjogvédelemmel kapcsolatos joggyakorlatát illetően a Lisszaboni Szerződéssel fontos lépcsőfokhoz érkezett, azonban további kérdések merülnek fel a joggyakorlat irányaival kapcsolatosan, amelynek elemzése szükséges az uniós intézményrendszer ethosának értékelése szempontjából. A strasbourgi és a luxemburgi fórum kapcsolata továbbra is több ponton tisztázásra szorul, jóllehet ennek alakulását nagyban meg fogja határozni az Unió Egyezményhez történő csatlakozásával kapcsolatos tárgyalások kimenetele.

¹⁵⁷ CHALMERS, DAMIAN – DAVIES, GARETH – MONTI, GIORGO: *European Union Law*. Cambridge: CUP, 2010. 230.

Az Európai Bíróság számára továbbra is kihívást jelentenek a Charta értelmezésével kapcsolatos egyes kérdések, valamint tisztázni kell az Unió által nyújtott védelemnek a határvonalait is az uniós hatáskörök fényében.¹⁵⁸ További fontos kihívás az Európai Bírósággal szemben, miként kezeli azokat a helyzeteket, amelyekben a Szerződésben biztosított alapvető gazdasági szabadságok és az emberi jogok (alapvető jogok) konfliktusa, vagy éppen egymást erősítő hatása merül fel. A következőkben ennek a kérdésnek a vizsgálatára fordítok figyelmet, amelyhez tisztázni szükséges a két fogalom egymáshoz való viszonyát is. Meglátásom szerint az, hogy az Európai Bíróság hogyan alakítja ki a gazdasági szabadságjogok és az egyéb alapjogvédelmi szempontok egymáshoz való viszonyát, döntő jelentőségű abból a szempontból, hogy az Unió valóban elmozdul-e egy antropomorf szemlélet irányába,¹⁵⁹ tehát hogy a személy van-e az unió működésének középpontjában, vagy pedig továbbra is a gazdasági viszonyok az elsődlegesek. A vizsgálódásom kiindulópontjául rögzíthető, hogy e fejezetben azt a szemléletmódot fogadjuk el, amely szerint az uniós jog által meghatározott gazdasági szabadságjogokat (a négy alapszabadság érvényesülésével kapcsolatos joganyagot) és az alapvető jogokat, jól kitapinthatóan el lehet határolni egymástól. Jóllehet létezik olyan felfogás is, miszerint a gazdasági szabadságjogok az alapvető jogok egy újabb generációs fajtáját jelentik, így tágabb értelemben belefoglalhatóak azok körébe, azoknak egy altípusát alkotják.

Az Európai Bíróság joggyakorlatában alapvető fontosságot tulajdonít a négy gazdasági szabadságnak, néhol kifejezetten alapvető jogként említve azokat. A következőkben olyan eseteket vizsgállok meg, ahol a szerződésben biztosított gazdasági szabadságok mellett, vagy éppen azzal ellentétesen alapjogi érdekek jelentek meg. De Vries osztályozását alapul véve,¹⁶⁰ az EuB alapvető jogokkal kapcsolatos döntései ebben a tekintetben háromféleképpen csoportosíthatóak. Az első csoportba tartoznak azok az esetek, ahol az alapvető jogok abban az esetben is megerősítésre kerülnek az EuB által, amikor a tényállásban nem hangsúlyos a határon átnyúló elem (amely a gazdasági szabadságjogokra történő hivatkozás feltétele). A második csoportba azok az esetek tartoznak, amelyeknél az alapvető jogokra való hivatkozás jelenti a gazdasági szabadságjogok korlátozásának igazolását. Illetve a harmadik csoportba azok az esetek tartoznak, ahol a gazdasági szabadságjogok és az alapvető jogok konfliktusa mérlegelés tárgya, és az EuB az egyensúlyt egyedi döntéseivel kívánja kialakítani.

¹⁵⁸GYENEI LAURA: Újabb kihívások az uniós emberi jogi bírászkodás területén. *Iustum Aequum Salutare*, 2006, 3–4. 85.

¹⁵⁹ Nem feltétlenül értünk egyet a szakirodalomban található ez irányú állásponttal. Vö. OSZTOVITS im. 48., Lásd: 766. lábjegyzet.

¹⁶⁰ DR. SYBE A. DE VRIES: The protection of fundamental rights within Europe's internal market since Lisbon. *The Europa Institute Working Paper*, 2010, 4. 5–6.

1.3.2.1. Az Európai Bíróság első lépései joggyakorlata belső arányosságának kialakítása irányába – alapjogi szempontok mérlegelése a gazdasági szabadságjogokkal szemben

Az EuB-nek a *Grogan ügy*¹⁶¹ kapcsán egy igen kényes kérdést kellett megválaszolnia. Az ügy alaptényállását az adta, hogy egy magzati élet védelmét szolgáló ír egyesület – bírósági határozat útján – el kívánt tiltatni egy diákszervezetet attól, hogy az Egyesült Királyságban elérhető terhesség-megszakításról tájékoztassa a diákokat Írországban. Az ír alkotmányban szereplő magzati élet védelmével kapcsolatos kitétel¹⁶² került szembe az EKSz.-ben rögzített szolgáltatásnyújtás szabadságával. Az alapeljárás alpereseként a diákszervezet hivatkozott továbbá az Emberi Jogok Európai Egyezménye (a továbbiakban: EJE)¹⁶³ 10. cikk (1) bekezdésben¹⁶⁴ rögzített véleménynyilvánítás szabadságára, valamint az elfogulatlan információhoz való jogra. Az EuB ítéletében megállapította, hogy a terhesség- megszakítására irányuló orvosi eljárás, amennyiben az adott ország jogával összhangban történik, a Szerződés értelmében szolgáltatásnak minősül, ugyanakkor az ügy kapcsán – mivel nem volt kapcsolat a klinikák és az információt nyújtó diákszervezetek között – nem állapította meg a Szerződésbe ütközést. Az EuB tehát túl távolinak ítélte meg az eset tényállását a szolgáltatásnyújtás szabadsága alá tartozó helyzetektől (közösségi jogi kapcsolódás), és a Szerződés által biztosított gazdasági szabadságjogra történő hivatkozást nem fogadta el, így az alapjogi érvelés is okafogyottá vált. Az eset morális vonatkozásában történő állásfoglalás felelősségét az EuB akként hárította el, hogy rögzítette, nem feladata a tagállamok jogszabályinak etikai megítélése.¹⁶⁵

Az EuB a közösségi joghoz való kapcsolódás követelményét jóval tágabban értelmezte a *Carpenter ügyben*,¹⁶⁶ amelyben a szolgáltatásnyújtás szabadsága és a családi élethez való

¹⁶¹ C-159/90. *The Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd kontra Stephen Grogan és társai*. [1991] EBHT I-04685.

¹⁶² „The State acknowledges the right to life of the unborn and, with due regard to the equal right to life of the mother, guarantees in its laws to respect, and, as far as practicable, by its laws to defend and vindicate that right.” (1983)

¹⁶³ Az Európa Tanács keretében 1950. november 4-én, Rómában aláírt „Az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezménye.”

¹⁶⁴ „Mindenkinek joga van a vélemény-nyilvánítás szabadságához. Ez a jog magában foglalja a véleményalkotás szabadságát és az információk, eszmék megismerésének és közlésének szabadságát országhatárokon túl és anélkül, hogy ebbe hatósági szerv beavatkozhasson.”

¹⁶⁵ Vö.: C-159/90. *The Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd kontra Stephen Grogan és társai*. [1991] EBHT I-04685. Ítélet 30. pont.

¹⁶⁶ C-60/00. *Mary Carpenter and Secretary of State Home Department*. [2002] EBHT I-06279.

jog,¹⁶⁷ mint egymást támogató jogosultságok jelentek meg. Carpenter asszony egy fülöpszigetekre bevándorló volt, aki a vele szemben hozott kiutasítási határozat ellen keresetet nyújtott be, arra való hivatkozással, hogy házastársának szolgáltatásnyújtás szabadsága körében végzett tevékenységéhez nagyban hozzájárul azzal, hogy annak előző házasságából származó gyermekeit neveli. A kereset elbírálására jogosult angol fórum megállapította, hogy a házasság valódi volt, és a gyermekek nevelésén keresztül valóban közvetett szerepe lehetett abban, hogy férje a tevékenységét gyakorolni tudja, aki gyakran tartózkodott más tagállamokban munkájából kifolyólag. Az eljáró szerv mindazonáltal arra az álláspontra helyezkedett, hogy a közösségi jogból nem származik közvetlen jogosultság az Egyesült Királyságban történő letelepedésre, ezért a keresetet elutasította. Az EuB az elutasító végzés elleni fellebbezést elbíráló Immigration Appeal Tribunal által az elé utalt kérdésekre válaszolva – előzetes döntéshozatali eljárás keretében – kifejtette, hogy az EKSz. 49. cikkét a *családi élet tiszteletben tartásához való alapvető joggal* összhangban úgy kell értelmezni, hogy azzal ellentétes, amennyiben elutasítják szolgáltatást nyújtó személy harmadik állam állampolgárságával rendelkező házastársának az állam területén való tartózkodását. Az ügy kapcsán a közösségi jogi kapcsolódás kereteit láthatóan kitágította az EuB. Ennek eredményeként a tagállami belső jogi szabályozással szemben eredményesen lehetett hivatkozni – az alapjogi érveléssel megtámogatott – közösségi jogra.

Az EuB a Rutili ügyben¹⁶⁸ a munkavállalók szabad áramlását korlátozó tagállami intézkedés jogszerűségét illetően foglalt állást, méghozzá az EJEE-ben foglaltak figyelembevételével. Az ügy példaként szolgál arra vonatkozóan, amikor az EuB a tagállami intézkedések körére is kiterjesztette az alapjogokkal kapcsolatos ítélezését. Az olasz állampolgárságú Rutili csak úgy kapott tartózkodási engedélyt Franciaországban, hogy közben egyes megyékből kitiltották a közrendet feltehetően zavaró politikai és szakszervezeti tevékenysége miatt. Az EKSz. 39. (3) cikke (jelenleg EUMSz. 45) szabályozza a tagállami korlátozó intézkedésekkel kapcsolatos szerződéses kimentési lehetőségeket. Az EuB – hivatkozva az EJEE vonatkozó pontjaira – az ítéletet 32. pontjában úgy fogalmaz, hogy nem lehet a nemzetbiztonságra, illetve közbiztonságra hivatkozva jobban korlátozni az alapvető jogokat, mint amennyiben az demokratikus társadalmakban elfogadható. Úgy találta, hogy az EKSz. 39. cikkében foglaltak lényegében az EJEE alapelveinek megfelelő speciális korlátozási lehetőségként értelmezhetőek, amelyet csupán az Egyezményrel összhangban lehet korlátozni. Az ügy kapcsán az EuB értelmezésében – a közösség által védett gazdasági szabadságjogok korlátozásának lehetősége – összhangot mutat az EJEE-ben meghatározott határvonalakkal.

¹⁶⁷ Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről 8. cikk.

¹⁶⁸ 36/75. Rutili kontra Ministère de l'intérieur [1975] EBHT 01219.

Az EuB a szerződéses szabadságjog valamint az alapjogi védelem területén további határozott lépést tett az *ERT ügy*¹⁶⁹ kapcsán, ahol a kizárólagos televíziós sugárzási jogok és a szólásszabadság követelményének, valamint a szolgáltatásnyújtás szabadságának összefüggéseit vizsgálta. Az Európai Bíróság a Thesszaloniki Regionális Bíróság által elé utalt kérdés kapcsán az ítélet 41. pontjában leszögezte, hogy abban az esetben is hatásköre van a megfelelő alapjogvédelem vizsgálatára, amennyiben a tagállam az EKSz.-ben foglalt kötelezettségeitől jogszerűen eltért. Másként fogalmazva, az EuB *nem tartotta szükségesnek a közösségi jogi kapcsolódást az alapjogvédelmi szempontú értékelés lefolytatásához*. Jóllehet az EuB aktivista hozzáállását akár azzal a koncepcióval is alá lehet támasztani, hogy a közösségi jogtól való jogszerű eltérés már önmagában megalapozza a közösségi joghoz való kapcsolódást.¹⁷⁰ Ezzel az EuB olyan területeket is a közösségi (ma uniós) jog hatálya alá vont, amelyekre az nem terjedt ki.

Az *Akrich ügyben*¹⁷¹ az EuB döntésében úgy foglalt állást, hogy egy tagállami munkavállaló házastársa, aki a házasságkötést megelőzően illegálisan tartózkodott valamely tagállamban, nem hivatkozhat a közösségi jogra, tekintettel arra, hogy nem tartozik a közösségi jog hatálya alá. Ennek ellenére az EuB az ítéletében felhívta a nemzeti bíróság figyelmét arra, hogy legyen tekintettel az EJEE 8. pontjában foglalt családi élet tiszteletben tartásának kötelezettségére.¹⁷² Felmerül tehát a kérdés, hogy olyan esetben, amely nem tartozik a közösségi jog hatálya alá, miként hívhatja fel az EuB a tagállami bíróságot az EJEE-ben foglaltak figyelembevételére?

Hasonlóképpen, a *Karner ügyben*¹⁷³ az EuB már-már túlterjeszkedni látszik a hatáskörén alapjogvédelmi kérdésekben, és határozottan aktivista alapállást foglal el. Az ügyben vizsgált osztrák rendelkezés tiltja az olyan hirdetményeket, amelyek a csődbe ment vállalkozások vagyonyának értékesítése esetén feltünteti azok eredetét. Az EuB ezt a rendelkezést vizsgálta abból a szempontból, hogy az összhangban áll-e az EJEB 10. cikkében foglalt véleménynyilvánítás szabadságával, jóllehet ítéletében rögzítette, hogy a Keck-formula értelmében nem tartozik a 28. cikk hatálya alá (jelenleg EUMSZ. 34. cikk), így nincs közvetlen közösségi jogi

¹⁶⁹ C-260/89. Elliniki Radiophonia Tiléorassi AE és Panellinia Omospondia Syllogon Prossopikou kontra Dimotiki Etairia Pliroforissis és Sotirios Kouvelas és Nicolaos Avdellas és társai. [1991] EBHT I-02925.

¹⁷⁰ Vö.: KENDE TAMÁS – SZÜCS TAMÁS – JENEY PETRA: *Európai közjog és politika*. Budapest: Complex Kiadó, 2007. 903.

¹⁷¹ C-109/01. *Secretary of State for the Home Department kontra Hacene Akrich*. [2003] EBHT I-09607.

¹⁷² 8. cikk (1) bekezdés „Mindenkinek joga van arra, hogy magán- és családi életét, lakását és levelezését tiszteletben tartsák.”

¹⁷³ C-71/02. *Herbert Karner Industrie-Auktionen GmbH kontra Troostwijk GmbH*. [2004] EBHT I-03025.

kapcsolat. Ebben az ügyben is jól látható, hogy az EuB következetesen élni kíván az alapjogvédelmi kompetenciájával, esetenként igen tágan értelmezve a közösségi jog biztosította kereket.

1.3.2.2. Alapvető jogok, mint a gazdasági szabadságjogok alóli kimentési lehetőség esetei az Európai Bíróság joggyakorlatában

Az EuB-nak a *Schmidberger* ügyben¹⁷⁴ a gazdasági szabadságjogok és emberi jogok (alapvető jogok) konkuráló érdekei mentén kellett állást foglalnia. Schmidberger egy német szállítási vállalat, amelynek fő tevékenysége a fa Németországból Olaszországba, és az acél Olaszországból Németországba történő szállítása, amely célból pótkocsis tehergépjárműveik az ausztriai Brenner-autópályát veszik igénybe. Az útvonal mintegy 30 órán keresztül zárva tartott, egy környezetvédelmi célú egyesület által szervezett – és az osztrák hatóságok által engedélyezett – demonstráció miatt. Schmidberger járművei így négy egymást követő napon nem vehették igénybe az autópályát, tekintettel arra az érvényben lévő osztrák szabályozásra is, amely korlátozta az autópályák szombaton, valamint vasárnap és munkaszüneti napokon történő igénybevételét. A demonstráció ugyanis egy csütörtöki munkaszüneti napot követően pénteken került megtartásra. A szállítási vállalat érvelése szerint az osztrák állam a demonstráció engedélyezésével megsértette az áruk szabad mozgásának biztosításával kapcsolatos kötelezettségét, és kártérítést követelt. Az osztrák kormány arra hivatkozott, hogy a véleménynyilvánítás és a gyülekezés szabadságának érvényesülése érdekében volt szükséges a demonstráció engedélyezése. Az EuB elfogadta a kormány érvelését, elismerve annak lehetőségét, hogy a tagállam alapjogra történő hivatkozással időlegesen korlátozza a szerződésből eredő kötelezettségét a gazdasági szabadságjogok biztosítására vonatkozóan. A Bíróság döntése abban a tekintetben is újszerű volt, hogy közrendi hivatkozás hiányában, *kizárólag az alapvető jogokra fókuszálva* hozta meg döntését.

Az *Omega* ügyben¹⁷⁵ a szolgáltatásnyújtás szabadsága került szembe az emberi méltóság német alaptörvényben elismert értékével (alapjoggal) egy Bonnban felszerelt – a működést felfüggesztő hatóság szóhasználatára alapján – „öldöklős játék”¹⁷⁶ kapcsán. Az Omega egy német jog alatt alapított társaság, amely egy lézersportnak (laserdrome) nevezett berendezést működtetett. A bonni rendészeti hatóság betiltotta annak használatát, miután a társaság elő-

¹⁷⁴ C-112/00. *Eugen Schmidberger, Internationale Transporte Planzüge kontra Ausztria* [2003] ECR I-5659.

¹⁷⁵ C-36/02. *Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs-GmbH kontra Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn* [2004] EBHTI-09609.

¹⁷⁶ Uo. Ítélet 4., 5., 11. pontjai

zetes tájékoztatásával ellentétesen – nem csak a löfolyosókon rögzített célpontok, de az emberek mellényeire szerelt érzékelők is célpontul szolgáltak a játék során. A felülvizsgálati eljárásban a kérdést előterjesztő Bundesverwaltungsgericht azon az állásponton volt, hogy az emberi méltóság megsértése miatt a kérelem elutasításának helye van. Felmerült ugyanakkor, hogy vajon ez a megoldás összeegyeztethető-e a közösségi joggal, különösen a szolgáltatásnyújtás szabadságáról szóló EKSz. 49–55. (EUMSZ. 56–62), valamint az áruk szabad mozgásáról szóló EKSz. 28–30. (EUMSZ. 34–36.) cikkekkkel. Ez utóbbi összefüggés azért is merült fel, mert a társaság által gyermekjátékból kifejlesztett felszerelés műszakilag nem bizonyult megfelelőnek, ezért a felperes társaság a brit Pulsar International Ltd. által szállított eszközöket használta a játékhoz. Az emberi méltóság megsértésének körében a kérdést előterjesztő bíróság kifejti, hogy „(...) az emberi méltóság alkotmányos elv, amelyet sérthet mind az ellenféllel szembeni megalázó bánásmód,- ami adott esetben nem volt megállapítható;- mind a játékosnak minden ember elismeréshez és tisztelethez való alapjogát tagadó beállítódás kialakítása vagy megerősítése, ahogy ez jelen esetben a játék céljából végzett fiktív erőszakos cselekmények bemutatásával történt.” Az EuB ítéletében – amellet, hogy megjegyezte, hogy egyes tagállamokban eltérő lehet a védelem szintje, – megerősítette azt a gyakorlatot, hogy az *alapvető jogok védelme érdekében a gazdasági szabadságjogok korlátozására van lehetőség*. Fontos megjegyezni azonban, hogy az *Omega* ügyben az EuB elsősorban közrendi kifogásra hivatkozva hozta meg az ítéletét, amelyet egy alapvető jog, a német alkotmányban biztosított emberi méltóság támogatott. Ezen túlmenően az EuB rögzíti, hogy a „közösségi jogrend tagadhatatlanul az emberi méltóság, mint *általános jogelv* tiszteletben tartásának biztosítása irányába halad.”¹⁷⁷

1.3.2.3. Az alapvető jogok és a gazdasági szabadságjogok konkuráló érdekei egyensúlyának kialakítása irányába történő elmozdulás

A *Viking* ügyben¹⁷⁸ az EuB-nek a kollektív fellépés (sztrájkjog), mint második generációs alapjog és a szerződéses gazdasági szabadságjogok kollíziójának felmerülése kapcsán kellett érzékeny határvonalat húznia. Az ügy középpontjában egy finn jog alatt bejegyzett komphajón történő szállítással foglalkozó gazdasági társaság (Viking), és annak munkavállalóit tömörítő tengerész-szakszervezet (FSU), valamint a szállítási ágazatban alkalmazott dolgozók szakszervezetei nemzetközi szövetségének (ITF)¹⁷⁹ a vitája állt. A Viking az egyik finn lobo-

¹⁷⁷ Uo. Ítélet 34. pont

¹⁷⁸ C-438/05. *International Transport Workers' Federation és Finnish Seamen's Union kontra Viking Line ABP és OÜ Viking Line Eesti*, [2007] EBHT I-10779.

¹⁷⁹ Az ITF egyik fő célja a munkavállalók érdekében történő olcsó lobogók elleni küzdelem.

gó alatt hajózó Rosella elnevezésű komphajóját észti lobogó alá kívánta átlajstromoztatni annak érdekében, hogy a költségeinek csökkentése lehetővé váljon, és így felvehesse a versenyt a konkurenciát jelentő, észti lobogó alatt hajózó versenytársakkal. Az FSU mindennek megakadályozása érdekében sztrájkot irányozott elő (és ellenkező tartalmú kollektív szerződés megkötését kívánta kikényszeríteni), valamint az ITF körlevelet küldött valamennyi tagszakszervezetének azzal a kérelemmel, hogy a Vikinggel ne folytassanak tárgyalásokat, és így a finn munkavállalók elbocsátását közvetett módon meg tudja akadályozni. A Viking – Észtország uniós csatlakozását követően – az egyesült királysági kereskedelmi bíróság előtt keresetet nyújtott be, amely helyt adott a kérelmének, mivel a kereskedelmi bíróság álláspontja szerint az ITF és az FSU kollektív fellépése, és a kollektív fellépéssel való fenyegetése korlátozta a letelepedési szabadságot. Az EuB ítéletében ugyan megerősítette, hogy a kollektív fellépés joga – a sztrájkjogot is beleértve – a közösségi jog általános elveinek szerves részét képező alapvető jog, az mégis korlátozások alá vethető és *nem lehet akként gyakorolni, hogy az a letelepedés szabadságának gyakorlásától eltérítse a vállalkozást*. Jóllehet, az EuB ítéletében kifejtette, hogy a tagállami bizonyítás terhe mellett a kollektív jog gyakorlása is közérdeken alapuló kényszerítő ok – például munkavállalók érdekeinek védelme – alapján igazolható lehet. Ezzel tehát az EuB Szerződésbe ütközőnek ítélte a kollektív jogokkal kapcsolatos fellépést és azok *igazolhatóságát összekötötte a tagállamok közérdeken alapuló kényszerítő okok igazolásának módjával* (amely a korlátozó tagállami intézkedések kimentésének EuB által kidolgozott általános esete).

A *Laval* ügyben¹⁸⁰ az EuB szintén a kollektív fellépés jogának korlátozhatóságát állapította meg a szolgáltatásnyújtás szabadságával összefüggésben. Az ügy alapját a lett jog alatt bejegyzett Laval építőipari munkásai Svédországba történő kiküldetésével kapcsolatos szakszervezeti fellépés jelentette, amely során a szakszervezetek – az építési terület blokád alá vételével – olyan kollektív szerződés megkötését kívánták kikényszeríteni, amely a svéd munkavállalókkal hasonló helyzetbe hozza a döntően lettországi munkavállalókat. Az EuB ítéletében a *Viking* üggyhöz hasonlóan megerősítette, hogy a *kollektív kezdeményezés joga olyan alapvető jog a közösségen belül, amelynek érvényesülését az EuB védelemben részesíti, az mégis bizonyos korlátozások alá eshet*. Az EuB szerint „ilyen jogok gyakorlása nem esik kívül a Szerződés rendelkezéseinek hatályán, és összhangban kell állnia a Szerződés által védelemben részesített jogokra vonatkozó követelményekkel, valamint meg kell felelnie az arányosság elvének.” Catherine Barnard a fenti ügyek kapcsán rámutat arra az ellentmondásos helyzetre, hogy bár az EuB a fenti ítéleteiben első ízben ismeri el a kollektív fellépést alapvető jogként, mégsem részesíti azt hatékony védelemben. Valójában az EuB olyan mértékben

¹⁸⁰ C-341/05. *Laval un Partneri Ltd kontra Svenska Byggnadsarbetareförbundet, Svenska Byggnadsarbetareförbundets avdelning 1, Byggettan és Svenska Elektrikerförbundet*. [2007] EBHT 2007 I-11767.

korlátozza a jog tartalmát, amely alkalmas arra, hogy aláássa a nemzeti szinten megnyilvánuló *szolidaritást*, amely hagyományosan központi eleme a szakszervezeti fellépésnek.¹⁸¹

1.3.3.4. Az Európai Bíróság mérlegelésének irányai a gazdasági szabadságjogok és az alapvető jogok konkuráló érdekei kapcsán

A gazdasági szabadságjogok érvényesülésének korlátai egyfelől magában az EUMSZ.-ben található (szerződéses kimentési lehetőségek),¹⁸² másfelől az EuB gyakorlata alakította ki azokat. A joggyakorlat által kialakított kimentési lehetőség feltétele, hogy valamilyen *feltétlenül érvényesülendő tagállami közérdek (kényszerítő követelmény)* igazolja a gazdasági szabadságjogok korlátozását. Az EuB állandó gyakorlata alapján tisztán gazdaságpolitikai cél nem lehet elegendő ok a kimentés megalapozására,¹⁸³ illetve az EuB kialakított egy szükségességi-arányossági tesztet, amelynek segítségével esetről esetre vizsgálja, hogy az adott – állampolgársági különbségtétel nélkül alkalmazott – korlátozó tagállami intézkedés igazolható-e. Ez a teszt a következő elemekből áll. A szükségesség feltétele azt jelenti, hogy az adott intézkedésnek szükségesnek kell lennie az elérni kívánt közérdek érvényesítéséhez. Azaz a bevezetett intézkedés és az elérni kívánt cél közötti okozati összefüggésnek kell lennie, illetve nincs más olyan eszköz, amely alkalmasabb volna a cél megvalósításához. Az arányosság követelménye azt jelenti, hogy az adott intézkedésnek meg kell felelnie az arányosság követelményének, azaz a korlátozás mértéke nem lehet túlterjeszkedő az elérni kívánt közérdekű célhoz képest. A harmadik kritérium, hogy a tagállami korlátozás nem sértheti az Unió által elismert alapvető jogokat (alapjogvédelmi kontroll).

Az utolsó, alapjogvédelmi kritérium, fokozatosan került elismerésre és vált a szükségességi-arányossági teszt kiegészítő szempontjává, ezzel a gazdasági szabadságjogok és az alapvető jogok korlátozásának kérdése összekapcsolódott az EuB gyakorlatában, akként, hogy szabadságjogokat korlátozó tagállami intézkedéseknek tiszteletben kell tartani az alapjogvédelem Unióban elismert szintjét. Mindez azonban még nem ad válasz arra a kérdésre, hogy

¹⁸¹ BARNARD, CATHERINE: Solidarity and the Commissions 'Renewed Social Agebda'. In ROSS, MALCOM – BORGMANN – PREBIL, YURI (szerk.): *Promoting Solidarity in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 104.

¹⁸² EUMSZ.

¹⁸³ Vö pl. C-35/98. *Staatssecretaris van Financiën kontra B.G.M. Verkooijen*. [2000] EBHT I-04071 48. pont; Case C-120/95 *Decker v Caisse de Maladie des Employés Privés* [1998] ECR I-1831, 39. pont, C-158/96 *Kohl v Union des Caisses de Maladie* [1998] ECR I-1931, 41. pont.

miként jár el az EuB, amennyiben a gazdasági szabadságjogok korlátozását éppen alapjogvédelmi szempontok indokolják.

Mielőtt a kérdés további értékelésébe foglalnánk, érdemes kitekinteni a gazdasági szabadságjogok és az alapvető jogok uniós jogban elfoglalt pozíciójára. Kijelenthető, hogy mind a (gazdasági) szabadságjogok, mind az alapjogok az uniós jog alapvető, meghatározó konstitucionális elvei közé tartoznak. A szabadságjogok vonatkozásában az EuB számtalanszor hangsúlyozza azok fundamentális, alapvető jellegét, míg az alapjogok az EUSz. 6. cikk (3) bekezdése¹⁸⁴ alapján uniós jog általános jogelvei közé tartoznak, azonban a jogosultságok egyik köre sem korlátlan. Míg a gazdasági szabadságjogok legkézenfekvőbb korlátja a határon átnyúló elem, addig az alapvető jogok többsége sem abszolút jog, az elismerésük mérlegelés függvénye az egyes tagállamok belső jogában is. Mindezek alapján a gazdasági szabadságjogok, valamint az alapjogok egymáshoz való viszonyában nem lehet hierarchiát felfedezni.¹⁸⁵

Az Emberi Jogok Európai Bírósága gyakorlatában nem ritkán merül fel olyan helyzet, hogy egyenlő státusú alapvető jogok érvényesülése kapcsán kell mérlegelnie. Ezzel összefüggésben a Bíróság kifejtette azon koncepcióját, amely a részes államok jogára vonatkozik, hogy mérlegelhetik az adott alapjog érvényesülésének kereteit (margin of appreciation).

Ez előbbieken a belső piac és az uniós alapjogvédelem összefüggéseit igyekeztem áttekinteni. A belső piac fundamentumát képező gazdasági szabadságjogok és az alapjogok kapcsolatát elemezve látható, hogy bizonyos esetekben az említett jogok egy irányba mutatnak és elősegítik egymás érvényesülését, míg máskor az alapjogok kimentési lehetőséget jelenthetnek a gazdasági szabadságjogok érvényesülésével szemben. Az EuB fokozódó alapjogvédelmi aktivizmusa mellett törekszik arra, hogy az említett érdekek ütközése esetén is megtalálja a kényes egyensúlyt. Úgy tűnik, hogy az EuB egyre inkább elkötelezett az alapvető jogok védelme mellett, de mindeddig a kérdés nem jutott nyugvópontra az integrációban. Az EuB joggyakorlatában látunk példát arra, hogy bizonyos esetben az alapjogi érvelés felülírja a szabadságjogokat (Omega), míg máshol nem (Viking, Laval). Az eltérő mérlegelések között mind ez ideig nem lehet egységes, állandó értékelési szempontokat felfedezni, azok kialakítása az EuB előtt álló kihívások egyike. Mint említettük a szerződéses szabadságjogok hátterében alapvetően gazdasági mozgatórugók húzódnak meg, míg az alapvető jogok középpontjában a személyről alkotott felfogás áll. Jelenleg nem határozható meg az EU intézményes ethosza abból a szempontból, hogy a gazdasági szabadságjogoknak vagy az alapjogvédelmi szempontoknak

¹⁸⁴ „Az alapvető jogok, ahogyan azokat az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezmény biztositja, továbbá ahogyan azok a tagállamok közös alkotmányos hagyományából következnek, az uniós jogrend részét képezik minz annak általános elvei”.

¹⁸⁵ Vö. DE VRIES i. m. 13., lásd: 160. lábjegyzet.

ad-e elsőbbséget. Így az, hogy az EuB miként értékeli e jogok konfliktusát a jövőben, az az integráció tartalmi hangsúlyai kijelölésének fontos indikátora lesz.

2. Az európai társadalmakat jellemző értékek az Alapszerződésben

2.1. A pluralizmus és tolerancia az Unióban

Breznysnyánszky László meghatározásában a pluralizmus a társadalmi és politikai szféra olyan jelenségeire, intézményeire, nézeteire vonatkozik, mint a demokrácia, kultúra, értékrendszer, így beszélhetünk pluralista demokráciáról és plurális értékrendszerről. A pluralizmus kifejezés a sokféleséget, a többféleséget tényszerűen elfogadó, annak megőrzését értéknek tartó nézetek, doktrínák jelölésére szolgál. A pluralizmus gondolata elmélettörténetileg XVI. századra, a vallási, gazdasági és hatalmi megosztottság első megfogalmazásáig, mások szerint viszont a XX. sz. elejének államelméleti kritikáira vezethető vissza. Az újabb politikai és társadalomelméletekben több konkuráló csoport viszonyára és jelenlétére vonatkoztatják a pluralizmust az állam és a társadalmi élet különböző területein. A posztmodernitás képviselői szerint a mindenkorai társadalmakban több különböző, egyformán hiteles érték, illetve orientáció létezhet.¹⁸⁶

A tolerancia alapvetően szociológiai valóság, amely egy adott társadalmi közegben a pluralitásból fakadó különféle ideológiai állásfoglalások és többségtől eltérő, valamilyen speciális védett tulajdonsággal rendelkező kisebbség elfogadását jelenti. Ezek a védett tulajdonságok lehetnek faji, etnikai, vallási, nemi, szexuális orientáción alapuló jellemzők. A tolerancia kutatása és meghatározása napjainkban az etikai mérce fontos tényezője lett.

Az Európai Unióban mind a pluralitás, mind a tolerancia rendkívül sokat hivatkozott érték, ami jogilag nehezen megragadható és közelebbi tartalma sokszor politikai interpretáció tárgya.

¹⁸⁶ http://www.kislexikon.hu/pluralizmus_a.html

2.2. Az igazságosság kérdése az Unióval összefüggésben

Az Európai Unió dokumentumaiban az igazságosság meglepően keveset hivatkozott érték. Az Alapszerződésekben a 2. cikkén kívül csupán egyszer kerül említésre az igazságosság fogalma. Ezen túlmenően az Európai Unió Alapjogi Chartája is csupán egyszer utal rá a 31. cikk kapcsán a „tisztességes és igazságos munkafeltételekkel” összefüggésben. Az Európai Bíróság joggyakorlatában is rendkívül ritkán hivatkozott fogalom. A Bíróság hozzáállását Andrwe Williams szerint sokkal inkább leírja a gyakorlati és rugalmas interpretációval kapcsolatos megközelítés, mint az igazságosságra való törekvés.

Úgy látom, hogy az Európai Uniónak az intézményes ethosza kialakítása során és az etikussabb működése érdekében leginkább az igazságosság érvényesülése terén kell előrehaladnia.

2.3. A szolidaritás koncepcionális jelentősége az uniós jogban

A szolidaritás fogalma és annak valódi jelentősége körül mind élesebb diskurzus látszik kibontakozni az európai uniós jogirodalomban.¹⁸⁷ A szolidaritás, mint elméleti hivatkozási alap komolyan felértékelődött a Lisszaboni Szerződés elfogadásával,¹⁸⁸ illetve az Alapjogi Charta jogi kötőerőre emelkedésével. Az Unió jogalkotásában, és a politikai életben is vonatkoztatási ponttá vált a szolidaritás, de az Európai Unió Bírósága is hoz döntéseket a szolidaritás elvére alapozva, illetve annak irányait és határait mérlegelve. Azonban a szolidaritás-koncepció mibenlétére és valódi jelentőségére nem könnyű egyértelmű választ adni uniós jogi kontextusban. Felvetődik a kérdés, hogy egyáltalán valóban jogi konstrukcióról van-e szó, amely meghatározhatja az Európai Bíróság ítéleteinek irányát, esetleg egy homályos és nehezen megragadható fogalom, amely akár egymásnak ellentmondó tartalmú jog-, és politikaalkotási folyamatok hivatkozási alapjául is szolgálhat? Jelen fejezet arra tesz kísérletet, hogy a

¹⁸⁷ Hasonlóan a hazai jogirodalomban is Chronowsky Nóra a [hazai] jogrendszerben fellelhető szolidaritási minták feltárását és értékelését további kutatásra érdemes területnek tartja. Vö. CHRONOWSKY NÓRA: A szolidaritás az alkotmányi értékek között. In CHRONOWSKY NÓRA – PETRÉTEI JÓZSEF: *Tanulmányok Ádám Antal professor emeritus születésének 80. évfordulójára*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2010. 19., PÜNKÖSTY ANDRÁS: A szolidaritás koncepcionális jelentősége az Európai Unió jogában, *Európa Jog*, 2013. szeptember (megjelenés alatt).

¹⁸⁸ Lisszaboni Szerződés alatt az egységes szerkezetbe foglalt Európai Unióról szóló szerződést (a továbbiakban: EUSz.), valamint az Európai Unió működéséről szóló szerződést (a továbbiakban: EUMSz.) értjük.

szolidaritás uniós jogban betöltött szerepét és jelentőségét megvizsgálja, figyelemmel annak eszmetörténeti előzményire is.

2.3.1. A szolidaritás fogalmának lehetséges értelmezési keretei

2.3.1.1. A szolidaritás mint értékfogalom

Az Alapszerződésekben összesen 17 alkalommal történik utalás a szolidaritás fogalmára, egyúttal az Alapjogi Charta a IV. címe alatt felsorolt alapvető jogokat közvetlenül a szolidaritás elvéből vezetik le. Az Alapszerződések esetében nem egy homogén, kikristályosodott szolidaritás-fogalommal találkozunk, hanem meglehetősen sokszínű, jelentőségét és irányát tekintve tág tartományban mozgó hivatkozásoknak lehetünk tanúi. Ezek közül a legerőteljesebbek a szolidaritásra mint *értékre* történő utalások.¹⁸⁹ A Lisszaboni Szerződésmódosítással bevezetett EUSz. 2. cikk¹⁹⁰ sorolja fel az Unió értékeit, amelyek esetében van átfedés korábbi szerződésekben is megjelent alapelvekkel,¹⁹¹ de első ízben történik utalás rájuk az Unió értékeiként. A 2. cikk második mondata a tagállamokat leíró közös jellemzőket sorolja fel, amelyek között tárgyalja a szolidaritást is. Ezek jellemzők nem választhatóak el az Unió értékeitől, hanem azok kifejeződési formáinak tekinthetőek.¹⁹² Ezen túlmenően szintén a Lisszaboni Szerződésmódosítással került az alapszerződésbe a szolidaritási klauzula.¹⁹³ A szolidaritást azonban az EUSz. 2. cikkének szóhasználatához híven a dolgozat társadalmi jellemzőiről szóló részben tárgyalom részletesebben.

¹⁸⁹ Vö. EUSz. 2. cikk, EUSz. 3. cikk (5) bekezdés, és az Alapjogi Charta preambuluma.

¹⁹⁰ Az Európai Unióról szóló szerződés 2. cikke: „Az Unió az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben tartásának *értékein* alapul. Ezek az értékek *közösek a tagállamokban*, a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, valamint a nők és a férfiak közötti egyenlőség társadalmában.”

¹⁹¹ EUSz. 6. cikk (1) bekezdés: „Az Unió a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok és az alapvető szabadságok tiszteletben tartása és a jogállamiság elvein alapul, amely alapelvek *közösek a tagállamokban*.”

¹⁹² CHRISTOPH VEDDER – WOLFF HEINSCHEL VON HEINEGG (szerk): *Europäisches Unionsrecht NomosKommentar*. Baden-Baden: Nomos, 2012. 49.

¹⁹³ EUMSZ. 222. cikk (1) bekezdés „Ha egy tagállamot terrortámadás ér, illetve, ha természeti vagy ember okozta katasztrófa áldozatává válik, az Unió és a tagállamai a szolidaritás szellemében együttesen lépnek fel.”

2.3.1.2. A szolidaritás mint jogelv

Az Alapszerződésekben számos olyan hivatkozás található, amelyek a szolidaritásra mint *elv*re, illetve a *szolidaritás szellemére* utalnak.¹⁹⁴ Felmerül a kérdés, hogy ebben a tekintetben mi a tartalma szolidaritás-elvnek. Vajon csupán egy általános tartalmú gondolati konstrukció-e, vagy pedig az Unió jogrendszerét átható jogi alapelvnek minősül?

Malcolm Ross szerint a szolidaritás nem csak egy esetleges hivatkozási alap az Unió működését meghatározó alapelvek közül, hanem egy meghatározó alkotmányos, és a szolidaritás metodológiai dimenziójából adódó átformáló (transformative) erejű jogi koncepció.¹⁹⁵ Meglátása szerint a Bíróság által kidolgozott hatékony együttműködés követelményének fogalmi háttérét a szolidaritás adja. A szolidaritás ebben a tekintetben átszövi az intézményeket, a korábbi pilléreket,¹⁹⁶ és nagyszerű példáját nyújtja a nemzetek közötti összekapcsoló jogi köteleknek. Álláspontja szerint a szolidaritás alapvető érték, eszköz arra vonatkozóan, hogy az eltérő jogi rendszerek kiegyezése megtörténjen, ezzel a felmerülő konfliktusok és különbségek egy fenntartható keretben maradjanak meg. Így a szolidaritás egy együttműködő, szociális irányultságú koncepció, amellyel kapcsolatban Ross megkockáztatja, hogy talán még hitelesebb és alkalmasabb is arra, hogy fenntartsa a rendszerek kiegyezését, mint a szupremácia doktrínája vagy a jogharmonizáció eszköze.¹⁹⁷

Bogdandy álláspontja szerint a szolidaritás az európai alkotmányosság klasszikus alapelvei közé tartozik. A szolidaritás elve alapján a közhatalom a polgárai közötti összetartozást segíti elő, és azok egymás irányába való kölcsönös segítségnyújtását szervezi meg.¹⁹⁸ Szerinte az Unió vonatkozásában a szolidaritás olyan értelmezési keretként is felfogható, amely az Uniót nemzetközi kapcsolatokon alapuló együttműködéstől a föderális szervezetté való fejlődés irányába segíti.¹⁹⁹ Felhívja a figyelmet arra, hogy a szolidaritás jelentőségét az Alapjogi

¹⁹⁴ Vö. EUSz. 21. cikk (1) bekezdés: „elv”; EUSz. 31. cikk (1) bekezdés: „szolidaritás szelleme”; EUMSZ. 80. cikk: „elv”; EUMSZ. 122. cikk (1) bekezdés: „szolidaritás szelleme”; EUMSZ. 194. cikk (1) bekezdés: „szolidaritás szelleme”; EUMSZ. 222. cikk: „szolidaritás szelleme”.

¹⁹⁵ Vö. MALCOM ROSS: *Solidarity – A New Constitutional Paradigm for the EU?* In MALCOM ROSS – YOURI BORGMANN-PREBIL (szerk.) *Promoting Solidarity in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 42.

¹⁹⁶ Vö. C-105/03. *Maria Pupino elleni büntetőeljárás* [2005] EBHT 2005, I-05285. különösen 41-42. pont.

¹⁹⁷ ROSS i. m. 42., lásd: 195. lábjegyzet.

¹⁹⁸ BOGDANDY – JÜRGEN (szerk) i. m. 53., lásd: 78. lábjegyzet.

¹⁹⁹ Uo.

Chartában betöltött kiemelkedő szerepe mellett, a közös kül-, és biztonságpolitikában meglévő meghatározó szerepe is növeli. Ezek alapján a szolidaritás az Európai Unió központi eleme, amely egyrészt hozzájárul a nemzetközi szervezetektől való minőségi elkülönüléséhez, másrészt hangsúlyozza Európa szociális elköteleződését, szemben az Egyesült Államok alapállásával.²⁰⁰ Koen Lenarts és Piet van Nuffel meglátása szerint az uniós intézményekkel történő hatékony együttműködés követelménye az uniós szolidaritás egy megnyilvánulási formája, amely minőségileg különbözik az államok nemzetközi jog alapján meglévő kötelezettségétől, hogy az általuk megkötött szerződéseket jóhiszeműen kell implementálniuk a saját belső jogukba.²⁰¹

Az uniós joggal összefüggésben az „elvekkel” kapcsolatos terminológia tisztázásra szorul. A *jogi alapelvek* (general principles of law) az Európai Unió Bírósága által kifejlesztett jogelvek, amelyek a joggyakorlat számára az uniós jog alkalmazása során általános iránymutatást adnak és egyúttal jogforrásként is szolgálnak. Az Unió *általános alapelvei* (founding principles) ezzel szemben az Unió működésével kapcsolatos elsődleges fontosságú alapelvek, amelyeket a Lisszaboni Szerződés után az Unió *értékeinek* (values of the Union) neveznek. A jogi alapelvek pontos körére vonatkozóan nincs egységes álláspont a szakirodalomban, ugyanakkor a legfontosabb jogi alapelvekről, úgy mint a szubszidiaritás, az arányosság, a jogbiztonság, az egyenlőség elve, valamint az alapjogok védelme tekintetében egyetértés van.²⁰² Ezeken túlmenően további csoportosítások is léteznek (alkotmányos alapelvek, az Unió hatáskörével kapcsolatos elvek stb.). Korábban láttuk, hogy a szolidaritás az Unió értékei közé tartozik, de vajon jogi alapelvnek tekinthető-e? Az Európai Bíróság az EKSz. 5., majd 10. cikkéből levezetett (ma: EUMSz. 4. cikk (3) bekezdés)²⁰³ uniós hűség doktrínája alapján az Unió és a tagállamok közötti szolidaritásból fakadó lojalitási kötelezettséget transzformálta a Bíróság olyan jogelvé, amelyre hivatkozással az Unió egészére vonatkozóan meghatározó jelentőségű ítéletek születtek. Ezt a rendelkezést szolidaritási klauzulának is szokás nevez-

²⁰⁰ Vö. Uo.

²⁰¹ LENAERTS, KOEN – NUFFEL, PIET VAN (szerk): *European Union law*. London: Sweet and Maxwell, 147.

²⁰² Az általános jogelv, jogelv, jogi alapelv szinonim fogalmakként használatosak a szakirodalomban. Ezek olyan jogalkotásban és jogalkalmazásban meghatározó alapelvek, amelyek az uniós jogrend jogforrásai, és azok megszegése a formális jogi aktusok érvénytelenségét eredményezheti. Vö. BLUTMAN LÁSZLÓ: *Az Európai Unió joga a gyakorlatban*. Budapest: HVG-ORAC, 2010. 47.; és VÁRNAY ERNŐ – PAPP MÓNICA: *Az Európai Unió joga*. Budapest: CompLex, 2010. 236.; LENAERTS, KOEN – NUFFEL, PIET VAN (szerk): *European Union law*. London: Sweet and Maxwell 851.

²⁰³ EUMSz. 4. cikk (3) bekezdés: A tagállamok minden megfelelő általános és egyedi intézkedést meghoznak annak érdekében, hogy biztosítsák azon kötelezettségek teljesítését, amelyek a jelen Szerződésből fakadnak, vagy amelyeket közösségi intézmények tevékenységei eredményeznek. A tagállamok megkönnyítik a Közösség feladatainak teljesítését. A tagállamok minden olyan intézkedéstől tartózkodnak, amely a jelen Szerződésben előírt célok megvalósítását veszélyeztetheti.

ni,²⁰⁴ amely – pozitív és negatív oldallal egyaránt rendelkező – kötelezettséget ró a tagállamokra és az uniós intézményekre.²⁰⁵ A szolidaritási klauzulából vezette le a Bíróság az uniós joggal összhangban álló értelmezési kötelezettség a közvetett hatály,²⁰⁶ illetve a horizontális közvetett hatály²⁰⁷ alapvető fontosságú elveit. A *Fancovich* ügy kapcsán az Európai Bíróság szintén a szolidaritási klauzula segítségével alkotta meg a tagállam magánféllel szembeni kártérítési felelősségének alapját.²⁰⁸ Egyes szerzők az általános gazdasági érdekű szolgáltatásokra vonatkozó szabályokat [EUMSz. 14. cikk] is a szolidaritás elvéhez kapcsolják, amelyet az „Unió közös értékrendjében elfoglalt helyére” figyelemmel alkottak meg. Ezek fényében a szolidaritás elvével kapcsolatban Ross megalapozottan állítja, hogy az uniós jog egészére hatást gyakorló alkotmányos jelentőségű jogi koncepciónak lehet tekinteni.

2.3.1.3. Szolidaritás-fogalom további aspektusai

Az Alapszerződésekben található, harmadik csoportba sorolható hivatkozások nem tartalmaznak fogódzkodót arra vonatkozóan, hogy mit jelent a Szerződések értelmében a szolidaritás, hanem mint *önmagában álló fogalomra*²⁰⁹ utalnak. Ezekhez képest némileg többlet jelentéstartalmat hordoznak azok az utalások, ahol *politikai szolidaritást*²¹⁰ említ a Szerződés. A szolidaritás *kifejeződésének irányára* vonatkozóan a Szerződések döntően a *tagállamok közötti* szolidaritás megvalósulását írják elő normatív módon, azonban ebben a vonatkozásban is számos további irány jelenik meg, így a nemzedékek közötti szolidaritás,²¹¹ népek közötti

²⁰⁴ ROSS MALCOM: Promoting solidarity: from public services to an european model of competition. *Common Market Law Review*, 2007, 44. 1060.

²⁰⁵ Vö. BLUTMAN i. m. 50–52., lásd: 202. lábjegyzet és TÓTH TIHAMÉR: *Az Európai Unió versenyjoga*. Budapest: CompLex, 2007. 437.

²⁰⁶ Vö. 14/83. *Sabine von Colson és Elisabeth Kamann kontra Land Nordrhein-Westfalen* [1984] EBHT 01891 26. pont; C-106/89. *Marleasing SA kontra La Comercial Internacional de Alimentacion SA*. [1990] EBHT I-04135, 8. pont; BLUTMAN i. m. 351., lásd: 202. lábjegyzet; és VÁRNAY – PAPP i. m. 321., lásd: 202. lábjegyzet.

²⁰⁷ BLUTMAN i. m. 320., lásd: 202. lábjegyzet.

²⁰⁸ C-6/90. és C-9/90. sz. egyesített ügyek. *Andrea Francovich és Danila Bonifaci és társai kontra Olasz Köztársaság*. [1991] EBHT I-05357, 36. pont

²⁰⁹ Vö. EUSz. preambuluma; EUSz. 3. cikk (3) bekezdés; EUSz. 24. cikk (3) bekezdés; EUMSz. preambuluma, EUMSz. 67. cikk (3) bekezdés.

²¹⁰ Vö. EUSz. 24. cikk (2) és (3) bekezdések, amelyek a közös kül- és biztonságpolitikára vonatkozó különös rendelkezésekről szóló 2. fejezetben találhatók.

²¹¹ EUSz. 3. cikk (3) bekezdés.

szolidaritás,²¹² Európát és a tengeren túli országokat összekötő szolidaritás,²¹³ valamint a harmadik országokkal és hontalanokkal szembeni szolidaritás²¹⁴ eszménye. A szolidaritás kifejeződésének igen eltérő irányai előrevetítik a fogalom belső talmával kapcsolatos egyetértés hiányát.

Wofram Lamping az európai jóléti államok oldaláról közelíti meg a szolidaritás értelmezésének kérdését.²¹⁵ A jóléti államok fenntartásának egyik kulcsa az újraelosztás és a közszolgáltatás alrendszerei által a polgároknak jutatott előnyök, amelyek a többletköltségek miatt nem lehetnek mindenkinek egyformán hozzáférhetőek, hanem csak egy szolidáris közösség tagjai számára.²¹⁶ A jóléti államok keretei között adott a nyelv, a kulturális, történelmi hagyományok által meghatározott közös identitás, így a polgárok felvállalják a szociális rendszerek fenntartásával kapcsolatos társadalmi többletköltségeket, azonban az Unió esetében – amint arra Lamping felhívja a figyelmet – a szociális elemek túlhangsúlyozása kockázatot rejthet magában. Tekintve, hogy az Unió egyes szociális irányultságú elemeivel ezt a nemzetállamokban megjelenő belső szolidaritást célozza meg, anélkül, hogy őt magát jellemezné hasonló szintű belső kohézió. Így az Unió olyan önigazolásra szorulhat e tekintetben, amelynek fenntarthatósága és hatékonysága kérdéses lehet.²¹⁷ Clemes M. Rieder – hasonlóan Lampinghoz – a szolidaritás alapján működő, már meglévő rendszerek fenntarthatóságára hívja fel a figyelmet, ha azzal szemben szupranacionális szinten megvalósítandó, szociális jellegű intézkedések részéről merül fel kihívás. Rieder kiemeli, hogy tagállami egészségügyi ellátó rendszerek hatékonysága a szabad mozgással kapcsolatos követelményeknek köszönhe-

²¹² EUSz. preambulum, EUSz. 3. cikk (5) bekezdés.

²¹³ EUMSz. preambulum.

²¹⁴ EUMSz. 67. cikk (2) bekezdés.

²¹⁵ WOLFRAM LAMPING: Limits and Perils of Institutionalizing Post-National Social Policy. In MALCOM ROSS – YOURI BORGMANN-PREBIL (szerk.) *Promoting Solidarity in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 46–48.

²¹⁶ Az Európai Unió szakpolitikáiban megjelenő újraelosztási rendszerekkel kapcsolatos pénzügyi szolidaritást lásd SZABÓ MARCEL: A közös mezőgazdasági politika. In SZABÓ MARCEL – LÁNCOS PETRA (szerk.): *Szakpolitikák*. Budapest, Szent István Társulat 148. és LÁNCOS PETRA: Az európai strukturális és kohéziós politika. In SZABÓ – LÁNCOS 154.,

²¹⁷ Vö. WOLFRAM LAMPING: Limits and Perils of Institutionalizing Post-National Social Policy. In MALCOM ROSS – YOURI BORGMANN-PREBIL (szerk.) *Promoting Solidarity in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 46–48.

tően csorbát szenvedhet, de nem zárja ki, hogy a szolidaritás megkettőződött irányban is sikeresen működhet egyazon területen.²¹⁸

A fenti vélemények alapján felmerül annak a veszélye, hogy ha egy adott közösségen belül a szolidaritás szintje erősödik, akkor annak más közösség tagjaival szemben tanúsított szolidaritás-vállalási képessége csökken. A belső összetartás erősödése a külső közegtől való elkülönülést erősítheti fel.²¹⁹ Amennyire az erőforrásokat és lehetőségeket közösségen belüli folyamatok erősítésére használják fel, annál kevesebb lehetőség jut a közösségen kívüli dimenziókban azok megjelenítésére. Meglátásom szerint a szolidaritás belső dinamikája nem feltétlenül így működik. Felmerülhet olyan helyzet is, hogy ha egy adott közösségben a szolidaritás erősödik,²²⁰ akkor alkalmasabbá válik arra az adott csoport, társadalom, hogy egy másik közösséggel vagy magánfelekkel hatékonyabban vállaljanak közösséget.²²¹ Így, amennyiben az európai államok között, az Európai Unióban egy mély szolidaritással jellemezhető viszonyrendszer alakul ki, akkor a szervezet alkalmasabb lesz arra, hogy minél több témakörben és gyakorlati formában működjön együtt a tengeren túli országokkal, harmadik világbeli országokkal, vagy akár hontalan személyekkel szemben is.²²²

A Lisszaboni Szerződés az Unió külső tevékenységeivel kapcsolatban is alapelveként tételezi a szolidaritást. A fejlesztéspolitika,²²³ a humanitárius segítségnyújtás,²²⁴ valamint a

²¹⁸ Vö. CLEMENS M. RIEDER: When Patiens exit, What happens to Solidarity. In MALCOM ROSS – YOURI BORGMANN-PREBIL (szerk.): *Promoting Solidarity in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 134–135.

²¹⁹ Vö. LAMPING i. m. 52., lásd: 217. lábjegyzet. Lamping az európai szociálpolitika konceptualizációja kapcsán az „internal 'faternity' and external 'unfaternity'” fordulattal szemlélteti a szolidaritás korlátait, amely meglátása szerint területi alapon jelentkezik.

²²⁰ Az egyes szolidaritásközösségekről lásd LÁNCOS PETRA LEA: Európa népe vagy a népek Európája? Demosvita az európai demokrácia tükrében. *Iustum Aequum Salutare*, 2005, 1. 179.

²²¹ A belső szolidaritás elmélyítésére vonatkozó szándékot jelöl alapszerződési szinten az EUMSZ. új 222. cikke, amely a szolidaritási klauzula elnevezést kapta. „Ha egy tagállamot terrortámadás ér, illetve ha természeti vagy ember okozta katasztrófa áldozatává válik, az Unió és tagállamai a szolidaritás szellemében együttesen lépnek fel. Az Unió minden rendelkezésére álló eszközt, ideértve a tagállamok által rendelkezésre bocsátott katonai erőforrásokat is, mozgósít ...]”

²²² Vö. Az Európai parlament és a Tanács 2007/575/EK határozata (2007. május 23): A „Szolidaritás és a migrációs áramlások igazgatása” általános program keretében a 2008-2013-as időszakra az Európai Visszatérési Alap létrehozásáról (2) bekezdése szerint „a közös európai menekült- és migrációs politikának törekednie kell a harmadik országok állampolgáraival szembeni tisztességes bánásmódra és a migrációs áramlások jobb kezelésére”

²²³ EUMSZ. 208-2011. cikk.

²²⁴ EUMSZ 214. cikk.

KKBP keretében végzett válságkezelési, illetve békefenntartási tevékenység (az Unió kívüli világgal vállalt szolidaritás) sikeressége előfeltételezi a tagállamok egymás között vállalt szolidaritását, amelynek a közös finansziális felelősségvállalástól kezdve az egységes katonai irányítási rendszer kiépítéséig számos megnyilvánulási formája lehet. A szolidaritás egyes irányainak egymást erősítő volta mellett azonban látni kell azt is, hogy ez nem minden területen lehetséges. Nehezen lenne fenntartható, hogy a legfejlettebb államokban elérhető kimagasló színvonalú egészségügyi ellátást egyaránt biztosítsák mindenki számára.²²⁵ Meglátásom szerint ennek a feszültségnek a helyes mérlegelése az arányosság-elv megfelelő alkalmazásával lehetséges etikai szempontból.²²⁶ A szolidaritás irányaival és határaival kapcsolatos kérdésfeltevések teljes körű megválaszolása még várat magára, azonban kizárólag a (jóléti) javakhoz való hozzáférés szempontjából történő vizsgálat leszűkítő értelmezéshez vezet. Álláspontom szerint, a fogalom értékaspektusának hangsúlyozása az integráció szempontjából előremutató.

2.3.2. Szolidaritás dimenziói az uniós jogban

2.3.2.1. A szolidaritásra történő hivatkozások és annak jelentéstartalma az intézmények kommunikációjában

Az uniós intézmények kommunikációjában hasonlóképpen összetett szolidaritás-fogalom bontakozik ki, mint az Alapszerződésekben. A bizottsági közleményekben a szolidaritás az Európai Unió szociális dimenziójának víziójához köthető elsősorban. Két bizottsági közlemény foglalkozik közvetlenül a szolidaritásban rejlő lehetőségekkel. Egy 2007 novemberében kiadott közleményben²²⁷ az Európai Bizottság Európa új szociális jövőképeinek kialakítása felé teszi meg az első lépéseket, míg egy 2008 júliusában kiadott közleményben²²⁸ (a továbbiakban: Közlemény) konkrét cselekvési tervet vázol fel a szociális menetrenddel kapcsolatban. Mindkét kommunikációs anyag gazdag hangsúlybeli változatossággal közelíti meg a szolida-

²²⁵ Az egészségügy és a szolidaritás kapcsolatát több intézményi kommunikáció is tárgyalja. Vö. COM (2009) 567 végleges: Szolidaritás az egészségügyben: Az egészség terén mutatkozó egyenlőtlenségek csökkentése az Európai Unióban. A hivatkozott közleménnyel kapcsolatosan a lásd a Régiók Bizottsága véleményét (2010/C 000/01), illetve az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság véleményét (2011/C 18/13).

²²⁶ Ehhez lásd a Lisszaboni Szerződéshez csatolt szubszidiaritás és arányosság elvéről szóló jegyzőkönyvet.

²²⁷ COM (2007) 726. Lehetőségek, hozzáférés, közösségvállalás: úton a XXI. századi Európa új szociális jövőképeinek kialakítása felé.

²²⁸ COM (2008) 412. Megújított szociális menetrend: Lehetőségek, hozzáférés és szolidaritás a XXI. századi Európában.

ritás fogalmát,²²⁹ alapvetően a *lehetőségek* és a *hozzáférés* biztosításának viszonylatában helyezik el azt.²³⁰ A Közlemény hangsúlyozza, hogy a közös társadalmi értékek lényeges szerepet játszanak az európai identitástudat megerősítésében, amely kezdetektől erősítette az európai projekt alapjait. A Bizottság álláspontja szerint a megújított szociális menetrend, három egyformán fontos és egymással összefüggő célon alapul, amelyek a lehetőségteremtés, a hozzáférés biztosítása és a közösségvállalás (szolidaritás). A szolidaritás Szerződésben meghatározott irányjaival összhangban a Bizottság kifejti, hogy „az európaiak egyaránt elkötelezettek a társadalmi szolidaritás szempontjából a generációk, a régiók, a jólétben élők és a kevésbé jól élők, valamint a gazdag és a kevésbé gazdag államok között. A szolidaritás része az európai társadalom működési módjának és annak, ahogyan Európa a világ más részeivel szemben kötelezettséget vállal.”²³¹ A szolidaritás fogalmára vonatkozóan hangsúlyozza a Közlemény, hogy „[az] a hátrányban levők támogatására irányuló fellépést jelenti, akik nem tudnak élni a nyitott, gyorsan változó társadalom előnyeivel. Jelenti továbbá a társadalmi befogadás és integráció, a részvétel és a párbeszéd előmozdítását és a szegénység elleni küzdelmet.”²³² Mindebből kiolvasható, hogy az Európai Bizottság értelmezésében a szolidaritás koncepciója kevésbé egyfajta társadalom-, illetve közösség szervezési modellként jelenik meg, hanem a szociális szempontokat érvényesítendő *morális tartalmú* kötelezettségvállalás kifejeződéseként.

Az Európai Bizottság a szolidaritásra hivatkozik az uniós munkavállalókat sújtó globális kihívásokra adandó válaszával kapcsolatos közleményében is,²³³ amely döntően a kiszolgáltatott helyzetbe került munkavállalók átképzését szolgáló teendőket összegzi. Ezen szándék mentén került elfogadásra a *Progress közösségi foglalkoztatási és társadalmi szolidaritási program létrehozásáról szóló határozat*.²³⁴ A program célja, hogy pénzügyileg támogassa az Európai Uniónak a szociálpolitikai menetrendről szóló bizottsági közleményben meghatáro-

²²⁹ Catherine Barnard a közleményben használt szolidaritásnak a következő jelentéstartamát különíti el: szolidaritás, mint cél, értelmező közeg, fogalom, folyamat és eszköz. Vö. CATHERINE BARNARD: Solidarity and the Commission's 'Renewed Social Agenda'. In MALCOM ROSS – YOURI BORGMANN-PREBIL (szerk.): *Promoting Solidarity in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 94-98.

²³⁰ Megjegyezendő, hogy a magyar fordítás némi hangsúlyeltolódást eredményez, mivel egyes esetekben a „kötelezettségvállalás” kifejezését használja a szolidaritás szó helyett.

²³¹ COM (2008) 412. Megújított szociális menetrend: Lehetőségek, hozzáférés és szolidaritás a XXI. századi Európában 7.

²³² Uo.

²³³ COM (2008) 421 végleges. Szolidaritás a változással szemben. Az európai globalizációs alkalmazkodási alap (EGAA) 207-ben: áttekintés és kilátások.

²³⁴ Az Európai Parlament és a Tanács 1672/2006/EK határozata (2006.október 24.).

zott célkitűzésének megvalósítását a foglalkoztatás, illetve a szociális ügyek területén, és ezzel hozzájáruljon a lisszaboni stratégia céljainak eléréséhez.²³⁵

A tagállamok közötti szolidaritás meglehetősen sajátos kifejeződése az *Európai Visszatérítési Alap létrehozásáról szóló határozat*, amely kifejti, hogy a hatékony közösségi visszatérítési politika a hiteles, legális bevándorlási és menekültpolitika fontos kiegészítője, és az illegális bevándorlás elleni küzdelem lényeges eleme.²³⁶ Itt annak lehetünk tanúi, hogy a szolidaritásra a tagállamok közötti kitoloncolással kapcsolatos költségmegosztás miatt hivatkozik az uniós jogalkotó, azonban ez éppen a bevándorlókkal szembeni legcsekélyebb szolidaritást eredményezi. A visszatérítési alap az illegális bevándorlók hazajuttatásának költségeinek fedezését szolgálja, amely célra a tagállamok jelentős forrásokat különítettek el, különösen a visszatérítési programok és a kényszerített visszatérítési műveletek végrehajtása érdekében. „Az e területen történő megfelelő közösségi pénzügyi eszközökkel támogatott közös európai uniós fellépés [...] hozzájárulhat a tagállamok közötti fokozott szolidaritáshoz.”²³⁷ A határozat tárgyát és célját meghatározó cikkelyek egyaránt a szolidaritás elvére utalnak,²³⁸ azonban ebben a tekintetben inkább a szolidaritás kifejeződésének a territoriális határai jelennek meg.²³⁹

Figyelemreméltó megállapításokat tesz véleményében a Gazdasági és Szociális Bizottság (a továbbiakban: GSzB) az energiapolitika és a szolidaritás összefüggésében.²⁴⁰ A GSzB kifejti, hogy jogi feszültségek várhatók az EU és a tagállamok között, mivel nehezen egyeztethető össze egymással az a szupranacionális feladat, hogy liberalizálják és/vagy harmonizálják az európai energiapiac működésének kulcselemeit, valamint a tagállamoknak az a nemzeti szintű feladata, hogy biztosítsák a szociális jólétet. Az Európai Bizottság azonban úgy véli, hogy éppen ellenkezőleg: „a tagállamok közötti együttműködés *növelné* a tagállami (energiaellátási) biztonságot”.²⁴¹ Később megerősíti, hogy a „társadalmi kohéziót a lehető legnagyobb mértékben fenn kell tartani, hogy biztosítani lehessen a szolidaritási jogokat az energiához

²³⁵ Vö.: Az Európai Parlament és a Tanács 1672/2006/EK határozata a Progress közösségi foglalkoztatási és társadalmi szolidaritási program létrehozásáról 1. cikk (1) bekezdés.

²³⁶ 2007/575/EK határozata.

²³⁷ 2007/575/EK határozat 3. pont

²³⁸ 2007/575/EK határozat 1. és 2. cikk

²³⁹ Vö. BELL, MARK: What happens to Solidarity – Irregular Migrants: Beyond the Limits of Solidarity. In MALCOM ROSS – YOURI BORGMANN-PREBIL (szerk.): *Promoting Solidarity in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 164.

²⁴⁰ 2011/C 48/15 Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság véleménye – Az Európai Unió új energiapolitikája – Alkalmazás, hatékonyság és a polgárok iránti szolidaritás (saját kezdeményezésű vélemény).

²⁴¹ 2011/C 48/15 EGSZB véleményének 3.3.2. pontja

való hozzáférés vonatkozásában a gazdaságilag leghátrányosabb helyzetben lévők, a legkiszolgáltatottabb csoportok és a fogyatékkal élők esetében.”²⁴² A GSzB ezen túlmenően javaslatot fogalmaz meg, hogy a közösségi szintű vészhelyzetben az energiaellátás biztosabb, a tagállamok közötti szolidaritás pedig erősebb legyen,²⁴³ és további figyelemre méltó momentum, hogy mindezeket a megállapításokat *alapjogi nézőpontból* közelíti meg.

A külkapcsolatok területén a Lisszaboni Szerződés elsőként vezeti be a humanitárius segítségnyújtást, mint az EU önálló politikáját. Az EUMSZ. 214. cikke konkrétan utal az Európai Önkéntes Humanitárius Segítségnyújtási Hadtestre (a továbbiakban: Önkéntes Hadtest), amelynek célja az európai fiataloknak az Unió humanitárius segítségnyújtási intézkedésekben való közös részvételéhez szükséges keretek biztosítása. A Bizottság közleményében az uniós polgárok szolidaritásának kifejeződési lehetőségét látja az önkéntességben, amely lehetőséget kínál arra, hogy „az európaiak kimutassák a rászorulókkal vállalt szolidaritásukat.”²⁴⁴ A segítségnyújtási hadtest létrehozásával kapcsolatban a Bizottság a következő alapelveket állapítja meg: szolidaritás, humanitárius elvek, hozzáértés és biztonság, hozzáadott érték.²⁴⁵ A Bizottság olvasatában a humanitárius fellépés a katasztrófák áldozataival vállalt szolidaritás *európai értékének* alapvető kifejeződése. Az Önkéntes Hadtest felállításával konkrétan kifejezésre kell juttatni e szolidaritás értékét, amely egy *összetartóbb európai társadalom kifejeződéséhez* is hozzájárulhatna azáltal, hogy új részvételi lehetőségeket teremtsen az európai polgárok, különösen pedig a fiatalok számára.²⁴⁶

2.3.2.2. A szolidaritás az Európai Bíróság joggyakorlatában

Az Európai Bíróság joggyakorlatában a szolidaritás alapelve – a korábban már felvetett alkotmányos jelentőségén túl – legközvetlenebbül a versenyjog területén, valamint az uniós polgársághoz kapcsolódó jogosultságokkal összefüggésben fejt ki hatását. A következőkben e két területről vizsgálom néhány jellemző esetet.

²⁴² 2011/C 48/15 EGSZB véleményének 3.3.3. pontja

²⁴³ 2011/C 48/15 EGSZB véleményének 3.4.5. pontja

²⁴⁴ COM (2010) 683 végleges (2010.11.23.) Az uniós polgárok szolidaritásának kifejezési lehetőségei az önkéntességen keresztül: az Európai Önkéntes Humanitárius Segítségnyújtási Hadtestre vonatkozó előzetes észrevételek. A bizottság közleménye a Tanácsnak az Európai Parlamentnek, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának.

²⁴⁵ Vö. COM (2010) 683 végleges (2010.11.23.) 5.

²⁴⁶ U.o.

A szolidaritás alapelveként történő korai elismerése, az előírt minimum ár alatt történő értékesítés miatt kivetett bírság alapjául szolgáló jogszabály megtámadásával kapcsolatos ügyben történt.²⁴⁷ Az Európai Bíróság a szolidaritás elvére való hivatkozással a versenyképesebb vállalkozásokra²⁴⁸ bizonyos többletterhet rótt, azzal hogy álláspontja szerint – az ellátásbiztonság miatt – minimum ár meghatározása indokolt volt, és ezzel a kisebb hatékonysággal termelő vállalkozások piacon maradását segítette elő. Az ítéletben a Bíróság kimondta, hogy a vas- és szénsektorban a krízis megelőzésére vonatkozó politika a különböző vállalkozások közötti szolidaritás alapelveből (fundamental principle of solidarity) származik, amelyet az ESzAK²⁴⁹ szerződés preambuluma kinyilvánít, és amelynek a Bíróság szerint a gyakorlati kifejeződése a Szerződés számos további cikkében is megjelenik.²⁵⁰ Az árak megállapítása alapjául szolgáló ESzAK szerződés 61. cikk célja, hogy alkalmassá tegye a Közösséget arra, hogy átvészelje a gazdasági válságokat a szolidaritás alapelveinek alkalmazásával.²⁵¹ A Bíróság érvelésében a szolidaritás *az arányosság jogelvével konkuráló* hivatkozási alapként jelenik meg, amikor rögzíti, hogy bizonyos vállalkozásoknak, az európai szolidaritás alapján nagyobb erőfeszítéseket kell vállalniuk, mint másoknak. Így a Bizottságot nem lehet azzal illetni, hogy aránytalanul nagy terhet rótt volna a felperesekre.²⁵²

A fentiekén túlmenően az uniós versenyjogban a szolidaritás elve korlátját jelenti a vállalkozás fogalma kiterjesztő értelmezésének, így a versenyjog hatályának is.²⁵³ Az Európai Bíróság a Kattner ítéletében²⁵⁴ kifejtette, hogy nem minősül a Szerződés értelmében vállalkozásnak az olyan szakmai biztosítási pénztár, amellyel az adott földrajzi területen működő, adott tevékenységi körbe tartozó vállalkozások kötelesek tagsági viszonyt létesíteni a munkahelyi balesetekkel és foglalkozási megbetegedésekkel szembeni biztosítás címén, amennyiben

²⁴⁷ 154/78., 205/78., 206/78., 226/78-228/78., 263/78. és 264/78, 39/79., 31/79., 83/79. és 85/79. sz. egyesített ügyek *SpA Ferriera Valsabbia és társai kontra az Európai Közösségek Bizottsága*. [1980] EBHT 00907.

²⁴⁸ A szóban forgó ügyben a vállalkozások vasbetongerendák értékesítésével foglalkoztak.

²⁴⁹ Az Európai Szén- és Acélközösséget létrehozó szerződés (1951. április 18.)

²⁵⁰ *SpA Ferriera Valsabbia és társai kontra az Európai Közösségek Bizottsága* [65. jegyzet] 6. pont. Ilyen cikk többek között, a 3. cikk (közös érdekhez kapcsolódó prioritás, amely előfeltételezi a szolidaritási köteleességet), a 49. cikk (a közösség adóbevételeiből történő finanszírozásának rendszere) az 55. cikk (2) bekezdés (a technikai és szociális területen történő kutatás eredményeihez történő általános hozzáférés), az 56. cikk (a támogatások újraalakítása és újraadaptálása) valamint az 53. cikk (pénzügyi megállapodások kötése).

²⁵¹ Uo. 87. pont

²⁵² Uo. 119. pont

²⁵³ Vö. RICHARD WISH: *Versenyjog*. Budapest, HVGOrac, 2010. 84–85.

²⁵⁴ Uo.

az a szolidaritás elvét érvényesítő és állami felügyelet alatt álló rendszerben tevékenykedik.²⁵⁵ A Bíróság részletesen vizsgálta a szolidáris elv érvényesítésének kritériumait a biztosítási pénztár működésével összefüggésben.²⁵⁶

A *Pouchet* ügyben²⁵⁷ az Európai Bíróság megállapította, hogy a francia regionális társadalombiztosítási hivatalok, amelyek önfoglalkoztató személyek számára betegséggel és anyasággal kapcsolatos biztosítási rendszereket üzemeltettek, nem vállalkozásokként működnek, tekintettel arra, hogy a rendszerek a szolidaritás elvén alapulnak. Ebben a rendszerben a kedvezményezetteknek járó juttatások azonosak, a befizetendő hozzájárulások jövedelemarányosak voltak, azonban a nyugdíjjogosultságok nem voltak arányosak a rendelkezésre bocsátott hozzájárulással, és a többlettel rendelkező rendszerek segítettek a pénzügyi nehézségekkel küszködő rendszerek finanszírozásában.²⁵⁸ Az ítélet rögzíti, hogy a szolidaritás maga után vonja a jövedelem újraelosztását azok között, akik jobb helyzetben vannak, illetve akik a lehetőségeiket és egészségi állapotukat tekintve nélkülözik a szükséges szociális ellátást.²⁵⁹ A *Cisal di Battistello Venezio* ügyben²⁶⁰ a Bíróság azt állapította meg, hogy az INAL, melyet jogszabály hatalmazott fel egy munkahelyi balesetekkel szemben biztosítást nyújtó rendszer igazgatásával, nem minősül vállalkozásnak a versenyszabályok szempontjából, mert kizárólag a szolidaritás elvén alapuló társadalmi funkciót töltött be.

A *Viking*²⁶¹ és a *Laval*²⁶² ügyekben a munkavállalók és a szakszervezetek közötti szolidaritáson alapuló kollektív fellépés jogát az Európa Bíróság elismerte, és azt a szerződéses gazdasági szabadságjogokkal konkuráló alapjogként értékelte.²⁶³

²⁵⁵ C-350/07. *Kattner Stahlbau GmbH kontra Maschinenbau- und Metall- Berufsgenossenschaft* [2009] EBHT I-01513. Az ítélet összefoglalása 1. pont.

²⁵⁶ Vö.: C-350/07. *Kattner Stahlbau GmbH kontra Maschinenbau- und Metall- Berufsgenossenschaft* [2009] EBHT I-01513. 44-59. pont

²⁵⁷ C-159/91. és C-160/91. sz. egyesített ügyek *Christian Poucet kontra Assurances générales de France és Caisse mutuelle régionale du Languedoc-Roussillon*. [1993] EBHT I-00637

²⁵⁸ Vö. WISH i. m. [71. jegyzet] 84., lásd: 253. lábjegyzet.

²⁵⁹ C-159/91. és C-160/91. sz. egyesített ügyek *Christian Poucet kontra Assurances générales de France és Caisse mutuelle régionale du Languedoc-Roussillon*. [1993] EBHT I-00637 10. pont

²⁶⁰ C-218/00. *Cisal di Battistello Venziano & C. Sas kontra Istituto nazionale per l'assicurazione contro gli infortuni sul lavoro (INAIL)*. [2002] EBHT I-00691. 44-46. pont

²⁶¹ C-438/05. *International Transport Workers' Federation és Finnish Seamen's Union kontra Viking Line ABP és OÜ Viking Line Eesti*. [2007] EBHT oldal I-10779.

A *Grzelczyk* ügyben²⁶⁴ a Bíróság a diákok tartózkodási jogával összefüggésben olyan nemzeti jogszabályt vizsgált, amely kizárólag a saját állampolgároknak biztosított minimális létfenntartási (minimex) támogatást. Megállapításra került, hogy az uniós jog „elismeri [...] a fogadó állam állampolgárainak bizonyos *pénzügyi szolidaritását* a többi tagállam állampolgáraival, különösen, ha a tartózkodási jog kedvezményezettjének nehézségei ideiglenes jellegűek.”²⁶⁵ Az ítéletnek megfelelően a létminimumot biztosító szociális támogatás másik tagállam állampolgára számára történő teljesítésének a munkavállalói státushoz kötése uniós jogba ütközik.

A Bíróság által megerősített pénzügyi szolidaritás-vállalás kötelezettsége komoly anyagi vonzattal járhat, ezért a kötelezettség tartalmát a Bíróság a *Bidar* ügyben²⁶⁶ pontosította. A Bíróság egyrészt utalt *Grzelczyk* ügyre, és megerősítette, hogy a tagállamoknak szociális támogatási rendszerük szervezeteiben és működésében egyfajta pénzügyi szolidaritást kell tanúsítaniuk a többi tagállam állampolgáraival szemben. Annak határát akként jelölte meg, miszerint valamennyi tagállam számára megengedett, hogy a másik tagállam diákjainak megélhetési költségei fedezésére szolgáló támogatások nyújtása ne váljék olyan indokolatlan teherrel, amely az adott tagállam által nyújtható támogatások általános szintjére is hatással lehet.²⁶⁷ Mindazonáltal az olyan tagállami szabályozás, amely csak azon diákoknak nyújt a megélhetéshez szükséges támogatást, akik a tagállamban letelepedtek, azonban kizárja egy másik tagállam állampolgárságával rendelkező diákoknak a letelepedett személlyel azonos jogállását annak ellenére, hogy a fogadó állam társadalmával valós kapcsolatot alakított ki, uniós jogba ütközik.

²⁶² C-341/05. *Laval un Partneri Ltd kontra Svenska Byggnadsarbetareförbundet, Svenska Byggnadsarbetareförbundets avdelning 1, Byggettan és Svenska Elektrikerförbundet*. [2007]EBHT oldal I-11767.

²⁶³ Vö. DR. SYBE A. DE VRIES: The protection of fundamental rights within Europe's internal market since Lisbon. *The Europa Institute Working Paper* 2010, 4. 8–9. és BARNARD i. m. 102–104., lásd: 253. lábjegyzet.

²⁶⁴ C-184/99. *Rudy Grzelczyk kontra Centre public d'aide sociale d'Ottignies-Louvain-la-Neuve*. [2001] EBHT I-06193.

²⁶⁵ C-184/99. *Rudy Grzelczyk kontra Centre public d'aide sociale d'Ottignies-Louvain-la-Neuve*. [2001] EBHT I-06193 44. pont.

²⁶⁶ C-209/03. *Dany Bidar kérelmére: The Queen kontra London Borough of Ealing és Secretary of State for Education and Skills*. [2005] EBHT oldal I-02119.

²⁶⁷ C-209/03. *Dany Bidar kérelmére: The Queen kontra London Borough of Ealing és Secretary of State for Education and Skills*. [2005] EBHT oldal I-02119 56. pont.

A másik tagállam állampolgárságával rendelkező diákokkal szemben tanúsítandó pénzügyi szolidaritás körülményeit a *Föster* ügyben²⁶⁸ pontosította tovább a Bíróság, ahol megállapította, hogy nem ellentétes az uniós joggal, ha a másik tagállam állampolgáraival szemben öt éven át tartó előzetes tartózkodásra vonatkozó feltételt alkalmaznak.²⁶⁹ A Bíróság szerint ugyanis a megélhetési költségek fedezésére szolgáló diáktámogatással kapcsolatban jogos, hogy egy tagállam csak azoknak a diákoknak nyújtson ilyen támogatást, akik igazolták, hogy bizonyos fokig beilleszkedtek ezen állam társadalmába, amivel a Bíróság kijelöli a diákokkal szemben vállalt szolidaritás határait.²⁷⁰

Az főtanácsnoki indítványokban szolidaritás fogalmával kapcsolatosan megjelenő gazdag utalások közül Fennelly főtanácsnok véleményét emelem ki, aki a szolidaritást a következőképpen határozza meg: „az a nem kereskedelmi jellegű aktus, amellyel egy társadalmi csoport nem önkéntes alapon támogat egy másik társadalmi csoportot.”²⁷¹

2.3.3. A szolidaritás fogalmának eszmetörténeti előzményei

Azon túlmenően, hogy az Európai Unió tiszteletben tartja a tagállamok közös alkotmányos hagyományait és alkotmányos berendezkedését,²⁷² bármilyen irányú fejlődése – akár jogi, politikai vagy szociológiai értelemben – elválaszthatatlan a tagállamokétól. Az Unió nem légüres térben mozog, hanem az európai hagyományokra reflektálva (akár azokat megerősítve, akár újraértelmezve) alakítja saját politikáját és struktúráját. Az Unió közrendjét alapvetően határozzák meg a tagállamok berendezkedéseinek sajátosságai, jogi megoldásai és ideológiai alapú értékválasztásai. Az Unió közrendjét a tagállamokkal való bonyolult kölcsönhatás folyamata jelöli ki. Mindennek értelmezési tartományát az európai identitást meghatározó kultúra és eszmeiség jelenti, ezért érdemes a szolidaritás esetében is rövid kitekintést tenni az eszmetörténeti előzményekre.

²⁶⁸ C-158/07. *Jacqueline Förster kontra Hoofddirectie van de Informatie Beheer Groep*. [2008] EBHT I-08507.

²⁶⁹ C-158/07. *Jacqueline Förster kontra Hoofddirectie van de Informatie Beheer Groep*. [2008] EBHT I-08507. 60. pont.

²⁷⁰ Uo. ítélet összefoglalása 2. pont.

²⁷¹ C-70/95. Fennelly főtanácsnok indítványa *Sodemare SA, Anni Azzurri Holding SpA és Anni Azzurri Rezzato Srl kontra Regione Lombardia*. [1997] EBHT I-03395. 29. pont.

²⁷² Vö. EUSz. 4. cikk (2) bekezdés és 6. cikk (3) bekezdés

Az elnevezés a francia jogi nyelvből „*solidarité*” szóból²⁷³ származik, amelyet 1789 utáni időszakban alkalmanként a „*fraternité*” (testvériség) szinonimájaként is használtak, azonban a két fogalom jelentése alapvetően elkülönül egymástól. A szolidaritás politikai jelszóvá 1848 utáni munkásmozgalomban vált, amelyben a munkásosztály az önszegélyező intézményei alapját képező erkölcsi érzéket juttatja kifejezésre, és egyben a közös identitásuk alapjául szolgáló összetartozást jelképezi. A fogalmat Marx Károly radikalizálta, amikor azt összekapcsolta a termelőeszközök forradalmi kisajátításának folyamatával. A szolidaritás Auguste Comte munkássága révén vált társadalomtudományi viták tárgyává. Comte úgy írja le a szolidaritást, mint az embereket csoportokká, végül pedig emberiséggé összeforrasztó és társadalmilag integráló jelenséget. Mindezt összekapcsolta a fokozódó munkamegosztással, mint a modern társadalmak életfeltételével és egyúttal összetartásuk alapjával. Az ő fogalmát fejleszti tovább Émile Durkheim, aki révén a szolidaritás a társadalmi kohézió foglalta és a társadalomelméletek központi fogalma lett. Durkheim megkülönbözteti az organikus- és a mechanikus szolidaritást. Az előbbi a kollektív tudat által meghatározott társadalmi formának felel meg, míg az utóbbi révén valósul meg a modern, funkcionálisan differenciált, munkamegosztáson alapuló társadalmak integrációja. Durkheim szerint a szolidaritás mint társadalmi és egyúttal erkölcsi valóság nem erkölcsi eszmény, hanem a leíró szociológia tárgya.²⁷⁴

A szolidaritás teoretikus kidolgozója Heinrich Pesch jezsuita szerzetes, alapműve az 1904-ben megjelent *Lehrbuch der Nationalökonomie*.²⁷⁵ Pesch a liberalizmusnak és a szocializmusnak azt a német nemzetgazdasági történeti iskolához köthető, általa kidolgozott szintézisét nevezte, amely a közjó és az egyén java, a kötöttség és a szabadság, az állami beavatkozás feladatai és határai kiegyensúlyozása révén kívánja jogaiba helyezni az embert, mint „a gazdaság alanyát és célját.”²⁷⁶ Az ember tényleges, sokrétű társadalmi függésében megnyilvánuló és társas természetéből eredő szolidaritás erkölcsi kötelezettség, amit Pesch nem az egyén személyes erényének, hanem a társadalom strukturális elvének és ezzel lényegében „jogi törvénynek” tekint.²⁷⁷ A szolidaritás Pesch és tanítványai munkássága nyomán válik alapvető szociáletikai kategóriává és a keresztény társadalmi tanítás szociális alapelvévé.²⁷⁸ II.

²⁷³ Az adóságot vállaló testület jellemzője: minden tagja felelősséget vállal a közös adósság egészéért, ugyanakkor a testület felelősséget vállal egyes tagjai adóságáért.

²⁷⁴ DIÓS ISTVÁN (főszerk): *Magyar Katolikus Lexikon*. Budapest: Szent István Társulat, 2008. 386.

²⁷⁵ Vö: Galber *Wirtschafts-Lexikon*. Wiesbaden: Galber, 1992. 2987.; és MUZSLAY ISTVÁN: *Gazdaság és erkölcs*. Leuven–Budapest: Márton Áron Kiadó, 2007. 130.

²⁷⁶ DIÓS ISTVÁN i. m. 388., lásd: 274. lábjegyzet.

²⁷⁷ Uo.

²⁷⁸ Vö. AZ IGAZSÁGOSSÁG ÉS BÉKE PÁPAI TANÁCSA: *Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma*. Budapest: Szent István Társulat, 2004. 111–114. A fogalom fejlődésével kapcsolatban II. János Pál megjegyzi, hogy a szolidaritás fogalmával kapcsolatosan XIII. Leó a „barátság” kifejezést, XI. Pius a „szociális szeretet”, VI. Pál a

János Pál a *Centesimus annus* kezdetű körlevelében rámutat, hogy a szolidaritás a politikai és társadalmi rendről vallott keresztény felfogás egyik alappilléreinek tekintendő, amely mind az egyes nemzetek belső rendjét illetően, mind nemzetközi vonatkozásban érvényes.²⁷⁹ Steinar Stjernø a szolidaritás eszméjének három fő tradícióját különbözteti meg a klasszikus társadalomtudomány eredményeit (social theory), a szocialista hagyományt (Marx, Kautsky) és a keresztény hagyományt.²⁸⁰ Ezek alapján a szolidaritás olyan meghatározó európai eszmény, amely ideológiai alapállástól függetlenül általánosan elfogadott.

2.3.4. A szolidaritás fogalmának jelentősége

A fentiekben a szolidaritás fogalmának és érvényesülésének főbb vonulatait igyekeztem áttekinteni az Európai Unió berendezkedésében, amely – a téma jelentőségére és a kapcsolódó területek gazdagságára való tekintettel – további vizsgálatra volna érdemes. A szolidaritás elvének az egyes uniós szakpolitikákra gyakorolt hatásának vizsgálata jelen dolgozat keretében csak utalás szintjén lehetséges.²⁸¹

A szolidaritás az Unió közrendjében betöltött kiemelkedő jelentőségével kapcsolatban talán nem túlzó Malcom Ross által bevezetett „szolidaritás aquis” fogalom használata,²⁸² amelyet Ross öt területen tart megragadhatónak, úgy, mint: 1) a szolidaritás Európai Bíróság által

„szeretet civilizációja” fordulatot használja. II. JÁNOS PÁL PÁPA: *Centesimus annus*. In TOMKA MIKLÓS – GOJÁK JÁNOS (szerk.): *Az Egyház társadalmi tanítása*. Budapest: Szent István Társulat. 541. 10. pont.

²⁷⁹ II. JÁNOS PÁL PÁPA i. m. 541., lásd: 278. lábjegyzet. 10. pont, valamint Schanda Balázs rögzíti, hogy a szolidaritás „tagadhatatlanul” keresztény érték, lásd SCHANDA BALÁZS: *Alkotmányozás – vallásszabadság – egyház*. In CHRONOWSKY NÓRA – PETRÉTEI JÓZSEF: *Tanulmányok Ádám Antal professor emeritus születésének 80. évfordulójára*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2010. 330.

²⁸⁰ STEINAR STERNØ: *Solidarity in Europe The History of an Idea*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. Kivonat.

²⁸¹ További vizsgálatra volna érdemes, hogy a szolidaritás befolyása miképpen jelenik meg a regionális politika, a külpolitika, humanitárius politika, a versenypolitika, szabadság és biztonság térsége, a formálódó szociálpolitika illetve az általános gazdasági érdekű szolgáltatások vonatkozásában. Ez utóbbival kapcsolatban lásd COM (2004) 374. végleges, Fehér Könyv az általános érdekű szolgáltatásokról, a Lisszaboni Szerződéshez csatolt 26. jegyzőkönyv, és a Bizottság 360/2012/EU rendelete (2012. április 25.) az Európai Unió működéséről szóló szerződés 107. és 108. cikkének az általános gazdasági érdekű szolgáltatást nyújtó vállalkozások számára nyújtott csekély összegű támogatásokra való alkalmazásáról.

²⁸² Vö. MALCOM ROSS: *Solidarity – A New Constitutional Paradigm for the EU?* In MALCOM ROSS – YOURI BORGMANN-PREBIL (szerk.): *Promoting Solidarity in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 41.

történő következetes használata, 2) az alapjogvédelmi vonatkozások, 3) a piaci szabadságokkal kapcsolatos elvi kimentési lehetőség, 4) az uniós polgársággal kapcsolatos pénzügyi szolidaritás és 5) a versenyjog hatályának korlátozása. Ezek alapján a szolidaritás fő jelentősége az Unió hatékony működéséhez elengedhetetlen piaci és a szociális szempontok²⁸³ – közös érdekében történő – összehétközése.²⁸⁴ Emellett felvetődik a szolidaritás jogi alapelvei szintén történő elismerésének lehetősége is. Ennek forrásaként a tagállamok alkotmányos hagyományában – konkrét formában megjelenő – szolidaritás-fogalom is alapul szolgál,²⁸⁵ amely bár némely tagállam jogi kultúrájában kevésbé bevett fogalom, mégis az európai jogi örökség és kultúra integráns részének tekinthető.²⁸⁶

Végül ki kell emelni, hogy a szolidaritás fogalmának vizsgálatával szorosan összefügg az Európai Unió által vállalt értékekhez való hozzáállás, amely kapcsolódva az európai identitás kérdésköréhez,²⁸⁷ az integráció jövőbeni sikerességének gyakran hangsúlyozott feltétele. Ebben a körben úgy látjuk, hogy a szolidaritás – a többi európai uniós alapérték mellett – további elmélyülése társadalmi, intézményi és jogi szinten az Unió jövőjéről szóló diskurzus megkerülhetetlen eleme.

3. A szubszidiaritás és arányosság az uniós jogban

A szubszidiaritás illetve az arányosság ugyan nem szerepel az EUSz. 2. cikkében az Európai Unió értékei között, azonban szükségesnek látom, hogy ebben a fejezetben, amelyik az uniós jog etikai perspektíváját igyekszik felvázolni, helyet kapjon ezek az Unió egészét tekintve igen fontos koncepciók tárgyalása.

²⁸³ Vö. „Mivel a Közösségnek nemcsak gazdasági, hanem szociális célja is van, a Szerződésnek az áruk, a személyek, a szolgáltatások és a tőke szabad mozgására vonatkozó rendelkezéseiből eredő jogokat egyensúlyba kell hozni a szociálpolitika céljaival” C-438/05. *International Transport Workers' Federation és Finnish Seamen's Union kontra Viking Line ABP és OU Viking Line Eesti*, [2007] EBHT I-10779. 79. pont

²⁸⁴ Vö. BOKROS LAJOS: *Verseny és szolidaritás*. Budapest: Élet és Irodalom, 2007. 97.

²⁸⁵ ROSS i. m. 43., lásd: 282. lábjegyzet.

²⁸⁶ Uo.

²⁸⁷ Az integráció szempontjából kulcsfontosságú kérdés első közösségi szintű dokumentuma a külpolitikai együttműködés előzményének tekinthető Európai Politikai Együttműködés kapcsán megfogalmazott Nyilatkozat az Európai Identitásról (Declaration on European Identity). Aláírta a kilenc EK tagállam állam- és kormányfője, Koppenhágában 1973. december 14-én.

A szubszidiaritás az Európai Unió jogába a hatásköri elhatárolással és az uniós döntéshozatallal összefüggésben került bele első ízben a Maastrichti Szerződés megkötésekor, amikor a szubszidiaritás elv alapszerződési szintű rögzítése elsősorban az EK hatáskörének a folyamatos bővülése következtében, mintegy a tagállamok védekező mechanizmusának a közösségi jogban biztosított eszköze volt.²⁸⁸ Ebben az értelemben a szubszidiaritás elve a tagállamoknál maradt hatáskörök rögzítését és a közösség részére történt hatáskör-átruházás lezárt jellegét hangsúlyozza, és a közösségi és tagállami hatáskörmegosztásának kérdését a közösségi önkorlátozás és a tagállami szinten megvalósított feladatok hangsúlyozásával próbálta megoldani.²⁸⁹ Minderre azért is fektettek hangsúlyt a tagállamok, mert a Közösség dinamikus hatáskörbővülése tarthatatlanná vált, amely az Európai Bíróság hathatós közreműködésével valósult meg. Az Európai Bíróság ebben a folyamatban a beleértett hatáskörök elvének kidolgozásával játszott fontos szerepet, amelyet az AETR-ERTA²⁹⁰ és a Németország és mások v Bizottság²⁹¹ ügyekben alapozott meg. Ennek a lényege azt jelenti, hogy az Európai Közösség abban az esetben is felléphet, ha ugyan kifejezett hatáskör-átruházás nem valósult meg a tagállamok részéről, de a Közösség céljainak megvalósulásához szükség van közösségi döntésre, illetve jogi aktus elfogadására.²⁹²

Ennek a folyamatnak az ellentételezése miatt vált egyre hangsúlyosabbá a politikai szubszidiaritás koncepciója, amely a végrehajtási feladatok megosztásában, azok decentralizálásában, illetőleg a tagállami vagy szubnacionális szintek mind fokozottabb igazgatási részvételében mutatkozik meg. A politikai szubszidiaritás kérdését a soros elnökséget betöltő Ausztria a Maastrichti Szerződéshez képest még jóval később is aktuálisnak találta és 2006-ban egy külön konferenciát is szervezette témában.²⁹³ A szubszidiaritás alapelve a Katolikus Egyház társadalmi tanításában gyökerezik, amelyet XI. Pius Quadragesimo Anno kezdetű enciklikájában fogalmaz meg az állam és alsóbb szintű közületek helyes szerepével kapcsolatban.

A jelenleg hatályos alapszerződés 5. cikk (3) bekezdés tartalmazza a szubszidiaritás elv érvényesülésének kötelezettségét az alábbiak szerint. „A szubszidiaritás elvének megfelelően

²⁸⁸ KENDE TAMÁS – SZÜCS TAMÁS – JENEY PETRA: *Európai közjog és politika*. Budapest: Complex Kiadó, 2007. 746.

²⁸⁹ Uo. 746-747.

²⁹⁰ 22/70 Bizottság v Tanács (AETR-ERTA) [1971] EBHT 0263. 22-23. pont.

²⁹¹ 281, 283, 284, 285 és 287/85 Németország és mások v Bizottság (Migrációs politika) [1987] EBHT 3203

²⁹² BLUTMANN LÁSZLÓ: *Az Európai Unió joga a gyakorlatban*. Budapest: HVG-ORAC, 2010. 170-175.

²⁹³ http://www.eu2006.at/en/The_Council_Presidency/subsidiarity/documentation/index.html

azokon a területeken, amelyek nem tartoznak kizárólagos hatáskörébe,²⁹⁴ az Unió csak akkor és annyiban jár el, amikor és amennyiben a tervezett intézkedés céljait a tagállamok sem központi, sem regionális vagy helyi szinten nem tudják kielégítően megvalósítani, így azok a tervezett intézkedés terjedelme vagy hatása miatt az Unió szintjén jobban megvalósíthatók.” Ezen túlmenően EUSz ugyanezen bekezdése rögzíti, hogy „Az Unió intézményei a szubszidiaritás elvét a szubszidiaritás és arányosság elvének alkalmazásáról szóló jegyzőkönyvben meghatározottak szerint alkalmazzák. A nemzeti parlamentek az említett jegyzőkönyvben megállapított eljárásnak megfelelően gondoskodnak a szubszidiaritás elvének tiszteletben tartásáról.”

Az EUSz preambuluma a szubszidiaritásra akképpen hivatkozik, mint arra az elvre, amely alapján a döntéseket „az állampolgárokhoz a lehető legközelebb eső szinten hozzák meg”.²⁹⁵

3.1. Az szubszidiaritás és arányosságról szóló jegyzőkönyv

A Lisszaboni Szerződéshez csatolt 2. jegyzőkönyv a szubszidiaritás és arányosság elvének alkalmazásáról szól.²⁹⁶ A jegyzőkönyv 1. és 2. cikke kiterjeszti az elv érvényesülési kötelezettségét valamennyi intézmény vonatkozásában, illetve a Bizottságra is kötelezettséget ró a jogalkotási aktusok előkészítése során. Ebben a tekintetben a Bizottságnak széles körű konzultációt kell folytatni a jogalkotási aktusokra irányuló javaslatok előterjesztése során, figyelembe véve a tervezett intézkedés regionális és helyi vonatkozásait. Amennyiben különösen sürgős esetben nincs lehetőség konzultációra, akkor az erre vonatkozó döntést külön javaslatban meg kell indokolnia.

A jegyzőkönyv 5. cikkének megfelelően a jogalkotási aktusok tervezeteit²⁹⁷ a szubszidiaritás és arányosság elve tekintetében külön indokolni kell. Minden jogalkotási aktus terveze-

²⁹⁴ Az Európai Unió és a tagállamok között megosztott hatáskörök.

²⁹⁵ EUSz. Preambulum.

²⁹⁶ Ennek a jegyzőkönyvnek az előzménye az Amszterdami Szerződéshez köthető, amelyikhez első ízben fűztek jegyzőkönyvet a szubszidiaritás és arányosság alkalmazásáról.

²⁹⁷ A „jogalkotási aktusok tervezete” a jegyzőkönyv értelmezésének szempontjából a Bizottság javaslata, a tagállamok egy csoportja vagy az Európai Parlament kezdeményezése,

tének egy külön feljegyzésben részletesen tartalmaznia kell azokat az adatokat, amelyek a szubszidiaritás és arányosság elvével való összhang megítéléséhez szükségesek. Ennek a feljegyzésnek – mondja a jegyzőkönyv – adatokat kell tartalmaznia a tervezet előrelátható pénzügyi hatásairól, továbbá – irányelv esetében – a tagállamok, illetve régiók esetében az átültetésre elfogadott jogszabályok hatásairól. A jegyzőkönyv továbbá azt is előírja, hogy annak megállapításához vezető okokat, hogy egy uniós cél az Unió szintjén jobban megvalósítható, minőségi és ahol csak lehetséges mennyiségi mutatókkal kell alátámasztani.²⁹⁸ Ez az indoklási kötelezettség szoros összefüggésben van az EUMSZ 296. cikkével, amelyik a jogalkotási aktusok típusának megválasztásával kapcsolatos indoklási kötelezettséget ír elő az intézmények számára.

A Lisszaboni Szerződés újítása, hogy a nemzeti parlamentek teljesen bekapcsolódnak a szubszidiaritás elvének ellenőrzésébe. A Jegyzőkönyv 6. cikke rögzíti, hogy a jogi aktus hivatalos nyelven történő továbbításától számítva nyolc héten belül bármely nemzeti parlament, illetve bármely nemzeti parlamenti kamara indokolt véleményt küldhet az Európai Parlament, a Tanács, illetve a Bizottság elnökének, amelyben ismerteti azokat az okokat, amelyek alapján az adott tervezetet nem tartja összeegyeztethetőnek a szubszidiaritás elvével.

Ezen túlmenően a szubszidiaritás elvének megsértése esetén az ún. „sárga lapos” figyelmeztetésre is lehetőségük van a nemzeti parlamenteknek. A jegyzőkönyvben biztosított eljárás keretében minden egyes nemzeti parlamentnek két szavazata van. Amennyiben az véleményeknek a nemzeti parlamentek részére biztosított szavazatok együttes összegének legalább egyharmadát képviselő része azt állapítja meg, hogy a jogalkotási aktus nincs összhangban a szubszidiaritás elvével, a tervezetet felül kell vizsgálni. A felülvizsgálatot követően a Bizottság – illetve a jogalkotási aktus kezdeményezője – a tervezetet fenntarthatja, módosíthatja vagy visszavonhatja. A döntést minden esetben indokolni kell.

A másik ún. „narancssárga lap” felmutatásának lehetősége csak a rendes jogalkotási eljárásra vonatkozik. A rendes jogalkotás keretében, amennyiben az indokolt véleménynek a nemzeti parlamentek rendelkezésére álló szavazatoknak legalább az egyszerű többségét képviselő része azt állapítja meg, hogy a jogalkotási aktusra vonatkozó javaslat nincs összhangban a szubszidiaritás elvével, a javaslatot felül kell vizsgálni. E felülvizsgálatot követően a Bizottság a javaslatot fenntarthatja, módosíthatja vagy visszavonhatja. Ezeknek a figyelmeztető eljárásoknak köszönhetően a nemzeti parlamentek szerepe felértékelődik a szubszidiaritás és arányosság elvének érvényesítésével kapcsolatban, azonban érdemes rámutatni arra, hogy a nemzeti parlamenteknek nincs olyan jogosultsága, amellyel meg tudnák akadályozni a jogi

²⁹⁸ Vö.: (2.) Jegyzőkönyv a szubszidiaritás és az arányosság elvének alkalmazásáról 5. cikk.

aktus elfogadását. Ez a lehetőség már csak azért is csupán elméleti szinten merül fel, mivel a jogi aktus elfogadására irányuló eljárásban a Tanácsnak is támogatni kell az adott jogi aktust, amelyben az uniós tagállamok képviselete megvalósul. Meglehetősen kicsi annak az esélye, hogy a tagállamok kormányainak támogatásával szemben egy adott jogalkotási aktusnak a tervezete nem felelne meg a szubszidiaritás elvének ugyanazon tagállamok parlamentjeinek a megítélése szerint.

3.2 Az arányosság elvének szerepe

Az arányosság elvének legfontosabb jelentősége az uniós jogban annak általános jogelv-ként történő elismerése. Az általános jogelveket az Unió jogforrásai közt tartják számon, és az Európai Bíróság értelmező, hízagkitöltő eszközként használja fel azokat azokban az esetekben, amikor az uniós jog tartalmának megállapításához erre szükség van. Az arányosság a hatáskörmegosztás tekintetében kiegészíti a szubszidiaritás elvét, és ahhoz kapcsolódik. Amíg azonban a szubszidiaritás abban a tekintetben irányadó, hogy az Unió hozhat-e intézkedést egy adott területen, addig az arányosság követelménye arra ad választ, hogy milyen intézkedést hozhat az Unió.²⁹⁹ Az arányosság tartalma itt akként jelenik meg, hogy az adott uniós intézkedés nem lehet túlterjeszkedő és a szabályozással elérni kívánt célhoz viszonyítottan a szükségesnél jobban nem avatkozhat be a tagállamok belső viszonyaiba.

A szükségesség-arányossági teszt megjelenik az Európai Bíróság gyakorlatában más területeken is, így például igen kiterjedt gyakorlata van a belső piaccal összefüggésben a gazdasági alapszabadságok érvényesülésével szembeni tagállami kivételek körében. Az áruk, a tőke, a szolgáltatás, a munkaerő szabad áramlásának korlátját képezhetik azok az esetek, ahol a tagállamok feltétlenül érvényesülendő közérdeke ezt megkívánja. Ez a feltétlenül érvényesülendő közérdek tehát kimentési körülmény lehet, így a tagállam valamilyen adott szabályozása korlátozhatja a gazdasági alapszabadságok érvényesülését. Ennek a korlátja az ún. szükségességi arányossági teszt, amely hasonló tartalommal bír, mint amit a hatásköri kérdéseknél tapasztalhattunk. Így egy adott tagállami korlátozó intézkedés csak abban az esetben nyerhet igazolást, ha az valóban szükséges, azaz nincs más olyan kevésbé korlátozó megoldás, amelyel az elérni kívánt célt meg lehetne valósítani. Ezen túlmenően az adott korlátozásnak arányosnak is kell lennie, azaz nem lehet túlterjeszkedő az elérni kívánt célhoz viszonyítva.

²⁹⁹ OSZTOVITS (szerk) im. 76.

4. Az uniós értékek megjelenése az EU egyes szakpolitikájában

4.1. Az Unió külső tevékenységének általános alapelvei és azok etikai vonatkozásai

A Lisszaboni Szerződés elfogadásával került sor első ízben az Unió általános működésére vonatkozó elvek és értékek, valamint a közös kül- és biztonságpolitika – amely továbbra is egy elkülönült rezsimként működik – elveinek az összehangolására. Az EUSz. 21. cikk (1) bekezdése rögzíti az EU nemzetközi szintű fellépése kapcsán irányadó *elveket*, amelyek meg-egyeznek az EU létrehozására, fejlődésére és bővítésére vonatkozó elvekkel; egyúttal az EU arra törekszik, hogy ezen elvek érvényesülését a világ többi részén is előre mozdítsa. Ezek a demokrácia, a jogállamiság, az emberi jogok, az alapvető szabadságjogok oszthatatlan volta, az emberi méltóság tiszteletben tartása, az egyenlőség és a szolidaritás elvei mellett, az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt elvek és a nemzetközi jog tiszteletben tartása. Ezek az elvek tehát egyaránt vonatkoznak a KKBP és az EU külkapcsolati politikájának területeire is, és szoros átfedést mutatnak az EU általános céljaival is (EUSz. 2. és 3. cikk). Az EU külső tevékenységének *céljait* a 21. cikk (2) bekezdés határozza meg.³⁰⁰

4.1.1. Az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikájának alapjai

A külpolitikai tevékenység az európai integráció kezdete óta az együttműködés magját jelentő tevékenységek körén kívül esett, mivel a külpolitikai fellépés a tagállamok szuverenitásának és identitásának olyan lényegi elemét képezi, amelyről azok csak igen nehezen és

³⁰⁰ Az Unió közös politikákat és tevékenységeket határoz meg és hajt végre, és a nemzetközi kapcsolatok minden területén magas szintű együttműködés kialakításán munkálkodik annak érdekében, hogy: a) megvédje értékeit, alapvető érdekeit, biztonságát, függetlenségét és integritását; b) megszilárdítsa és erősítse a demokráciát, a jogállamiságot, az emberi jogokat és a nemzetközi jog elveit; c) összhangban az Egyesült Nemzetek Alapokmányának céljaival és elveivel, valamint a Helsink Záróokmány elveivel és a Párizsi Charta céljaival – beleértve a külső határokhoz kapcsolódókat is – megőrizze a békét, megelőzze a konfliktusok kialakulását, és erősítse a nemzetközi biztonságot; d) elősegítse a fejlődő országok fenntartható gazdasági, társadalmi és környezeti fejlődését, elsődlegesen a szegénység felszámolása céljából; e) előmozdítsa valamennyi ország bekapcsolódását a világ gazdaságba, egyebek mellett a nemzetközi kereskedelemben érvényesülő korlátozások fokozatos megszüntetése révén; f) hozzájáruljon olyan nemzetközi intézkedések kidolgozásához, amelyek a fenntartható fejlődés biztosítása érdekében a környezet minőségének és a világ természeti erőforrásaival való fenntartható gazdálkodásnak a megőrzésére és javítására irányulnak; g) segítséget nyújtson a természeti vagy ember által okozott katasztrófákkal sújtott embercsoportoknak, országoknak vagy régióknak; és h) előmozdítsa egy erősebb többoldalú együttműködésen és a világ felelős kormányzásán alapuló nemzetközi rendszer létrejöttét.

korlátozott mértékben hajlandók lemondani és azt a közösségre ruházni. Mégis a közös külpolitika a kezdeti nehézségek ellenére, a tagállamok együttműködésének igen fontos területévé vált az EU-ban. A Lisszaboni Szerződéssel a közös kül- és biztonságpolitika fontos változásokon ment keresztül, amelynek célja a nagyobb koherencia és az egységesebb fellépés lehetőségének megteremtése volt. Jóllehet a Lisszaboni Szerződéssel megszűnt a korábbi három pilléren nyugvó Unió koncepciója, a KKBP vonatkozásában (korábbi második pillér) fennmaradt egy önálló, de működését tekintve hatékonyabb rezsím.³⁰¹ Jelen fejezetben azt tekintem át vázlatosan, hogy ezen hagyományos különállás ellenére, hogyan alakult ki a közös külpolitikai tevékenység feltételrendszere, melyek annak fő vonásai és működésének etikai jellemzői.

Az EU külső tevékenységének két alapvető, egymást kiegészítő, de működését tekintve eltérő területe van. Egyfelől a KKBP és ahhoz kapcsolódóan a közös biztonság- és védelempolitika (KBVP), amelyet az EUMSZ. V. cím 2. fejezet szabályoz. A KKBP a pillérrendszer megszűnésével sem tagozódik be az uniós (szupranacionális) döntéshozatalba, hanem fennmarad egy attól eltérő, alapvetően kormányközi alapon működő rezsímként. A KKBP az EU külpolitikájának elsődleges színtere. Azonban az EU külső tevékenységeinek egy másik igen fontos területe az EUMSZ. V. részében szabályozott területek, amelyek jellemzője, hogy itt az uniós döntéshozatal szabályai érvényesülnek, és ezek betagozódnak az EU további szakpolitikái közé. Ezek a külkapcsolatok lényegét érintő, egyben külpolitikai vonatkozású uniós politikák a következők: a közös kereskedelempolitika,³⁰² az együttműködés harmadik országokkal³⁰³ és humanitárius segítségnyújtás;³⁰⁴ az úgynevezett korlátozó intézkedések;³⁰⁵ a nemzetközi megállapodások megkötésére vonatkozó rendelkezések,³⁰⁶ az Unió kapcsolatai nemzetközi szervezetekkel és harmadik országokkal, valamint az unió küldöttségei;³⁰⁷ illetve a szolidaritási klauzula.³⁰⁸

³⁰¹ KAJTÁR GÁBOR: A kettős pillérszerkezet megerősített kontúrjai a Lisszaboni Szerződés hatálybalépése után. *Európai Jog*. 2010, 4. 3–14.

³⁰² Európai Unió működéséről szóló szerződés 206–207. cikk.

³⁰³ Európai Unió működéséről szóló szerződés 212–213. cikk.

³⁰⁴ Európai Unió működéséről szóló szerződés 214. cikk.

³⁰⁵ Európai Unió működéséről szóló szerződés 215. cikk.

³⁰⁶ Európai Unió működéséről szóló szerződés 216–219. cikk.

³⁰⁷ Európai Unió működéséről szóló szerződés 220–221. cikk.

³⁰⁸ Európai Unió működéséről szóló szerződés 222. cikk.

Jelen dolgozatban nincs mód kitérni az Unió külkapcsolati politikáinak tárgyalására, de megjegyzendő, hogy az EU külkapcsolati rendszerének igen fontos részterületeiről van szó. A közös kereskelempolitika például – amely az EU egyik legkeményebb struktúráját képező belső piac külső dimenzióját szabályozva kizárólagos uniós kompetenciába tartozik – közvetlenül járult hozzá az EU nemzetközi szinten történő elismeréséhez. Mindazonáltal fontos hangsúlyozni, hogy a KKBP és a külkapcsolati politikák együtt képezik az EU külső tevékenységeinek az egészét, amelyre vonatkozóan a Lisszaboni Szerződés egységesíti az alapelveket és célokat.³⁰⁹

4.1.2. Az Unió külpolitikai fellépésre való képességének viszontagságai a Lisszaboni Szerződésig

A közös európai külpolitika gyakorlásának egy fontos feltétele egyfajta közös identitás kialakulása a tagállamok között, amely a világháborút követő rendkívül bizalmatlan légkörtől a Maastrichti Szerződés módosításáig igen komoly változásokon ment keresztül. Keukeleire szerint az USA által kezdeményezett Marshall-segélynek igen fontos aspektusa – amely egyúttal a strukturális külpolitika kiváló példája – annak bizalomerősítő jellege. Az összeget ugyanis azzal a feltétellel bocsátotta az USA az európai államok rendelkezésére, ha annak felhasználását az európai államok közösen szervezik meg (Európai Gazdasági Együttműködés Szervezete). Rendkívül fontos momentum volt az európai együttműködés kialakulása kapcsán a szintúgy strukturális változásokat elősegítő Schuman-terv, amely feltétlen bizalommal fordult a korábban hagyományosan ellenfélként tekintett Németország felé, és egyúttal nyitott az összes európai állam felé.³¹⁰ Az európai államok keresték annak lehetőségét, hogy a gazdasági téren kibontakozó integráció mellett miképpen működjenek együtt a védelem területén, de a kezdeményezések nem jártak sikerrel (Európai Védelmi Közösség), és ebben a tekintetben a felelősséget sokáig az USA vállalta magára a hidegháborús viszonyok között. A tagállamok külpolitikai közeledésének az Európai Politikai Együttműködés (a továbbiakban: EPE) lett az első intézményesített kerete. 1969-ben, a hágai csúcsot követően a külügyminiszterek elfogadtak egy nyilatkozatot, amely a tagállamok közötti politikai együttműködést, illetve annak szükségességét hangsúlyozta, hogy az egész világ számára nyilvánvalóvá váljék, hogy Európának van politikai célja. 1973-ban megszületett a Koppenhágai nyilatkozat az európai identitásról,³¹¹ amely igyekezett feltárni a közös európai identitás fundamentumait. A Maastrichti

³⁰⁹ OSZTOVITS im. 312-313.. Lásd: 766. lábjegyzet.

³¹⁰ Vö. KEULEKIERE – MACNAUGHTAN i. m. 36–37., lásd: . lábjegyzet.

³¹¹ http://www.cvce.eu/obj/declaration_on_european_identity_copenhagen_14_december_1973-en-02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32.html

Szerződés második pilléréként létrejött közös külpolitikának, amely az Amszterdami Szerződés kapcsán egészült ki a védelempolitikai dimenzióval (részletesen lásd később) az EPE keretében megvalósított külpolitikai konzultáció és együttműködés jelenti a közvetlen előzményét. A Lisszaboni Szerződéssel a tagállamok elérkezettnek látták az időt külpolitikájuk koherenciájának és egységesítésének további fokozására.

4.1.3. A Lisszaboni Szerződéssel bevezetett jelentősebb reformok a közös külpolitika koherenciájának előmozdítására

A Lisszaboni Szerződés KKBP területén bevezetett módosításainak elsődleges célja a koherencia megteremtésén túl egy működésképebb külpolitikai struktúra kialakítása. Ebben a körben a legjelentősebb változások a külügyi és biztonságpolitikai főképviselő tisztségének megalkotása (a továbbiakban: Főképviselő), az Európai Külügyi Szolgálat létrehozása volt, valamint az Európai Tanácsnak adott (a továbbiakban: EiT) jogosultsága ahhoz, hogy „meghatározza az Unió stratégiai érdekeit és célkitűzéseit” (EUSz. 22. cikk (1) bekezdés).³¹²

A külpolitikai irányítás legfontosabb szereplője a Lisszaboni Szerződést követően a *Főképviselő*, aki egy személyben három jelentős tisztséget lát el. Egyrészt ő a Bizottság egyik alelnöke, aki részt vesz a Bizottság ülésein és a külkapcsolatokért, illetve a szomszédságpolitikáért felel a testületen belül. A Főképviselő státusa a Bizottságban igen erős, mivel hivatalból tagja a testületnek, és szemben a többi biztossal, akiket a Bizottság elnöke nevez ki s szólíthat fel a lemondásra, őt az EiT minősített többséggel választja meg és nevezi ki – a Bizottság elnökének egyetértése mellett. A Főképviselő „felelős a Bizottság külkapcsolatokkal összefüggő feladatainak ellátásáért és az Unió külső tevékenysége területeinek összehangolásáért.” A Főképviselő a Bizottságon belüli feladatainak ellátása során a Bizottság működéséhez irányadó eljárások szerint jár el, de csupán annyiban, amennyiben az összeegyeztethető a további funkcióival (EUSz. 18. cikk). Mint a Bizottság külkapcsolatokkal összefüggő feladatainak ellátásáért felelő személy, a Főképviselő gyakorolja az irányítást a Bizottság nemzetközi delegációi felett, amelyek számos országában és nemzetközi szervezetek mellett működnek, és amelyeket a Lisszaboni Szerződés nyomán az EU diplomáciai képviselteinek nevezünk.

A Főképviselő második fontos tisztsége a Külügyek Tanácsának állandó elnöki pozíciójának betöltése. A Főképviselő ebben a feladatkörében javaslatokat tehet a Tanácsnak külpolitikai kérdésekben (amelyet egyúttal ő is elnököl), és jogosult összehívni a Külügyek Tanácsának rendkívüli üléseit.

³¹² Vö.: ALINA KACZOROWSKA: *European Union Law*. Routledge, 2011. 112–114.

Harmadízben a Főképviseelő tisztsége felváltja az Amszterdami Szerződéssel létrehozott kül- és biztonságpolitikai főképviseelői pozíciót, amelyet korábban a Tanács Főtitkárságával együtt egy személy látott el. Ebben a körben számos további jogosultság és felelősség illeti meg a Főképviseelőt. Mások mellett például az Európai Parlamenttel történő rendszeres konzultáció, az EU különleges képviselői kinevezésével kapcsolatos javaslattevés, az ő munkájuk felügyelete; illetve az EU külső képviseletének ellátása – beleértve ebbe a Biztonsági Tanácsban való képviseletet –, politikai párbeszéd folytatása harmadik államokkal. Továbbá annak elősegítése, hogy a tagállamok a KKBP-t a lojalitás és a kölcsönös szolidaritás jegyében tevékenyen és fenntartások nélkül támogassák.

A Lisszaboni Szerződés a külpolitika nagyobb koherenciájának megteremtése érdekében létrehozta az *Európai Külügyi Szolgálatot* (a továbbiakban: EKSz.), amely támogatja a Főképviseelőt feladatának ellátásában. Az EKSz. a tagállamok diplomáciai szolgálatával együttműködésben tevékenykedik, személyzete a Tanács Főtitkárságának, a Bizottság megfelelő szervezeti egységeinek tisztviselőiből, valamint a nemzeti diplomáciai szolgálatok által kirendelt személyzetből áll (EUSz. 27. cikk (3) bekezdés). Az EKSz. felállítása nem történt zökkenőmentesen. Az újonnan csatlakozott tagállamok részéről az a kritika merült fel, hogy EKSz. diplomatáinak kinevezése kapcsán nem érvényesült megfelelően a „földrajzi arányosság elve,” és így alulreprezentáltak a szervezetben. Annak érdekében, hogy ezt a helyzetet elháríthassák, a visegrádi négyek közösen léptek fel – amely érdekérvényesítési eljárás mód a fontosabb külpolitikai kérdésekben gyakorlattá is vált – a földrajzi arányosság elvének kikényszerítése érdekében, amellyel viszonylagos eredményeket tudtak elérni. Az EKSz. szervezeti és működési szabályzatát a Tanács *2010/427/EU határozata* (2010. június 26.)³¹³ állapította meg.

A Lisszaboni Szerződés további jelentős, az egységesség irányába mutató eredménye, hogy az *Európai Tanács meghatározza az EU azon „stratégiai érdekeit és célkitűzéseit,”* amelyek a KKBP-ra, valamint az EU külső tevékenységének egyéb területeire is vonatkoznak, és ezzel hatékonyan kijelöli a külpolitika főbb irányait. Az EiT ilyen típusú határozatai az EU által egyes országokkal vagy térségekkel fentartott kapcsolataira, vagy meghatározott tárgykörre is vonatkozhatnak (EUSz. 22. cikk (1) bekezdés), amely határozatok alapján a Tanács kidolgozza a közös kül- és biztonságpolitikát, és Főképviseelővel együtt biztosítja az EU fellépésének egységességét, koherenciáját és eredményességét.

A Lisszaboni Szerződés elfogadásakor nem lehetett még pontosan látni, hogy az új szabályozás kapcsán, amely a Főképviseelő mellett az EiT állandó elnökét is helyzetbe hozza a

³¹³ HL L 201., 2010.8.3., 30–40.

külpolitikai fellépés terén, nem válik-e ez egyfajta konfliktusforrássá a két szereplő között. Rendkívüli nemzetközi fejlemények esetén ugyanis az EiT elnöke jogosult összehívni az Európai Tanácsot, hogy kidolgozzák az EU által követendő politika stratégiai irányvonalait. Emellett az EiT elnöke is elláthatja az EU külső képviselőt a KKBP-hez tartozó ügyekben. A fejezet írásakor az látszik, hogy a két pozícióba első ízben kinevezett tisztségviselők, Harman Von Rompuy EiT-elnök, illetve Catherine Aston Főképviseelő asszony egymás feladatainak és hatásköreinek tiszteletben tartásával látják el feladataikat.

4.1.4. A közös biztonság- és védelempolitika, mint a külpolitika új dimenziója

A közös biztonság- és védelempolitika (KBVP) általánosságban úgy jellemezhető, mint a KKBP operatív része. A KBVP kiterjed az EU biztonságát érintő valamennyi kérdésre, beleértve a védelmi politika fokozatos kialakítását és végső soron a közös védelmet is. A védelmi politika alapvetően az új biztonsági kihívásokkal szembeni megelőző fellépésekkel kapcsolatos eszközöket foglalja magában, amelyek döntően nem az EU területén jelentkeznek, hanem harmadik országokban. A közös védelem a tagállamok hagyományos értelemben vett katonai eszközökkel történő közös védelmét jelenti, amely kialakulásának lehetőségét a KBVP magában foglalja.³¹⁴

Az 1999. decemberi helsinki EiT-ülésen a tagállamok részletes tervet fektettek le a Petersbergi feladatok ellátására alkalmas, gyorsreagáló katonai képességek felállítására vonatkozóan (European Rapid Reaction Force). A tagállamok vállalták legkésőbb 2003 végére, hogy képesek lesznek teljes hadtest szintű (50-60 000 főből álló) erő telepítésére 60 napon belül, oly módon, hogy ezek az erők rendelkezzenek az önálló művelethez szükséges valamennyi képességgel, és legalább egy évig fenntartható legyen a művelet (Headline Goal). 2004 májusában a tagállamok védelmi miniszterei az Európai Biztonsági Stratégiának megfelelő új képességfejlesztési célokat fogalmaztak meg (Headline Goal 2010), amely különös hangsúlyt fektetett a minőség kérdéseire.³¹⁵ A tagállamok ún. képességfelajánlási konferenciákon rendezték a rájuk eső kötelezettségvállalásokat.

A hadtest első missziója – amely során a Berlin Plusz keretében NATO-képességeket is igénybe vettek – a macedóniai Concordia művelet volt 2003-ban, melynek során az EU ered-

³¹⁴ Vö.: OSZTOVITS i. m. 400–401., lásd: 76. lábjegyzet.

³¹⁵ Vö.: OSZTOVITS i. m. 411., lásd: 76. lábjegyzet.

ményesen látott el békefenntartási tevékenységet. Az azóta megvalósított, illetve folyamatban lévő EU békefenntartási műveletek listája tekintélyes.³¹⁶

A katonai komponens további fontos eleme az ún. harccsoportok kialakítása volt, ezek gyorsan telepíthető kisebb alakulatok. A harccsoportos műveletek esetében a Tanács határozatától számított legkésőbb 10 napon belül meg kell történnie a telepítésnek. A 2004. novemberi képességfelajánlási konferencián a tagállamok 13 harccsoport kialakítására vállaltak kötelezettséget, amelyeket váltott sorrendben tartják az EU rendelkezésére.

A katonai aspektus fontos eleme még az EU keretein kívül létrejött uniós országok szárazföldi, tengeri vagy rendfenntartó alakulataiból összeállítható erők,³¹⁷ amelyek vonatkozásában az új alapszerződési rendelkezések (lásd fentebb) megnyitják az utat az EU keretei közé illesztésre.

A 2000. júniusi feirai EiT-ra beterjesztett tanácsi javaslatok értelmében az EU polgári válságkezelésének a következő céljai vannak: válságok kitörésének és eszkalációjának megelőzése; az átmeneti időszakokban a béke és biztonság konszolidálása; valamint a Petersbergi feladatokat végző válságkezelés katonai és polgári aspektusainak összehangolása. A polgári képességfejlesztési célkitűzés (Civilian Headline Goal 2008) megvalósítását a Politikai és Biztonsági Bizottság felügyeli. 2005 júniusában került elfogadásra a Polgári Reagáló Erők (Civilian Response Team) koncepciója, amely a válságkezelés polgári aspektusainak gyorsreagálású eszközét jelentik. A polgári válságkezelési missziók számára prioritás a rendőri missziók (beleértve a helyi rendőrség támogatására irányuló műveleteket), a jogállamiság megerősítését célzó missziók (bírák, ügyészek képzése béketámogató műveletekben való részvételre) teljesítése, polgári közigazgatás megerősítése és a polgári védelem a válságkezelési műveletek keretében.

A válságkezelés feladatok típusairól az EUSz. 43. cikk (1) bekezdés rendelkezik, amely végrehajtása során az EU – fent ismertetett – polgári és katonai eszközöket vehet igénybe, és lát el „közös leszerelési műveleteket, humanitárius és mentési feladatokat, katonai tanácsadói és segítségnyújtási feladatokat, konfliktusmegelőzést és békefenntartást, harcoló erők válságkezelésben kifejtett feladatait – beleértve a béketeremtést is – és a konfliktusok lezárását követően a helyzet stabilizálására irányuló műveleteket (...).”

³¹⁶ A műveletek listáját lásd: <http://www.consilium.europa.eu/eeas/security-defence/eu-operations>

³¹⁷ PL: EUROFOR, EUMARFOR, EUROCORPS, NORDCAPS.

4.1.5. Az Európai Unió külső tevékenységének hozzájárulás az EU intézményes ethoszához

Az európai integráció külpolitikai aspektusa jelentős lemaradással követte a gazdasági téren megvalósított szoros együttműködést a tagállamok között, amely külpolitikai dimenzió a politikai akarat megjelenése, és az identitás közös elemeinek deklarálását követően indult látványos fejlődésnek. Az EK a nemzetközi viszonylatban igen komoly potenciállal rendelkező civil hatalomként, alapvetően a struktúrák befolyásolásán keresztül volt képes külső tevékenységének megjelenítésére. Az EU létrejöttével és a közös kül- és biztonságpolitika megjelenésével az integráció külpolitikája minőségileg új szakaszába lépett, amelyet fokozott az Amszterdami Szerződés külpolitika védelmi dimenzióval való megerősítése. A Lisszaboni Szerződés a KKBP hatékonyabb működőképessége érdekében értékelhető reformokat vezetett be, aminek következtében a külpolitika –a tagállamok politikai egyetértése esetén – akár az integráció egyik mozgatórugójává is válhat a jövőben.

4.2. Az Európai Unió biotechnológiai területen képviselt alapállása

4.2.1. Az Olivier Brüstle kontra Greenpeace ügy, – mint a bioetikai kérdések uniós kiindulópontja

Oliver Brüstle 1997. december 19-én szabadalmat jelentett be a német szabadalmi jog hatálya alatt,³¹⁸ amely izolált és megtisztított idegi elősejtekre,³¹⁹ az azok embrionális őssejtekből történő előállítására szolgáló eljárásra és idegi rendellenességek kezelésére vonatkozott. A Brüstle által bejelentett szabadalmi leírás szerint az eljárása alapján kinyert agysejtek (idegi elősejtek) idegrendszerbe történő átültetése számos idegrendszeri betegség kezelését teszi lehetővé és már sor is került az első klinikai alkalmazásokra Parkinson-kórban szenvedő betegeknél. Ennél az eljárásnál fejlődésre még képes éretlen elősejteket kell átültetni, márpedig az ilyen típusú sejtek eredendően csak az agy embrionális fejlődésének egy bizonyos fázisában fordulnak elő. Az emberi embriók agyszöveteinek felhasználása jelentős etikai problémákat

³¹⁸ Szabadalmi bejelentés: Patentschrift DE 197 56 864 C1; a szabadalmat megadták 1999. április 29. napján.

³¹⁹ A főtanácsnok hivatkozta indítványában Oliver BRÜSTLE írásbeli észrevételében meghatározott definíciókat. Yves BOT főtanácsnok indítványa a C-34/10. sz. ügyben (2011. március 10.) 26. ponthoz fűzött lábjegyzetek. Az írásbeli észrevétel 15. pontjában az idegi elősejteket olyan éretlen sejtnek határozzák meg, amelyek képesek az idegrendszer érett sejtjeivé, például neuronokká válni. Az észrevétel 13. pontjában az szerepel, hogy elősejtek alatt azokat az éretlen testi sejteket kell érteni, amelyek még képesek az osztódásra. Ezek az elősejtek fejlődésre és meghatározott, kifejezett testi sejtekké való differenciálódásra képesek.

vet fel, és nem teszi lehetővé az ahhoz szükséges elősejtszükséglet kielégítését, hogy a sejterápiás kezelést elérhetővé tegyék a nyilvánosság számára.

A szabadalmi leírás szerint az embrionális őssejtek felhasználásával (amelyek az embrionális fejlődés egy korábbi szakaszában kinyerhetők) az átültetésre szánt idegi elősejtek előállításának új lehetősége nyílik meg. A szabadalmi leírásban kifejtik, hogy az embrionális őssejtek pluripotensek, azaz a magzat szerveinek harmonikus fejlődése érdekében a test bármely sejt- és szövet típusává képesek átalakulni, és számos szakaszban megmaradnak a pluripotencia és a szaporodás ezen állapotában. A szóban forgó találmány a pluripotens embrionális őssejtekből származó, neuronális vagy gliális³²⁰ tulajdonságokkal bíró, izolált és megtisztított idegi elősejtek gyakorlatilag korlátlan mennyiségben történő előállításával kapcsolatos technikai nehézségek leküzdését teszi lehetővé.

A Greenpeace nemzetközi környezetvédő szervezet németországi irodája kérelmére a *Bundespapentgericht* (szövetségi szabadalmi bíróság) a *Patentgesetz* 2. § (1) bekezdése alapján³²¹ megsemmisítette a szóban forgó szabadalom azon igénypontjait, amelyek az emberi embrionális őssejtekből előállított elősejtekre (első szabadalmi igénypont) és az ezek előállításával kapcsolatos eljárásokra vonatkoznak (tizenkettedik és tizenhatodik igénypont). A német Greenpeace azért terjesztette elő megsemmisítési keresetét, mivel a német szabályozás szerint nem részesülhet szabadalmi oltalomban „az emberi embrió alkalmazása ipari vagy kereskedelmi célra”, márpedig – bár erre maga a leírás nem utal – a szabadalmi leírás nyújtotta technikai újdonság alkalmazása emberi embriók felhasználásával jár. Az alperes az ítélettel szemben fellebbezést nyújtott be a *Bundesgerichtshof*hoz (szövetségi legfelsőbb bíróság), amely úgy ítélte meg, hogy a jogvita kimenetele a – német szabályozás alapjául is szolgáló – biotechnológiai találmányok jogi oltalmáról szóló 98/44/EK európai parlamenti és tanácsi irányelv egyes rendelkezéseinek értelmezésétől függ, különös tekintettel az „emberi embrió” és „az ipari és kereskedelmi célra történő alkalmazás” fogalmára vonatkozóan, így az EUMSZ. 267. cikke alapján előzetes döntéshozatali eljárás keretében kérdéseket utalt az EuB-hez.

³²⁰ A gliális sejtek az idegrendszer nem neuronális sejtjei. Elektrokémiai jelet nem továbbítanak, de nélkülözhetetlenek annak a biokémiai környezetnek a fenntartásához, amelyben a neuronok működnek. Az idegrendszer összes sejtjének 70-80%-át teszik ki.

³²¹ A szabadalmakról szóló törvény (BGBI. 2005. I. 2521.o) 2. §. (1) bek.: „A találmány nem részesülhet szabadalmi oltalomban, ha a kereskedelmi célból történő hasznosítása a közrendbe vagy a közérkölsbe ütközne; a hasznosítás nem tekinthető közrendbe vagy közérkölsbe ütközőnek pusztán azért, mert az valamely jogszabállyal ellentétben áll.”

Az ügy további vizsgálata előtt megjegyezendő, hogy európai szinten a szabadalmi jog tartalmát az 1977-ben hatályba lépett Európai Szabadalmi Egyezmény határozza meg, míg az EU normatív szinten eddig csupán éppen a biotechnológiai találmányok jogi oltalmáról szóló irányelvvel szabályozott egyes részterületeket,³²² jöllehet az egységes szabadalommal³²³ kapcsolatos jogalkotás folyamatban van.

Az előterjesztő bíróság álláspontja szerint a megsemmisítési kérelem sorsa azon kérdés eldöntésétől függ, hogy a *Patentgesetz* 2. § (2) bekezdés 3. pontja³²⁴ értelmében ki van-e zárva a szabadalmazhatóság köréből a szóban forgó szabadalom műszaki információja, a válasz pedig a 98/44/EK irányelv 6. cikk (2) bekezdés c) pontja értelmezésének függvénye. (Az irányelv vonatkozó rendelkezéseit gyakorlatilag szó szerint ültették át a nemzeti jogba.) Ennek megfelelően a *Bundesgerichtshof* az eljárást felfüggesztette előzetes döntéshozatal céljából kérdéseket utalt az EuB elé.³²⁵

³²² A 98/44/EK megszületését igen hosszas vita előzte meg, és majdnem tíz évbe telt az elfogadása. Az irányelv elfogadásának alapvetően kettős célja volt, egyrészt a biotechnológiai iparágban rejlő lehetőségek európai szintű kiaknázása, másrészt az iparág fejlődésével kapcsolatosan felmerülő etikai kérdések szabályozása.

³²³ A Versenyképességi Tanács a magyar elnökség ideje alatt, 2011. június 27-én fogadott el az *egységes szabadalom* létrehozatalára irányuló megerősített együttműködéssel kapcsolatban két rendelettervezetet (Olaszország és Spanyolország távolmaradása okán nem lehet uniós szabadalomról beszélni).

³²⁴ „(2) Nem részesülhet szabadalmi oltalomban különösen: [...] c) az emberi embrió alkalmazása ipari vagy kereskedelmi célra [...]”.

³²⁵ 1. Mit kell a[z] [...] irányelv 6. cikke (2) bekezdésének c) pontja szerinti „emberi embrió” fogalma alatt érteni? a) A petesejt megtermékenyítésétől kezdve az emberi élet valamennyi fejlődési szakaszát felöleli-e, vagy egyéb feltételeknek – mint például egy bizonyos fejlődési szakasz elérése – is teljesülniük kell-e? b) Az alábbi organizmusokat is felöleli-e: – megtermékenyítetlen emberi petesejtek, amelyekbe egy érett emberi sejtől származó sejtmagot ültettek át; – megtermékenyítetlen emberi petesejtek, amelyeket szűznemzés útján osztódásra és továbbfejlődésre ösztönöztek? c) Az emberi embrióból a blastocysta szakaszban nyert összeget is felöleli-e? 2. Mit kell az „emberi embrió alkalmazása ipari vagy kereskedelmi célra” fogalma alatt érteni? Ez alá tartozik a [98/44/EK] irányelv 6. cikke (1) bekezdésének értelmében vett minden kereskedelmi célból történő hasznosítás, különösen a tudományos kutatás céljára történő alkalmazás is? 3. Valamely műszaki információ a 98/44 irányelv 6. cikke (2) bekezdése c) pontjának megfelelően akkor is ki van-e zárva a szabadalmazás köréből, ha az emberi embrió alkalmazása nem tartozik a szabadalmaztatni kívánt műszaki információhoz, de ezen információ alkalmazásának elengedhetetlen feltétele, – mert a szabadalom olyan termékre vonatkozik, amelynek előállítása emberi embriók ezt megelőző elpusztítását követeli meg, vagy – mert a szabadalom olyan eljárásra vonatkozik, amelyhez alapanyagként ilyen termékre van szükség?

4.2.2. A főtanácsnoki indítvány fontosabb megállapításai

A főtanácsnok értelmezésében a szabadalmazhatósággal összefüggésben a végső kérdés az, hogy az emberi test fejlődésének mely formája, mely szakasza érheti el az emberi embrióként való jogi minősítést. A főtanácsnok különválasztja az emberi test és az élet kezdetének meghatározását,³²⁶ és a kortárs tudomány által pontosan leírható, a fogantatástól a születésig tartó biológiai folyamatból indul ki az előbbi meghatározása során. Megállapítása szerint a tudomány általánosan elfogadott módon azt tanítja, hogy a fejlődés – amely egy megszakítás nélküli folyamat – a fogantatást követően néhány csekély számú sejtrel veszi kezdetét, amelyek eredeti állapotukban csak néhány napig maradnak fenn. Ezek a totipotens sejtek, amelyek alapvető sajátossága, hogy mindegyikük magában hordozza a teljes emberi egyedé fejlődés képességét; egy sejtben tehát koncentráltan megtalálható a későbbi fejlődés minden lehetősége. Ilyen módon a totipotens sejtek a kialakuló emberi test első szakaszának tekinthetők, következésképp jogilag embrióknak kell ezeket minősíteni. A főtanácsnok nem talál igazolható indokot arra, hogy ez a minősítés csak a fejlődés egy későbbi fázisában (például a beágyazódást követően) illethné meg az említett biológiai egységet.

A főtanácsnok szerint a 98/44/EK irányelv kimondja, hogy az emberi méltóság olyan alapelv, amelyet nemcsak a már létező, megszületett személyre kell alkalmazni, hanem az emberi testre is fejlődésének első szakaszától, vagyis a megtermékenyítéstől kezdve.³²⁷

A fenti logikát követően a blasztocisztát is megilleti az *embrió* minősítés, amely a fejlődés korai szakaszának egyik fázisát jelenti, amikor már nem totipotens, hanem pluripotens sejtek alkotják (ezek képezik Oliver Brüstle szabadalmának lényegét). A pluripotens sejtek képesek bármely tetszőleges sejttypussá továbbfejlődni, azonban nem képesek külön-külön teljes emberré fejlődni, így ezeket nem lehet embrióknak minősíteni. Azonban nem kerülhető el a pluripotens sejtek eredetének figyelembevétele, ezért – még ha a szabadalmi igénypontok nem is rögzítik a tényt – amennyiben a találmány kivitelezéséhez emberi embriókat használnának fel, az nem részesülhet szabadalmi oltalomban a közrendhez és a közérkölcshöz fűződő indokok miatt. A tilalom alól kivétel az olyan gyógyászati vagy diagnosztikai találmány, amelyet az emberi embrió nem alkalmaznak, annak javát szolgálva.

³²⁶ BOT főtanácsnok indítványa (3. lj.) 73. pont.

³²⁷ BOT főtanácsnok indítványa (3. lj.) 96. pont.

4.2.3. Az ítélet tartalmi áttekintése

Az első kérdés tartalmát illetően az EuB leszögezi, hogy az, az „emberi embrió” fogalmának az irányelv értelmében és alkalmazása céljából történő értelmezésére irányul, így kizárólag a szabadalmazhatósági tilalom alkalmazási körének meghatározására vonatkozik.

Az emberi embrió fogalmának jelentéstartalmával kapcsolatban az EuB megjegyzi, hogy jóllehet az „igen érzékeny társadalmi kérdés, amelyet a tagállamok értékrendjének és hagyományának sokfélesége jellemez,” az EuB nem kíván orvosi vagy etikai kérdésekben állást foglalni, csupán az irányelv releváns rendelkezésének jogi értelmezésére szorítkozik. Mivel a szabályozás semmilyen iránymutatással nem szolgál a fogalom tartalmát illetően, annak szövegkörnyezetére, valamint céljának vizsgálatára hagyatkozik, amely alapján³²⁸ – az EuB álláspontja szerint – az uniós jogalkotó ki kívánta zárni a szabadalmazhatóság minden lehetőségét, amikor az emberi méltóság tiszteletben tartása sérülhet, így az emberi embriónak az irányelv 6. cikk (2) bekezdés c) pontja szerinti fogalmát tágan kell értelmezni.

A fentiek alapján minden emberi petesejtet már a megtermékenyítésének szakaszától kezdve emberi embriónak kell tekinteni, amennyiben a megtermékenyítés az emberi egyedé fejlődés folyamatának elindítója. Ugyanezt a minősítést kell elfogadni azon organizmusok esetében, amelyek – bár tulajdonképpen nem estek át megtermékenyítésen, a kinyerésükre alkalmazott eljárás révén – képesek beindítani az emberi egyedé fejlődés folyamatát. A tudomány állására tekintettel a nemzeti bíróságnak kell eldöntenie, hogy a blasztociszta szakaszban kinyert össejtek képesek-e beindítani az emberi egyedé vallás folyamatát, és így emberi embriónak minősülnek-e.

³²⁸ Az ítélet helyütt a 98/44/EK irányelv következő pontjaira hivatkozik: „Kialakulásának és fejlődésének egyetlen szakaszában sem lehet szabadalmazható találmány tárgya az emberi test, sem pedig az emberi test bármely részének pusztá felfedezése, ideértve valamely gén szekvenciájának vagy részszekvenciájának felfedezését is.” [5. cikk (1) bek.]; „A találmány nem részesülhet szabadalmi oltalomban, ha kereskedelmi célból történő hasznosítása a közrendbe vagy közérköcsbe ütközne; a hasznosítás nem tekinthető közrendbe vagy közérköcsbe ütközőnek pusztán azért, mert az valamely jogszabállyal ellentétben áll.” [6. cikk (1) bek.]; „Az (1) bekezdés alapján nem részesülhet szabadalmi oltalomban különösen [...] c) az emberi embrió alkalmazása ipari vagy kereskedelmi célra.” [6. cikk (2) bek.]; „Mivel ezen irányelv rendelkező részének tartalmaznia kell a szabadalmazhatóság köréből kizárt találmányok példálózó felsorolását is annak érdekében, hogy a tagállamok bíróságainak és szabadalmi hivatalainak rendelkezésére álljon egy útmutató a közrendre és a közérköcsre tett utalás értelmezéséhez; mivel ez a felsorolás nyilvánvalóan nem készülhet a teljesség igényével; mivel azok az eljárások, amelyek alkalmazása sérti az emberi méltóságot, mint például a csírasejtekből kimérákat létrehozó eljárások, vagy az emberi és állati sejtekből totipotens sejteket létrehozó eljárások, nyilvánvalóan szintén nem szabadalmazhatók.” [(38) preambulumbek.].

A második kérdés lényege az EuB olvasatában annak meghatározása, hogy „az emberi embrió alkalmazása ipari vagy kereskedelmi célra”³²⁹ fordulat magában foglalja-e az emberi embriók tudományos kutatás céljára történő alkalmazását is.

Az EuB az ítélet rendelkező részében úgy fogalmaz, hogy „Az emberi embrió ipari vagy kereskedelmi célra történő alkalmazásának a szabadalmazhatóság köréből való kizárása a tudományos kutatás céljára történő alkalmazásra is vonatkozik. Kizárólag az emberi embrión alkalmazott gyógyászati vagy diagnosztikai célú és annak javát szolgáló alkalmazás lehet szabadalom tárgya [98/44/EK irányelv 6. cikk (2) bekezdés c) pont második fordulat]”.³³⁰

A harmadik kérdés lényege, hogy ki van-e zárva a szabadalmazhatóság köréből az a találmány, amely olyan termékre vagy eljárásra vonatkozik, amely az emberi embriók előzetes elpusztításával vagy alapanyagként való felhasználásával jár.

Az EuB hivatkozik egy, az eljárás során benyújtott észrevételre, amely kifejti, hogy a Brüstle szabadalmát képező idegi elősejtek előállítására vonatkozó találmány alkalmazásához a blasztociszta szakaszban nyert összejtekre van szükség, amely eljárás az embrió elpusztítását eredményezi.

A kérdésre adott válaszban az EuB visszaül az ítélet korábbi pontjaiban megfogalmazott érvekre, tehát hogy az uniós jogalkotó ki kívánt zárni a szabadalmazhatóság köréből minden olyan esetet, ahol az emberi méltóság tisztelete sérülhet (e tekintetben irányadó az emberi egyeddé fejlődés folyamatának beindítása). Ezzel összefüggésben úgy ítéli meg, hogy az irányelv 6. cikk (2) bekezdés c) pontja szerinti alkalmazásra kerül sor a fenti esetben, akkor is, ha a szabadalmi igénypontok nem is tartalmazzák az embriók felhasználását. Ellenkező esetben az érintett rendelkezés hatékony érvényesülésére vonatkozó követelmény sérülne, amelyet a bejelentő „ügyes megfogalmazással” könnyen kijátszhatna.

4.2.4. Az ítélet tartalmi elemzése

Az EuB az értelmezésre vonatkozó kompetenciáját saját állandó joggyakorlatára hivatkozva állapítja meg, amelyet az uniós jog egységes alkalmazásának követelményéből, valamint az egyenlőség uniós jogi alapelveiből vezet le. Ennek lényege, hogy abban az esetben, ha

³²⁹ 98/44/EK irányelv 6. cikk (2) bek. c) pont.

³³⁰ hivatkozás.

nem történik utalás a tagállami jogszabályokra, akkor annak önálló uniós értelmezést kell tulajdonítani. Ezen elv érvényesítésében nem akadályozza meg az EuB-t az a tény, hogy a 6. cikk (1) bekezdése közvetlen utalást tartalmaz a nemzeti szabályozásokra a közrendbe vagy közkerülésbe ütközés határainak kijelölésénél,³³¹ amely szerint nem jelenti a közrendbe vagy közkerülésbe ütközést pusztán az, hogy a hasznosítás *valamely jogszabállyal* (értsd: tagállami jogszabállyal) ellentétben áll. A (2) bekezdés visszautal a nemzeti jogszabályokra mutató (1) bekezdésre, amellyel kapcsolatban az EuB is elismeri, hogy a „tagállamok közigazgatási hatóságainak és bíróságainak széles mérlegelési jogkört biztosít.”³³² A példálózó felsorolást tartalmazó (2) bekezdés vonatkozásában mégis önálló uniós jogi fogalom megalkotását tartja szükségesnek az EuB, sőt rögzíti, hogy a (2) bekezdés egyáltalán nem biztosít a tagállamoknak mérlegelési jogkört. Az ugyanazon a cikkben belül az értelmezési monopólium alapjául szolgáló elhatárolás nem világos.

A döntés alapjául szolgáló jogi hivatkozások megválasztásával kapcsolatban szembeötlő, hogy – jóllehet az ítélet sarokköve az emberi méltóság koncepciója³³³ – az EuB nem hivatkozik az EU Alapjogi Chartájára, csupán az irányelv emberi méltóságra tett utalásait említi, bár azokat deklarálta tágra értelmezi. Megjegyzendő, hogy a főtanácsnok első helyen említi a vonatkozó uniós jog körében az Alapjogi Chartának az emberi méltóság érvényesülését előíró egyes részeit.³³⁴ Abban, hogy az EuB az ítéletben nem hivatkozik az Alapjogi Chartára, feltehetőleg az a szándék vezérli, hogy az ítélet a szabadalmi jog körén kívül megjelenő további hatásait korlátozza.³³⁵

³³¹ Közvetett módon ebbe a körbe tartozik az 1990. december 13-án elfogadott embriók védelméről szóló törvény [(BGBl. 2002. I, 2277. o.) *Embryonenschutzgesetz*], valamint a 2002. május 28-án elfogadott, az embriók védelmének az embrionális emberi össejtek behozatalával és felhasználásával összefüggő biztosításáról törvény (BGBl. 2002. I, 2277.o.).

³³² Ítélet 29. pont.

³³³ Ítélet 34. pont.

³³⁴ Európai Alapjogi Karta 1. és 3. cikk (1) bek. és (2) bek. c) pont.

³³⁵ Az Alapjogi Karta első címe: *Méltóság*, és az 1. cikk rögzíti, hogy „[a]z emberi méltóság sérthetetlen. Tiszteletben kell tartani, és védelmezni kell.” A bíróság az Omega-ügyben rögzítette, hogy az uniós jogrend az emberi méltóság mint általános jogelv tiszteletben tartásának biztosítása irányába halad és ebbe az irányba mutat ez az ítélet is. C-36/02. sz. Omega-ügyben 2004. október 14-én hozott ítélet [EBHT 2004., I-9609. o.] 34. pont. Azonban ha az emberi embrió fogalmának a lehető legtágabb értelmezését (tehát minden olyan sejt, amely képes az emberi egyed kifejlődését beindítani) és ehhez kapcsolódóan annak védelmét közvetlenül az Alapjogi Kartából vezetné le az EuB, az feltehetően a szabadalmi jog körén kívül eső területeken is erőteljesebb közvetlen hatást válthatna ki, amit az EuB nem kívánt felvállalni.

Az ítélet etikai vonatkozásai kétségkívül igen hangsúlyosak és túlmutatnak a szorosan vett szabadalmazhatósági kritériumok meghatározásán.³³⁶ Az EuB maga is elismeri, hogy az emberi embrió fogalmának meghatározása „igen érzékeny társadalmi kérdés,” mégis következetesen kitart amellett, hogy döntéseit nem vezérlik etikai vonatkozású szempontok.³³⁷ Ez a fajta hozzáállás érthető volna abból a nézőpontból, hogy a fórum el kívánja kerülni, hogy a jog mögött húzódó etikai-morális szempontok lerontsák az uniós jog koherens logikai szerkezetét. Azonban még ha el is fogadnánk, hogy az uniós jog esetében létezik ilyen, a közrendre és a *közkerkölcse*³³⁸ történő hivatkozás esetén az etikai szempontokat kizárni meglehetősen „bravúros” megoldásnak tűnik. Az EuB mégis ezt az álláspontot foglalja el.

Igen beszédes ebben a vonatkozásban a főtanácsnok érvelése, aki szintén kiemeli az etikai vonatkozások jelentőségét³³⁹ és megjegyzi: amennyiben az embrió fogalmának meghatározásakor a kérdés arra vonatkozik, hogy mi az *élet* kezdete, akkor az „filozófiai és vallási megfontolások által közvetlenül ösztönzött megoldásra utal,”³⁴⁰ amely esetben lehetetlen mindenki számára elfogadható megoldást találni. Hogy az így feltett kérdésben rejlő nehézséget elkerülje, a főtanácsnok nem az emberi élet, hanem az emberi test létrejöttének kezdetét kutatja, amihez a tudomány jelenlegi állása szerint bizonyított tényeket hív segítségül. Az élet és a test elhatárolása körében a főtanácsnok azt az igen nehezen értelmezhető kijelentést teszi, hogy „a test a benne lakótól függetlenül létezik.” De még ha ezt a vitatható elhatárolást el is fogadnánk, vajon az emberi méltóság koncepciójának központjában nem az emberi személy áll-e, és az nem a *személy fogalmát* védi-e?

A főtanácsnok a közrend, a közkerkölc és az etika fogalmára való utalás kapcsán kifejti, ezek a hivatkozások kellőképpen rávilágítanak, hogy az EU nem kizárólag egy szabályozandó

³³⁶ A kérdés részletes feldolgozását lásd PETZ-STIFTER MÁRIA: A biotechnológiai találmányok közrendet, közkerkölcöt érintő kérdései. In TATTAY LEVENTE (szerk.): *A biotechnológia jogi és etikai kérdései az Európai Unióban*. Budapest: MTA, 2005. 26–90. és PETZ-STIFTER MÁRIA – FARKAS SZABOLCS: Össejtekkel kapcsolatos találmányok szabadalmazhatóságának etikai kérdései Európában: avagy humán embrionális össejtek edinburghi köpenyben? *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*. 2007, 6. 81–95.

³³⁷ Ítélet 30. pont. Vö. C-159/90. sz. Society for the Protection of Unborn Children Ireland ügyben 1991. október 4-én hozott ítélet [EBHT 1991., I-4685. o.] 20. pont.

³³⁸ A közrend és a közkerkölc fogalma az uniós jogrend része. Az uniós jogrend legkeményebb struktúráját képező belső piaci alapszabadságok megsértését is igazolni lehet – alapszerződésben rögzített módon – az ezekre történő megfelelő hivatkozással.

³³⁹ „Az előterjesztett kérdésben rejlő nehézség a közrend, a közkerkölc, illetve az etika fogalmára történő – a jogban mindig jelen lévő, de itt különösen jelentős – hivatkozásban áll.” BOT főtanácsnok indítványa (3. lj.) 45. pont.

³⁴⁰ BOT főtanácsnok indítványa (3. lj.) 82. és 83. pont.

piac, hanem hangsúlyozni kívánt értékekkel rendelkezik.³⁴¹ Jóllehet az EuB jogi érvelésében az etikai szempontok kizárására törekszik – amely hozzáállás a főtanácsnok esetében kevésbé hangsúlyos – az ítélet mégis igen nagy jelentőségű, morális töltetű, és tág értelemben az európai értékeknek tartalmat adó döntés. Tekintve, hogy az ítélet alapjául szolgáló uniós jogszabályok elfogadására hatással voltak a tagállamok hagyományaiban kikristályosodott közpolitikát átható etikai szempontok³⁴² – amelyek nem függetlenek a kulturális és vallási hagyományoktól –, az ítélet követett módon alátámasztja Ronan McRea megállapítását, mely szerint a tagállamok vallási szempontok által is befolyásolt hagyományait az uniós jog elismeri.³⁴³

Az EuB az ítélethozatal során alapvetően kezdeményező, aktivista hozzáállást tanúsít, a releváns irányelv kontextuális, nyelvtani és cél szerinti értelmezését alapvetően kiterjesztően és bátran alkalmazza, ami az EuB esetében egyáltalán nem szokatlan, jóllehet a logikai következtetések helyenként elnagyoltak. Különösen pragmatista a cél szerinti értelmezés a harmadik kérdésre adott válaszbán, ahol a védelem hatékony érvényesülése érdekében kizárja az olyan találmányok szabadalmazhatóságát, amelyeknél az emberi embrió tényleges elpusztítása szükséges, akár utal erre a szabadalmi leírás, akár nem.

Az ítélet alapján az emberi embrió fogalmának kulcsa és a (közvetett) védelem kezdetének elismerése akként kerül meghatározásra, hogy az adott organizmus (sejt) alkalmas-e az emberi egyedde fejlődés folyamának beindítására. Tekintettel arra, hogy ebbe a körbe beletartoznak olyan organizmusok, amelyek az emberi beavatkozás következményei, továbbá a tudomány állásával változhat azon sejtállapotoknak a köre, amely képes lehet az emberi egyedfejlődés beindítására, az EuB egy olyan irányadó szabályt határozott meg az embrió fogalmának meghatározására, amely a rendkívül gyorsan változó biotechnológiai eredmények közepette is alkalmazhatónak tűnik hosszú távon.³⁴⁴

³⁴¹ BOT főtanácsnok indítványa (3. lj.) 46. pont.

³⁴² Vö.: „Mivel a közrend és a közérköcs fogalma *megfelel a tagállamokban elismert etikai vagy erkölcsi alapelveknek* (kiemelés tőlem), amelyek tiszteletben tartása különösen fontos a biotechnológia területén, figyelembe véve e szakterület találmányainak lehetséges körét és elválaszthatatlan kapcsolatukat az élő anyaggal; mivel ezek az etikai vagy erkölcsi alapelvek kiegészítik a szabadalmi jog által előírt kötelező jogi vizsgálatokat, függetlenül attól, hogy a találmány a technika mely területéhez tartozik.” 98/44/EK irányelv (38) preambulumbek.

³⁴³ RONAN MCREA: *Religion and the Public Order of the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. kül. 51–53.

³⁴⁴ A főtanácsnoki indítvány alapvetően a totipotens sejtek megjelenésétől javasolja a védelmet (azaz ipari és kereskedelmi célra történő alkalmazásukat kizárni a szabadalmazhatóság köréből), azonban ez nem annyira rugalmasan használható szabály, mint az EuB megoldása. A totipotencia normatív meghatározásával kapcsolatos részletes kritikát lásd LENA LAIMBÖCK – HANS-GEORG DEDERER: „Der Begriff des »Embrios« im Biopatentrecht – Anmerkungen zu den Schlussanträgen von GA Yves Bot v. März 2011, Rs. C-34/10 – Brüstle – Zugleich eine

4.2.5. Az ítélet hozzájárulása az EU-jog etikai szempontjainak elmélyítéséhez

Az EuB az ítélettel a biotechnológiai találmányok szabadalmazhatóságával kapcsolatban igen határozott álláspontot foglal el az emberi embrió integritásának védelme kérdésében, amely az EU-tagállamokban egységesen irányadó. Jóllehet mind az EuB, mind a főtanácsnok hangsúlyozza, hogy az ítélet csupán a szabadalmi jogra korlátozódik (így az nem korlátozza a kutatás szabadságát), mégis felvetődik a kérdés, hogy szabadalmazhatóság hiányában az embrionális őssejtkutatás centruma nem tevődik-e át Európából az Egyesült Államokba vagy Japánba, tekintve, hogy feltehetően nehezebbé válik a forrásbevonás, kutatások finanszírozása, ha az eredmények nem részesülhetnek szabadalmi oltalomban. A főtanácsnok maga is foglalkozik ezzel a kérdéssel indítványában, és – a kritikáknak elébe menve – Japánra hivatkozva hangsúlyozza, hogy ott részesült szabadalmi oltalomban egy olyan eljárás, amely „nyilvánvalóan semmilyen etikai kérdést nem vet fel.”³⁴⁵ Az ítélet egyes kommentátorai is azt valószínűsítik, hogy nem a fenti forgatókönyv valószínű, hanem inkább az, hogy a kutatók figyelme óhatatlanul az etikusabb eljárások felé fordul, ti. a felnőttekből kivont őssejtekkel megvalósítható terápiák felé, jóllehet jelenleg még nagyobb perspektíva látszik rejleni az embrionális őssejtkutatásban.³⁴⁶

Mindezzel együtt a döntés legfőbb érdeme abban áll, hogy a lehető legkorábbi pillanattól elismeri az embrió emberi méltóságát, és ezzel újabb fejezetet nyit az európai értékek³⁴⁷ (amelyek előmozdítása az EU kiemelt célja³⁴⁸) tartalommal való kitöltésének útján.

5. Az uniós értékek megszegésének szankciója

Dolgozatomnak az alábbi II. részében az uniós jog etikai perspektíváját igyekeztem áttekinteni. Kiindulópont az EUSz. 2. cikke volt, amelyben a Lisszaboni Szerződésben rögzítették

Kritik des Kriteriums der „Totipotenzt“ Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht. *Internationaler Teil*, 2011. 665–667.

³⁴⁵ A hivatkozott eredmény felnőttekből kivont érett emberi sejtekből származó pluripotens őssejtek előállítását teszi lehetővé. Lásd BOT főtanácsnok indítványa (3. lj.) 41. pont.

³⁴⁶ www.bioedge.org/index.php/bioethics/bioethics_article/9801.

³⁴⁷ Vö.: EUSZ. 2. cikk

³⁴⁸ Vö.: „Az Unió célja a béke, az általa vallott értékek és népei jólétének előmozdítása.” [EUSZ. 3. cikk (1) bek.].

a tagállamok az uniós értékeket; illetve a 3. cikkel együtt olvasva azok előmozdítását az uniós céljaként jelölik meg. Ebben a részben a 2. cikk logikáját követve tekintetem át az uniós értékek szerepét és helyét az Unió jogi felépítményében, kiegészítve a szubszidiaritás és arányosság elveivel, illetve két etikailag érzékeny közösségi politika észrevételezésével. Vizsgálódásaim során megállapítható az is, hogy terminológiailag nehéz elhatárolni egymástól az értékeket, alapelveket és jogelveket. Ezek a fogalmak az uniós jogi nyelvezetben sokszor keverednek, de azt a következtetést le lehet vonni, hogy az Európai Unióban fokozódik az értékalapú retorika és ennek közvetlen hatását láthatjuk az uniós jogban.

Ennek a hangsúlyeltolódásnak egy további nagyon jelentős pontja, hogy a Lisszaboni Szerződésben először rögzítettek az uniós értékek megsértése vonatkozásában szankciókat az Alapszerződésben. Az EUSz 7. cikke részletezi azokat a körülményeket, követendő eljárást és az alapértékek megszegésért kiszabható szankciókat, amelyek irányadóak akkor, ha fennáll az egyértelmű veszélye annak, hogy egy tagállam súlyosan megsérti a 2. cikkben említett értékeket,³⁴⁹ illetve ha a tagállam súlyosan és tartósan megsérti a 2. cikkben említett értékeket.³⁵⁰

A Maastrichti szerződés még nem tartalmazott semmilyen garanciális rendelkezést arra az esetre vonatkozóan, ha valamelyik tagállam megsérti az EUSz. korábbi 6. cikk (1) bekezdésében³⁵¹ írt elveket, így nem volt semmilyen kidolgozott eljárás arra vonatkozóan, amikor felmerült annak a veszélye, hogy valamelyik tagállam nem tartja azokat tiszteletben. Ez vezetett az Unió történetének máig egyik leginkább vitatott intézkedéssorozatához Ausztriával szemben, amikor 2000. év elején az Osztrák Szabadság Párt (FPÖ) bekerült a kormányba. Az EU által bevezetett szankciók formailag három pontra koncentráálódtak. Ezek alapján a tagállamok az osztrák kormánnyal meglévő kétoldalú kapcsolatokat politikai szinten felfüggesztették, az osztrák jelölteket nem támogatták a nemzetközi intézményekhez való pályázatoknál, valamint az EU tagállamok fővárosaiban az osztrák nagykövetet csak technikai szinten fogadták.³⁵² A gyakorlatban ezek a szankciók eszkalálódtak és olyan következményeik is lettek, hogy az osztrák képviselőt nem hívták meg a Tanács informális ülésére, vagy a meghívást visszamondták. A diákcseré programokat felfüggesztették, illetve egyes tagállamok kormányzati képviselőit még az osztrák termékek és különösen a turisztikai szolgáltatások bojkottjára is felhívták.³⁵³ Fontos kiemelni, hogy ezek az intézkedések semmilyen uniós dokumentumban

³⁴⁹ EUSz. 7. cikk (1) bekezdés.

³⁵⁰ EUSz 7. cikk (2) bekezdés.

³⁵¹ „Az Unió a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok és az alapvető szabadságok tiszteletben tartása és a jogállamiság elvein alapul, amely alapelvek közösek a tagállamokban.”

³⁵² OSZTOVITS im. 79.

³⁵³ Uo.

nem jelentek meg. Végül a helyzet feloldásához az vezetett, hogy a portugál elnök közbenjárására az Emberi Jogok Európai Bíróságának elnöke által felkért három bölc³⁵⁴ elkészített egy jelentést, amelynek a végkicsengése az volt, hogy az oszták kormány nem jelent veszélyt a közös európai értékekre.

Részben ezeknek a tapasztalatoknak is köszönhetően, Ausztria kezdeményezésére a Nizai Szerződés módosításkor bevezettek egy eljárást arra az esetre vonatkozóan, amikor felmerül annak a veszélye, hogy valamelyik tagállam megsérti az általános alapelveket, amelyet tovább pontosít a Lisszaboni Szerződés, immár az uniós értékek vonatkozásában.

Az EUMSZ. 7. cikk (1) bekezdése értelmében a Tanács négyötödös többséggel és az Európai Parlament egyetértésének elnyerésével dönthet és *megállapíthatja* azt, hogy fennáll az egyértelmű veszélye annak, hogy egy tagállam súlyosan megsérti a 2. cikkben említett értékeket. Ezt a döntés meg kell előzze egy konzultáció az érintett tagállammal. Az eljárást a tagállamok egyharmada, az Európai Parlament, vagy a Bizottság indoklással ellátott javaslata alapján lehet kezdeményezni. Az EUMSZ. 7. cikk (2) bekezdése alapján az Európai Tanács egyhangúan dönt arról, ha egy tagállam súlyosan és tartósan megsérti a 2. cikkben említett értékeket, amely döntésnek feltétele az, hogy a szóban forgó tagállamot fel kell kérni észrevételei benyújtására.

Amennyiben az Európai Tanács meghozza a 7. cikk (2) bekezdése szerinti döntést, vagyis egyhangúan megállapítja, hogy az adott tagállam súlyosan és tartósan megsérti az uniós értékeket, akkor a Tanács minősített többséggel úgy határozhat, hogy a kérdéses tagállamnak a Szerződések alkalmazásából származó egyes jogait felfüggeszti, beleértve a tagállam kormánya képviselőjének a Tanácsban meglévő szavazati jogát. Az uniós értékek megsértését megállapító határozat megállapításából tehát automatikusan még nem következik a szankciók alkalmazása, arra vonatkozóan külön döntéshozatali eljárás szükségeltetik. A szankciók alkalmazásának korlátja az, hogy a Tanács figyelembe veszi a felfüggesztéskor a természetes és jogi személyek jogait és kötelezettségeit érintő lehetséges következményeit, tehát azokat nem befolyásolhatja az eljárás. Ezen túlmenően rögzítésre kerül, hogy a szankciókkal súlytott tagállam a Szerződések szerinti kötelezettségei minden esetben továbbra is köti az államot. A Tanács a későbbiekben minősített többséggel úgy határozhat, hogy a meghozott szankcionáló intézkedéseket megváltoztathatja vagy visszavonhatja, amennyiben az elrendelésükhöz vezető körülményekben változás állt be.

³⁵⁴ Martti Ahtisaari, Jochen Frowein, Marcelino Oreja.

Mindezek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy az 2. cikkben rögzített uniós értékek megsértésével kapcsolatos szankciók alkalmazása politikai szinten dől el. A döntés jelentőségét mutatja, hogy az Európai Unió legfőbb politikai döntéshozó szervének az Európai Tanácsnak a megelőző, egyhangú döntéshozatalára van szükség abban az esetben, ha az uniós értékeket tartósan és súlyosan megsértették, hogy a szankciókat alkalmazni lehessen.³⁵⁵ A dolgozat jelen II. részében láthattuk azt is, hogy az európai értékek fogalomrendszere és tartalma nem alkot egy egységes, koherens rendszert, amelynek az értelmezése ráadásul politikai interpretáció tárgya.

³⁵⁵ Ebbe az egyhangú döntésbe – mint ahogy a Tanács szavazati arányának megállapításába – természetesen a kérdéses tagállam szavazata nem számít bele.

„»A keresztények tévednek, de a többiek mind untatnak.«Az lett volna a természetes lépés, hogy egy kicsit közelebbről megvizsgálom, valóban tévednek-e a keresztények. De nem tettem meg ezt a lépést. Azt gondoltam, hogy e fölvetés nélkül is meg tudom magyarázni, miért tartják őket olyan sokra. Ostoba módon (bár sok abszolút idealista is osztozik ebben az ostobaságban) azt gondoltam, hogy a »keresztény mítosz« annyira mutatja meg a műveletlen elméknek az igazságot, vagyis az abszolút idealizmust, amennyit felfogni képes belőle, de még ez is a vallástalanság fölé emeli őket. Akik nem tudnak eljutni az Abszolútum fogalmáig, még mindig közelebb kerülhetnek az igazsághoz, ha hisznek valamilyen »Istenben«, mint ha egyáltalán nem hisznek. Akik nem tudják megérteni, hogy a gondolkodó lények hogyan vehetnek részt az időtlen és ezért haláltalan világban, azok az igazságnak legalább jelképes árnyékát megláthatják, ha hisznek a halál utáni életben. Azt nem éreztem abszurdnak, hogy ha mindebben igazunk van, akkor én s velem együtt az összes elsőéves egyetemista különösebb erőfeszítés nélkül megoldhatja azt, amit Plátón, Dante, Hooker és Pascal túlságosan nehéznek tartott. Remélem az okozta ezt, hogy még sohasem néztem vele igazán szembe.”

C.S. Lewis: Az Öröm vonzásában

III. rész Az EU közrendi berendezkedése és a vallás

1. Az EU közrendi berendezkedésének és a vallás kapcsolatának főbb elemei

Az Európai Unió – illetve tág értelemben az európai közsféra egésze – és a vallás kapcsolata meglehetősen ellentmondásos képet mutat. A kérdés egyre komolyabb szerepet kap a nemzetközi szakirodalomban,³⁵⁶ és napjainkban figyelemreméltó folyamatoknak lehetünk

³⁵⁶ BYRNES – KATZENSTEIN (szerk): *Religion in an expanding Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 336; BURKHARD JOSEF BERKMANN: *Katolische Kirche und Europäische Union im Dialog für die Menschen – Eine Annäherung aus Kirchenrecht und Europarecht*. Berlin: Duncker & Humbolt, 2008. 686.;

tanúi, amelyek egyrészt kötődnek az Európai Unió jövőjéről szóló diskurzushoz, másrészt a vallás európai közéletben betöltött szerepének értelmezéséhez nélkülözhetetlenek. Kiindulási pontként le kell szögezni, hogy az Európai Uniónak nincs hatásköre vallási, egyházi, illetve felekezeti kérdésekben, azok kizárólag tagállami hatáskörbe tartoznak. A Lisszaboni Szerződés kifejezetten rögzíti mindezt,³⁵⁷ amely elsősorban az egyházak sürgetésére került bele az alapszerződésbe.³⁵⁸ Mindazonáltal számos kapcsolódási pont mutatkozik a vallás és az Európai Unió közrendi berendezkedése között, amelyek formális jogi, szociológiai és etikai szinten is értelmezhetőek. Az Európai Unió működéséről szóló szerződés 17. cikk (3) bekezdése rögzíti, hogy az Európai Unió elismeri az egyházak és vallási szervezetek különleges hozzájárulását az uniós felépítményhez, valamint nyílt, átlátható és rendszeres (strukturált) párbeszédet tart fenn ezekkel a szervezetekkel.³⁵⁹

1.1. A vallás képviselte az Európai Unióban – a strukturált párbeszéd előzményei és lehetőségei

A vallás az európai integráció oldaláról szemlélve hagyományosan inkább problematikus tényezőként jelent meg, olyannyira, hogy a Schuman-nyilatkozattól (1950) a Maastrichti Szerződés elfogadásáig (1991) terjedő időszakban a vallás gyakorlatilag nem jelenik meg kifejezett formában az integráció dokumentumaiban. Ezt az időszakot a kontinens (különösen is a nyugati felének) növekvő szekularizációja jellemzi, amelynek eredményeként Európa minden más földrésznél vallástalanabb lett, jóllehet a világ más részein éppen ellentétes,

RONAN MCREA: *Religion and the Public Order of the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 272., NORMAN DOE: *Law and religion in Europe: A Comparative Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 336., LUCIAN N. LEUSTEAN: *Representing Religion in the European Union: Does God Matter?* Routledge, 2012. 246.

³⁵⁷ EUMSZ. 17. cikk (1) Az Unió tiszteletben tartja és nem sérti az egyházak és vallási szervezetek vagy közösségek nemzeti jog szerinti jogállását a tagállamokban. (2) Az Unió ugyanígy tiszteletben tartja a világnézeti szervezetek nemzeti jog szerinti jogállását.

³⁵⁸ II. JÁNOS PÁL PÁPA *Az Egyház Európában* kezdetű apostoli buzdításában, tekintettel az Unió szerződéses reformfolyamatára is, így fogalmaz: „Teljesen tiszteletben tartva az [európai] intézmények evilági jellegét, kíváncsi, hogy elsősorban három alapvető elem kapjon elismerést: az egyházak és az egyházi közösségek joga a szabad szerveződéshez, saját meggyőződésüknek és szabályzatainak megfelelően; a felekezetek sajátosságainak tiszteletben tartása, s egy jól szervezett dialógus az Európai Unió és az Európában létező vallások között; annak a jogállásnak a biztosítása, melynek az egyházak és vallási intézmények már örvendenek az Európai Unió tagállamai törvényhozásának köszönhetően.” Budapest: Szent István Társulat 2003. 97.

³⁵⁹ EUMSZ. 17. cikk (3) Elismerve identitásukat és különleges hozzájárulásukat, az Unió nyílt, átlátható és rendszeres párbeszédet tart fenn ezekkel az egyházakkal és szervezetekkel.

deszekularizációs folyamatoknak lehetünk tanúi.³⁶⁰ Az EU vallással kapcsolatos hallgatása az Amszterdami Szerződéshez (1997) csatolt 11. nyilatkozattal törik meg, amely kijelenti, hogy „Az Európai Unió tiszteletben tartja és nem sérti az egyházak és vallási egyesületek vagy közösségek tagállamokban meglévő státuszát.” A vallás szinte teljes figyelmen kívül hagyása azért is tűnik meglepőnek, mivel az integráció létrehozásában kiemelkedő szerepet vállalt államférfiak egyrésről tudatában voltak az egyházak és vallásos szervezetek jelentőségének, másfelől többen közülük kereszténydemokrata elköteleződéssel bírtak. Ez utóbbi körülmény közvetlenül hozzájárult az integráció kezdeti sikereihez azáltal, hogy az alapító atyák között ideológiai alapon már létezett egyfajta kapcsolati és bizalmi tőke, amely elősegítette a kooperációt. A vallással kapcsolatos szinte teljes hallgatás egyik magyarázata az lehet, hogy az alapítók – jóllehet a vallási meggyőződésből származó etikai elvek az integráció előmozdítására készítették őket – formálisan azért hagyták figyelmen kívül a vallást, mert attól tartottak, hogy az kelet és nyugat között új törésvonalakhoz vezethet, mintsem hogy elmélyítene a kooperációt.³⁶¹

A vallás integrációban betöltött marginális szerepe ellenére az egyházak a kezdetektől figyelemmel kísérik az európai projektet és többségében támogató álláspontot foglalnak el. Mindez jellemző a katolikus egyházra is, amely lehetőségeihez képest igyekezett az integráció sikerét előmozdítani annak érdekében, hogy Európa a világ civilizációjában betöltött küldetését és felelősségét kibontakoztassa.³⁶² L. N. Leustean tipológiája alapján négy csoportra lehet osztani azokat a kapcsolati közvetítőket (aktorokat), amelyeken keresztül megjelent a vallás képviselője az EU irányába.³⁶³

Az első csoportba az európai intézmények és vallásos szervezetek *nyilvános személyes* csatornákon alapuló kapcsolati formáit sorolja, amelyek döntően az integráció folyamatait alakító politikusok személyes elkötelezettségéből fakadtak, nem egy tudatos vallással kapcsolatos közösségi politika eredményeképpen jöttek volna létre.³⁶⁴ A második csoportba a *kísérleti kapcsolatok* tartoznak, amelyek Gaston Thron bizottsági elnök kezdeményezett azzal a

³⁶⁰ JOHN T.S. MADELEY – LUCIAN N. LEUSTEAN: Religion, Politics and Law in the European Union: an Introduction. *Religion, State & Society*, 2009, 1–2. 3.

³⁶¹ LUCIAN N. LEUSTEAN: Representing Religion in the European Union. A Typology of Actors. *Politics, Religion & Ideology*. 2011 (aug.) 296.

³⁶² BLANDINE CHELINI-PONT: Papal Thought on Europe and the European Union in the Twentieth Century. *Religion, State & Society*, 2009, 1–2. 143.

³⁶³ LUCIAN N. LEUSTEAN: Representing Religion in the European Union. A Typology of Actors. *Politics, Religion & Ideology*. 295–315.

³⁶⁴ Ilyen fórum például az Ecumenical Commission on European Cooperation, amely 1950 és 1974 között működött André Philip vezetésével és találkozási pontot teremtett magasrangú politikusok és egyházi vezető között.

céllal, hogy az Európai Bizottság részéről is megjelenjen az igény és a lehetőség az egyházakkal és vallásos szervezetekkel való együttműködésre. Thron 1983. szeptember 13-án Émile Noël főtitkár javaslatára különleges meghatalmazottnak nevezte ki Umberto Stefanit, hogy készítse el egy cenzust a vallásos szervezetekről, illetve informális módon vegye fel a kapcsolatot a Szentszékkal.³⁶⁵ A kísérleti kapcsolatok továbbfejlődésének teret engedett Jacques Delors – a belső piacot megteremtő – bizottsági elnök is, aki maga is elkötelezett volt a vallásos és etikai kérdésekkel kapcsolatban, és akként nyilatkozott, hogy „Európának lélekre is szüksége van.”³⁶⁶ A belső piac létrejöttével párhuzamosan az egyházak és vallásos szervezetek is fokozták a jelenlétüket Brüsszelben, tekintve, hogy az integráció fokozatos elmélyülése közvetett módon az ő hitéleti tevékenységükre is befolyással volt. Delors egyik legközvetlenebb tanácsadója Jean-Louis Lacroix volt, aki az integráció etikai vonatkozásaival foglalkozott. Az ő halálát követően Delors 1987-ben felállította a tanácsadókból álló Lacroix-csoportot, illetve 1989-ben a Kiemelt Tanulmányok Egységét (Forward Studies Unit, FSU), amelyeknek az etikai kérdések vizsgálata mellett a vallásos szervezetekkel való informális kapcsolattartás is feladata volt.

Az integráció és a vallások közötti közvetítők harmadik csoportjába a *kezdeményező típusú kapcsolatok* tartoznak, amely során a lehetséges együttműködés keresése közvetlen célként jelenik meg az EK részéről. A Kiemelt Tanulmányok Egysége mandátumának keretében 1990-ben Marc Luyckx kinevezésével további lehetőségek nyíltak a Bizottság és a vallásos közösségek kapcsolatának kialakítására. A Luyckx által jegyzett jelentés szerint a szekularizációs folyamatok ellenére egyre növekvő érdeklődés övezi a spiritualitást a tudomány és technológia fejlődésével összefüggésben.³⁶⁷ Luyckx igyekezett előmozdítani a Bizottság, illetve a vallásos szervezetek közötti együttműködést,³⁶⁸ jóllehet a korábbi vallásos elkötelezettsége (miszerint katolikus papként tevékenykedett) egyes vallásos csoportok részéről problematikusnak tűnt. 1996-ban az FSU az Európai Bizottság melletti Politikai Tanácsadó Csoport elnevezéssel (Group of Political Advisors to the European Commission, GOPA) működött tovább 2005-ig. Ez idő alatt Thomas Jansen, majd Michael Weninger vezetésével „*Európa lelke: etika és spiritualitás*” elnevezésű program működött.³⁶⁹ Ennek során a Bizottság

³⁶⁵ Umberto Stefani, Jacques Delors elnökségének első öt évében is megtartotta tisztségét és meghatározó szerepet játszott II. János Pál európai intézményekben tett 1985-ös, illetve 1988-as látogatásának előkészítésében.

³⁶⁶ Idézi KIRÁLY MIKLÓS: Európa keresztény gyökerei és az Alkotmányos Szerződés. *Iustum Aequum Salutare*, 2006, 3–4. 67.

³⁶⁷ *Religion confronted with science and technology. Churches and ethics after Prometheus. An exploratory report by Marc Luyckx*. Brussels: European Commission, 1992.

³⁶⁸ Ebben a munkában egyaránt részt vettek egyházak, vallásos szervezetek és bizonyos meggyőződést képviselő közösségek is.

³⁶⁹ http://ec.europa.eu/dgs/policy_advisers/archives/activities/dialogue_religions_humanisms/sfe_en.htm

erősíteni kívánta a keresztényekkel, izraelitákkal, muzulmánokkal és humanistákkal való párbeszédet Delors elképzelésének megfelelően, azonban a program formális jogi szinten nem fejtett ki hatást. Az Alkotmányos Szerződés, valamint annak preambuluma megfogalmazása kapcsán fellángolt vita – amelynek tétje Isten, illetve a kereszténység kifejezett említése volt – tanulsága, hogy a vallásos szervezetek fokozódó brüsszeli jelenléte ellenére is a tagállamok kormányai mondják ki a végső szót, amelyeknek többnyire konkrét elképzelésük van a vallás EU-ban betöltött szerepével kapcsolatban.

Az EU és a vallásos szervezetek közötti közvetítés negyedik formáját az *intézményesített kapcsolatok* jelentik. A GOPA 2005 óta Európai Politikai Tanácsadók Irodájaként (Bureau of European Policy Advisory, BEPA) működik tovább, és José Manuel Barroso alapállását közvetíti a vallással kapcsolatos kérdésekben. Erre az időszakra jellemző az uniós vezetők és az egyházi személyek találkozóinak emelkedő volumene. Az intézményesített kapcsolatok körében kiemelkedik a Római Katolikus Egyház, amely egyedülként rendelkezik diplomáciai képviselettel. Az 1970-ben létesített diplomáciai képviselet alapján a pápai nuncius nemcsak a Szentszék képviseletét látja el, de a Brüsszelben akkreditált diplomáciai testület doyenje is egyben. A katolikus egyház hivatalosnak tekinthető képviseletét 1980-ban nyitotta meg Brüsszelben Európai Közösség Püspöki Konferenciái Bizottsága (COMECE) néven. A COMECE monitorozza az uniós intézmények tevékenységét, és igyekszik közvetíteni a katolikus egyház álláspontját azok munkarendjéhez, illetve saját prioritásaihoz igazítva. A protestáns egyházak közül a Német Evangélikus Egyház (EKD) volt az első, amelyik önálló irodát nyitott Brüsszelben 1990-ben, amely az uniós intézményekkel való kapcsolattartás mellett szakértőket közvetít az Európai Egyházak Konferenciájának (CEC) Egyház és Társadalom Bizottságába (CSCCEC). A CEC egy egyházközi ernyőszervezet, amely különböző protestáns egyházakat tömörít, és képviseletüket közösen látja el, szoros együttműködésben a COMECE-vel. A Maastrichti Szerződést követően egyre több keresztény egyház követte a Német Evangélikus Egyház stratégiáját és a közös képviseleten túl önálló jelenlétet is felvállaltak Brüsszelben. Így a Konstantinápolyi Patriarchátus (1994), a Görögországi Ortodox Egyház (1998), Román és a Ciprusi Ortodox Egyházak (2007) és az Anglikán Egyház (2008) is rendelkezik saját képviselettel Brüsszelben.

A katolikus szerzetesrendek közül a jezsuita rend jelenik meg aktívan az integrációval összefüggő munkáival, amely 1956-ban Strasbourgban, valamint 1963-ban Brüsszelben nyitotta meg a Jezsuita Európa Irodáját (OCIPE), illetve 1990-ben a Jezsuita Menekült Szolgálatot (Jesuit Refugee Service). A domonkos rend 2001-ben alapozta meg jelenlétét Brüsszelben lelkeségi központján keresztül (Spiritualitás, Kultúra és Társadalom Európában).

1.2. A strukturált párbeszéd kialakulása az egyházak és az európai uniós intézmények között

Az egyházak és vallásos szervezetek uniós intézmények közelében fokozódó jelenléte különösen a Maastrichti Szerződés elfogadását követően erősödött fel, amely szerződés előre vetítette az integráció további elmélyülésének, illetve az uniós kompetenciák akár olyan területekre történő kiterjesztésének lehetőségét is, amelyek közvetlenül befolyással lehetnek az egyházak és vallásos szervezetek hitéleti, illetve intézményesült szociális tevékenységére. Az egyházak és vallásos szervezetek részéről érzékelhető volt egyfajta aggodalom, hogy az EU fejlődése során nem lesz tekintettel működésükkel kapcsolatos sajátos igényeikre, és egyre terebélyesedő jogalkotásával esetleg korlátozza az egyházak saját étoszuk (ethoszuk) szerinti működét.

A Lisszaboni Szerződés elfogadásával az egyházak és vallásos szervezetek számára megnyugtató megoldás született, hiszen az alapszerződés rögzíti, hogy „Az Unió tiszteletben tartja és nem sérti az egyházak és vallási szervezetek vagy közösségek nemzeti jog szerinti jogállását a tagállamokban,” amelyet már az Amszterdami Szerződéshez csatolt 11. számú nyilatkozat is előre vetített. Az egyházak és vallásos szervezetek fokozódó brüsszeli jelenlétének talán legfontosabb szerepe az, az uniós intézményekkel történő párbeszéd folytán, a tapasztalatuk és hagyományaik megjelenítése révén hozzájáruljanak az integráció fejlődésének irányaihoz. Mindennek a Lisszaboni Szerződés teret enged, hiszen egyrészt az Unió kifejezetten elismeri az egyházak és vallásos szervezetek „különleges hozzájárulását,” rendelkezik arról is, hogy „nyílt, átlátható és rendszeres” párbeszédet tart fenn velük, amelynek megfelelően szakértői és magas szintű találkozókra kerül sor a Bizottság és az egyházi vezetők között.³⁷⁰

A strukturált párbeszéd vonatkozásában meghatározó az a körülmény, hogy az Európai Unió egy *szekuláris szervezet*, így a vallásos szervezetekkel folytatott uniós párbeszéd akkor vezethet bármilyen eredményre, ha azok képesek saját küldetésükből fakadó szempontjaikat az EU szekularizált nyelvén közvetíteni.³⁷¹ Másfelől az Unió szempontjából ezek a találkozók alkalmasak arra is, hogy az EU jelezze nyitottságát – jól kommunikálható „családi fotók” elkészítésén túlmenően is – a vallással kapcsolatos kérdések irányába, ezzel előmozdítva azt, hogy bizonyos közösségek körében erősödjön az elfogadottsága és a legitimitása.

³⁷⁰ http://ec.europa.eu/bepa/activities/outreach-team/dialogue/index_en.htm

³⁷¹ Interjú Johanna Tuzel COMECE szóvivő asszonnyal.

1.3. A strukturált párbeszéd kontextusa – a vallás helye az európai közsférában

Mint arra már utaltunk, az Európai Unió számára a vallás nem jelent központi témát, nincsen külön politikája (összehangolt tevékenysége) és hatásköre a vallásra vonatkozóan. A valláshoz való tagállami hozzáállás jellemzően a vallásszabadság pozitív és negatív oldalával kapcsolatos hozzáállásában, az állam és egyház viszonyának szabályozásában, valamint a vallásszabadság gyakorlásának intézményi megvalósulása során jelenik meg. Azonban a vallás és a jog kapcsolatának kizárólag ezekből az aspektusokból történő elemzése leszűkítő értelmezéshez vezethet. Az Európai Uniónak is hatáskörei gyakorlása, identitása meghatározása során szükségképpen ki kell alakítania a saját hozzáállását azokhoz az igényekhez, amelyet a vallás képvisel Európában, akár a köz-, akár a privát szféra területeire vonatkozóan. A vallás az egyes tagállamokban a közerkölcs fogalmán, illetve közfelfogás alakításán keresztül befolyást gyakorol a jogra, aminek következtében bizonyos magatartásformák korlátozására vagy éppen előmozdítására kerül sor. Ilyen módon egyes vallási és kulturális meghatározottságok közvetlenül kifejtik hatásukat a tagállamok jogában. Az EU az olyan hatásköreibe tartozó területeken, mint amilyen például a belső piac joga, jogalkotásán keresztül közvetett módon hatást gyakorol ezekre a tagállami normákra, ezáltal csökkentve a tagállamok képességét arra, hogy az ebbe a körbe eső kérdéseket szabályozzák.³⁷² Ezzel az EU-jog befolyást gyakorolhat a vallás általános szerepére a mai Európában, azonban a kölcsönhatás kétirányú, hiszen az uniós jog szintén magán viseli a vallás hatásait. McCrea észrevétele szerint a vallásos befolyás – tagállami közvetítéssel – megjelenik az uniós jogban, úgy is mint az alkotmányos értékeinek forrása, valamint a jogalkotás egy tényezője.³⁷³ Habermas megjegyzi, hogy a vallás etikai jellegű tartalma a filozófia története során fokozatosan szekularizálódott, és beépült az államiság elméletébe, így napjaink demokratikus alkotmányos államának mélyrétegében elválaszthatatlanul jelen van a tételes vallási tartalmak szekularizált formája.³⁷⁴

A Strasbourgi Emberi Jogi Bíróság a vallásszabadság biztosítása során – hasonlóan az EU alapállásához – láthatólag nagyobb hangsúlyt fektet a vallás befolyásának korlátozására

³⁷² Például a munkaidő szabályozására vonatkozó uniós szabályozás, a vasárnapi kereskedelem vonatkozásában a vasárnap védelme, illetve a gazdasági szabadságjogok kapcsolata során fellépő kollízió, egyházak intézményei vonatkozásában azok munkáltatói státusa szemben a vallási alapon történő diszkriminációval kapcsolatos szabályozás, vallási jelképek megjelenítése és védjegyekre vonatkozó jog, biotechnológia szabályozása és az ahhoz kapcsolódó etikai kérdések, stb.

³⁷³ RONAN MCREA: *Religion and the Public Order of the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 35–73.

³⁷⁴ Jürgen Habermas és Joseph Ratzinger beszélgetését idézi FEKETE BALÁZS: *Túl a közhelyek Rubikonján. Iustum Aequum Salutare*, 2005, 1. 172.

(vallásszabadság negatív oldala), mint a vallásos megnyilvánulások szabadságának biztosítására (vallásszabadság pozitív oldala). Így az európai közszférában uralkodó tendencia inkább kívánja biztosítani a közélet vallásos felekezettől való függetlenségét, amely mögött a személyes autonómia kollektív identitással szembeni hangsúlyosabb értéként történő elismerése és a semleges állam koncepciójának sajátos értelmezése húzódik meg.³⁷⁵

A vallásszabadság pozitív és negatív oldalával kapcsolatos egyensúly-eltolódással és a semleges állam irányadó koncepciójával kapcsolatosan élénk vita zajlik, amelynek további alakulására hatással lesz a *Lautsi kontra Olaszország* ügyben a strasbourgi fórumon a közelmúltban született döntés. 2009. november 3-án az Emberi Jogok Európai Bírósága egyhangúlag úgy határozott, hogy a fészület kötelező elhelyezése közoktatási intézmények tantermeiben korlátozza a szülők azon jogát, hogy meggyőződésükkel összhangban neveljék gyermekeiket, illetve a gyermek jogát, hogy higgyen vagy ne higgyen, ezért az megsérti az Egyezményt. A Bíróság döntése igen éles visszhangot keltett Európában. Az olasz kormány a Nagykamara elé terjesztette az ügyet, amely 2011. március 8-án hozott ítéletében – megváltoztatva a Kamara döntését – nem találta Egyezménybe ütközőnek a fészületek kötelező elhelyezését az állami iskolákban. A Nagykamara szerint nincs egységes európai mérce a tekintetben, hogy a vallási jelképeknek van-e helyük a közéletben, a közoktatásban, a kérdés eldöntése állami hatáskörbe tartozik (margin of appreciation), tehát az állam általi egyezmény sértés nem állapítható meg.³⁷⁶

Az EU-ban irányadó érték a (szabadságon és egyenlőségen alapuló) személyes autonómia elsődlegessége és a vallástól mentes közélet ideálja abból a felvilágosodás kori filozófiai alapállásból következik, hogy a hit és az értelem világának radikális szétválasztása kívánatos, és a közélet dolgait kizárólag az utóbbi által elérhető módszerekkel kell irányítani, mint ami minden ember számára egyformán hozzáférhető. Dominic McGoldrick szerint e téren a vallás és közélet kapcsolatát meghatározó premisszákat komoly kihívás elé állítja XVI. Benedek pápa megnyilatkozása, aki a jelenlegi európai viszonyokra reagálva 2010 szeptemberében tett angliai látogatása során a következő megnyilatkozást tette: „[Vajon] hol található a politikai döntések alapjául szolgáló etikai alapok? A katolikus tradíció fenntartja azt, hogy a helyes cselekedetek alapjául szolgáló objektív normák az értelem számára hozzáférhetők a kinyilatkoztatás tartalmától elvonatkoztatva is. Ennek megfelelően a vallás szerepe a politikai vitákban nem annyira ezeknek a normáknak a támogatása, minthogy azok így a nem hívők számára ismeretlenek lennének – még kevésbé konkrét politikai megoldások felkínálása, tekintve,

³⁷⁵ JAVIER MARTÍNEZ-TORRON: The (Un)protection of Individual Religious Identity in the Strasbourg Case Law. *Oxford Journal of Law and Religion*, 2012, 1–25.

³⁷⁶ Az ügy ismertetését lásd SCHANDA BALÁZS – KOLTAY ANDRÁS: A Lautsi-ügy a fészületről az állami iskola osztálytermében. *Jogesetek Magyarázata*, 211/4. 77–85.

hogy ez teljességgel kívül esik a vallás hatáskörén – hanem, hogy segítsen megtisztítani és világossá tenni az értelem alkalmazásának módját az objektív erkölcsi alapelvek felkutatásában.”³⁷⁷ Ezen túlmenően a katolikus egyházfő szerint a vallások eltorzult formái mint a szekularizmus és a fundamentalizmus akkor jelentkeznek, ha nem fektetnek elég hangsúlyt az értelem megtisztító és rendszeralkotó szerepére a valláson belül. Így tehát a pápa megközelítésében az értelem és a hit világa – azaz a szekuláris racionalitás és a vallásos hit – kölcsönösen szükségesek egymás számára, így nem szabadna félniük a beható és folyamatos párbeszédetől a civilizáció javára. McGoldrick meglátása alapján, amennyiben a vallás valóban szerepet játszik a köz színterén zajló vitákban, mint az „értelem” meghatározásában szerepet játszó tényező, akkor a hit és értelem világa ismét összekapcsolódik, amelynek köszönhetően ismét legitim tényezőként jelenik meg a hit a „közéletben.”³⁷⁸

2. A vallás és az EU jogának kapcsolódási pontjai

2.1. Kapcsolódási pontok az Alapszerződésekben

Az elemzésünk kiindulópontjaként meg kell jegyezni, hogy a tagállamok alkotmányos hagyományaiban a vallás – megnyilvánulási formáját tekintve döntő módon a kereszténység – történelmileg meghatározó szerepet töltött be, amelynek a jelentősége fokozatosan szorult vissza a szekularizáció térnyerésével, az állam és egyház szétválasztásának elve megvalósulásával.³⁷⁹ Az EU látókörébe a vallás csak igen későn került bele, amely folyamat egybe esik az uniós alapjogvédelem fokozatos erősítésével, amely utóbbi tekintetében a Lisszaboni Szerződés valódi áttörést ért el. Az EUSz. preambuluma a vallást az EU alapvető értékeinek egyik forrásaként említi: „Ösztönzést merítve Európa kulturális, vallási és humanista örökségéből, amelyből az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen jogai, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, valamint a jogállamiság egyetemes értékei kibontakoznak (...)”.

³⁷⁷http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/speeches/2010/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20100917_societa-civile_en.html

³⁷⁸ DOMINIK MCGOLDRICK: Religion in the European Public Square and in European Public Life – Crucifixes in the Classroom? *Human Rights Law Review*, 2011, 3. 459–463.

³⁷⁹ Vö. SZUROMI SZABOLCS ANZELM. Megjegyzések az egyház és az állam modern kori viszonyának változásához. *Jogtörténeti szemle*, 2003, 2. 7–13.

A Lisszaboni Szerződés az alapjogvédelem területén komoly áttörést ért el, amely mellett igen hangsúlyossá vált az Európai Unió értékeinek hangsúlyozása. Az Európai Unió közjogi berendezkedésének alapja a tagállamok hagyományaiból származik és mint ilyen reflektál a tagállamok által közösen képviselt értékekre. A tagállamok alkotmányos hagyományi alapjogvédelmi vonatkozásban az EU-jog részét képezik, mint annak általános elvei.³⁸⁰ Az Unió alapvető értékei tekintetében az Európai Unióról szóló szerződés 2. cikke a meghatározó.³⁸¹ Az Európai Unió célkitűzésként az EUSz. 3. cikk (1) bekezdése rögzíti, hogy „az Unió célja a béke, az általa vallott értékek és népei jólétének előmozdítása”.³⁸² Az EUSz. 2. cikkének a dinamikáját a 3. cikk (1) bekezdése adja meg, így a fenti cikkeket együttesen olvasva az Európai Unió célja a béke, az emberi méltóság, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, továbbá az emberi jogok tiszteletének, valamint a népei jólétének előmozdítása. Az EUSz. preambuluma rögzíti továbbá, hogy „tovább viszik az Európa népei közötti egyre szorosabb egység létrehozásának folyamatát, ahol a szubszidiaritás elvének megfelelően a döntéseket az állampolgárokhoz a lehető legközelebb eső szinten hozzák meg.”³⁸³ Az EUSz. a szubszidiaritás vonatkozásában az alábbiakat írja elő. „A szubszidiaritás elvének megfelelően azokon a területeken, amelyek nem tartoznak kizárólagos hatáskörébe, az Unió csak akkor és annyiban jár el, amikor és amennyiben a tervezett intézkedés céljait a tagállamok sem központi, sem regionális vagy helyi szinten nem tudják kielégítően megvalósítani, így azok a tervezett intézkedés terjedelme vagy hatása miatt az Unió szintjén jobban megvalósíthatók.”³⁸⁴

³⁸⁰ EUSz. 6. cikk (3) bekezdés Az alapvető jogok, ahogyan azokat az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezmény biztosítja, továbbá ahogyan azok a tagállamok közös alkotmányos hagyományaiból következnek, az uniós jogrend részét képezik mint annak általános elvei.

³⁸¹ EUSz. 2. cikk: „Az Unió az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben tartásának értékein alapul. Ezek az értékek közösek a tagállamokban, a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, valamint a nők és a férfiak közötti egyenlőség társadalmában.”

³⁸² EUSz. 3. cikk (1) bekezdés.

³⁸³ XI. PIUS PÁPA: *Quadragesimo anno* (1931). In TOMKA MIKLÓS – GOJÁK JÁNOS (szerk): *Az Egyház társadalmi tanítása*. Budapest: Szent István Társulat, 117. „amit az egyes egyének saját erejükből és képességeik révén meg tudnak valósítani, azt hatáskörükből kivenni és a közösségre bízni tilos; éppen így mindazt, ami egy kisebb és alacsonyabb szinten szerveződött közösség képes végrehajtani és ellátni, egy nagyobb és magasabb szinten szerveződött társulásra áthárítani jogszerűtlenség és egyúttal súlyos bűn, a társadalom helyes rendjének fölforgatása, mivel minden társadalmi tevékenység lényegénél és benne rejlő erejénél fogva segíteni – *szubszidiálni* – köteles a társadalmi egész egyes részeit, ellenben soha nem szabad bomlasztania vagy bekebelezni azokat.”

³⁸⁴ EUSz. 5. cikk (3) bekezdés.

Bár a különböző ideológiai alapállást képviselő szerzők között nincs egyetértés arra vonatkozóan, hogy az egyes értékek eszmetörténeti előzményei honnan eredeztethetők,³⁸⁵ illetve más-más filozófiai alapállás is elismeri ezen értékeket, az alapszerződés által felsorolt értékek közül az emberi méltóság, a szolidaritás és a szubszidiaritás keresztény hagyományban történő kikristályosodásával szemben nehéz meggyőző módon érvelni.³⁸⁶ Ezen túlmenően az értékek hangsúlyozásával kinyílik egy ajtó az egyházak előtt, hiszen nekik van mondanivalója azok tartalmát illetően.³⁸⁷

A Lisszaboni Szerződés elfogadásával lépett jogi kötőerőre az EU egyházügyi cikke.

EUMSZ. 17. cikk (1) Az Unió tiszteletben tartja és nem sérti az egyházak és vallási szervezetek vagy közösségek nemzeti jog szerinti jogállását a tagállamokban.

(2) Az Unió ugyanígy tiszteletben tartja a világnézeti szervezetek nemzeti jog szerinti jogállását.

(3) Elismerve identitásukat és különleges hozzájárulásukat, az Unió nyílt, átlátható és rendszeres párbeszédet tart fenn az egyházakkal és szervezetekkel.

A Nizzai Szerződéshez csatolt nyilatkozathoz képest új, kiemelkedő jelentőségű elem az EUMSZ. 17. cikke (3) bekezdése, melyben az Unió elismeri az egyházak „különleges hozzájárulását,” egyúttal rögzíti az egyházakkal folytatott strukturált párbeszéd követelményét. Ez a követelmény egyaránt vonatkozik az egyházakra és a világnézeti szervezetekre (philosophical and non-confessional organisations), amely meghatározás némileg relativizálja a rendelkezés jelentőségét azzal, hogy kiterjeszti a párbeszéd címzetti körét nehezen meghatározható szervezetekre is. Mindazonáltal a rendelkezés vitathatatlan jelentőségét adja az alapszerződésben

³⁸⁵ Örsy László (Georgetown University) szerint a nemzetközi emberi jogi egyezmények az adott kor erkölcsi, etikai alapállásának a minimumát fejezik ki, az azokban foglalt értékek eszmetörténeti előzményeit tekintve azonban nincs egyetértés. Az egyes értékek forrásait az különböző filozófiai alapállást képviselő szerzők eltérő módon magyarázzák.

³⁸⁶ Schanda Balázs szerint az emberi méltóság első helyen történő kiemelt kezelése, valamint a szolidaritás eszméje tagadhatatlanul keresztény értékek. Vö. SCHANDA BALÁZS: Vallási diszkrimináció – európai normák. In GALIK GÁBOR – MATÓK MIKLÓS (szerk.): *Vallási sokféleség és a vallási antidiszkrimináció jogi szabályozása a magyarországi és a határon túli vallási közösségek tapasztalatainak és teológiájának tükrében*. Budapest: Oktatási és Kulturális Minisztérium, 2009. 120.

³⁸⁷ Interjú Johanna Touzel COMECE tisztviselővel 2012. augusztus 20-án. Ebben a tekintetben lásd például: A Europe of Values, The ethical Dimension of the European Union, COMECE, 2007. március.

rögzített kötelezettség az egyházakkal strukturált módon megvalósított, érdemi konzultáció-ra.³⁸⁸

A vallás Alapszerződésekhez történő kapcsolódási pontjait elemezve érdemes felidézni az Alkotmányos Szerződés preambulumaának megszövegezésekor fellángolt, s a tágabb közönség ingerküszöbét is elérő, – jelen dolgozatban részletesen elemzett – vitát. A vita kimeneteleének tétje az volt, hogy Európa miként határozza meg és hova teszi a hangsúlyokat a saját identitásának meghatározása során. Ebben a körben érdemes felidézni Joseph Weiler hozzászólását. Weiler értékelése szerint a konvent³⁸⁹ által kidolgozni kívánt dokumentum – nemzetközi szerződési jellege ellenére – tudatosan használta az alkotmány kifejezést, amely az állam működésének, illetve az állam és egyén kapcsolatának szabályozásán túl, implicit módon kifejezi az adott politikai közösség értékválasztását és identitásának alapját. Ez jellemző módon a preambulumban megfogalmazott utalással valósul meg. A konvent azt a módszert választotta, hogy kifejezetten ünnepélyes preambulumbeliktatásával felvállalja Európa közös szellemi-erkölcsi önazonosságáról való megnyilatkozását, amely körből elmarad az Istenre vagy a keresztény gyökerekre való hivatkozás, így ez az alábbi kontextusban értékválasztásnak minősül. Weiler szerint az európai alkotmányosságban a vallásszabadság általánosan elfogadott érték. Egyes nemzetek alkotmányaiban gazdagon található Istenre való hivatkozás, bizonyos államok államvallásként ismernek el egyes felekezeteket, így az nem ellentétes az európai alkotmányjogi fejlődés történetével.³⁹⁰ Ezzel szemben létezik olyan megközelítés is, amely a laicitás alapállását vallja magáénak, mint például az olasz vagy a francia, amely büszkén világias preambulummal rendelkezik. Az Alkotmányszerződés szerkesztésekor az egyik alaptétel az volt, hogy az nem lehet részrehajló – még a szimbólumok szintjén sem – valamelyik irányba; sem a vallásos vagy a világias érzület szembeállítására révén, sem pedig egy konkrét vallás preferálásának kimondásával. Azonban a megfogalmazás nem semleges attól, hogy a laicista szemléletet gyakorolja, ez csupán annyit jelent, hogy a világias és vallásos lehetőség közötti döntés közül az előbbit választja. Weiler szerint megfelelő megoldás a *toleráns pluralizmus*, amely mind a vallásos érzékenységet (valláshoz való szabadság), mind a

³⁸⁸ A Katolikus Egyház Európa és az Európai Unió problémáival kapcsolatban különös érzékenységet mutat, amely megnyilvánul ez irányú gazdag munkásságában. Vö.: FRANCOIS FORETBLANDINE CHELINI-PONT: *Papal Thought on Europe and the European Union in the Twentieth Century. Religion, State & Society*, Routledge, 2009, 1–2. 131–146.

³⁸⁹ Az Európai Konvent 2002. február 28-tól 2003. június 10-ig dolgozott, hogy megalkossa az európai alkotmány létrehozásáról szóló szerződés tervezetét.

³⁹⁰ A német alkotmány „Isten és ember előtti felelőssége tudatában,” az ír alkotmány a „legszentebb Szentháromság Isten nevében” fordulatokat használja. A görög alkotmány rögzíti, hogy „Görögországban az uralkodó vallás: Krisztus Keleti Ortodox Egyházának vallása.” Stb.

világias érzékenységet (vallástól való szabadság) garantálja, minként azt Lengyelország 1997-ben elfogadott új alkotmánya teszi.³⁹¹

Rendkívüli érzékenységre utal Frank Turnernek, az OCIFE egykori vezetőjének véleménye, aki inkább pozitívan értékeli azt, hogy az Alapszerződésekben nincsen kifejezett utalás Istenre, mivel az szükségszerűen egy a politikusok által determinált fogalmat jelentene, amely aligha felelhet meg a teológia eszközeivel leírható istenképnek, amely így félreértéshez vezethet.³⁹²

Ronan McRrea értelmezése szerint az Európai Unió a vallás közrendjébe történő integrálása során abból a közös európai etikai örökségből (alkotmányos hagyományból) és napjainkat jellemző európai hozzáállásból indul ki, amely szerint az EU a vallásos, kulturális és humanista befolyások közszférára gyakorolt hatásai közötti egyensúly fenntartására törekszik. Ez az egyensúlyra törekvés megjelenik egyfelől normatív szinten elérendő célként, valamint ez az egyensúly egyúttal az európai identitás része is. Ezen túlmenően a vallást önmagában is egyfajta identitásképző elemnek tekinti, amelynek megvan az egyéni és közösségi vonulata. Megjegyzi, hogy az EU az európai kultúrában meggyökeresedett vallási hagyományokat, illetve azokat, amelyek nem törekednek kizárólagosságra, eredményesebben tudja integrálni saját közrendjébe.³⁹³

2.2. Vallást érintő másodlagos jogforrások

Az uniós jogalkotás és a vallás kapcsolódási pontjainak elemzése során jól látható az a folyamat – amely élesen rajzolódik ki az Európai Bíróság joggyakorlatában is –, hogy a vallás kezdetben alig került a közösségi jog látókörébe. A közösségi jog nem ismerte el a vallás által megjelenített szempontokat, így az többnyire a tagállamok hagyományaiban megjelenő vallásos igények korlátjaként jelent meg. Később ez az egyoldalúság fokozatosan oldódott, és a vallásos igényekre egyre inkább tekintettel lett az uniós jogalkotás.

³⁹¹ „mi a Lengyel Nemzet: a köztársaság valamennyi állampolgára, *mindazok, akik hisznek Istenben*, mint az igazság, igazságosság, jóság és a szépség forrásában, *és mindazok akik nem osztoznak ebben a hitben*, de tiszteltben tartanak más forrásokból származó egyetemes értékeket, egyenlő módon osztózva mind a jogokban, mind a kötelezettségekben(...)”

³⁹² Interjú Frank Turnerrel, 2012. augusztus 30.

³⁹³ RONAN MCREA: *Religion and the Public Order of the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 4.

Az európai integráció vallási szempontokat is felvállaló első közösségi jogforrása a *Tanács 93/119/EK irányelve*,³⁹⁴ amely az élőállatok levágása során előírt állatvédelmi szempontokat szabályozza. Az irányelv rögzíti, hogy figyelembe kell venni egyes vallási szertartások különleges követelményeit, és az „egyes vallási szertartások által megkövetelt különleges vágási módszerekkel” leölt állatokat kiveszi abból a körből, amelyekre egyébként a vágás előtti kábítást vagy azonnali ölést kell alkalmazni.³⁹⁵

A fiatal személyek munkahelyi védelméről szóló *94/33/EK tanácsi irányelv*³⁹⁶ rögzíti, hogy „a heti pihenőidő tekintetében kellően figyelembe kell venni a tagállamokban uralkodó kulturális, etnikai, vallási és egyéb tényezők sokféleségét; [...] végső soron az egyes tagállamoknak kell eldönteniük, hogy a vasárnapot is beszámítják-e a heti pihenőidőbe, és ha igen, milyen mértékben.”³⁹⁷ Ezzel az irányelv visszautal a tagállamok kulturális és vallási hagyományaira, és tiszteletben tartja azokat a vasárnapi pihenőidő szabályozásával kapcsolatosan. A jogalkotó ilyen módon a közösségi jog és a tagállamok jogában megjelenő vallásos igények tipikus konfliktushelyzetét elkerülte.

Az *Európai Parlament és a Tanács 97/36/EK irányelve* (1997. június 30.)³⁹⁸ alapján semmilyen vallási műsor adásában nem szabad reklámokat és távértékesítést elhelyezni, kivéve, ha az adott vallási műsor 30 percnél hosszabb.³⁹⁹ Ezen túlmenően a tagállamok kötelezettsége annak biztosítása is, hogy az adások ne tartalmazzanak semmiféle gyűlöletre uszítást faji, nemi, vallási vagy nemzetiségi alapon.⁴⁰⁰ Megjegyezendő, hogy az irányelv indokolásában hivatkoznak a Bizottság kiskorúak és az emberi méltóság védelméről az audiovizuális és információs szolgáltatások területén kiadott zöld könyvére is, amely az emberi méltóságot,

³⁹⁴ A Tanács 93/119/EK Irányelve (1993. december 22.) az állatok levágásuk vagy leölésük során való védelméről, HL L 340., 1993.12.31., 21–34., magyar kiadás 3. fejezet 15. kötet 421–434.

³⁹⁵ A Tanács 93/119/EK Irányelve 5. cikk (2) bekezdés.

³⁹⁶ A Tanács 94/33/EK irányelve (1994. június 22.) a fiatal személyek munkahelyi védelméről. HL L 216., 1994.8.20., 12–20., magyar kiadás 5. fejezet 2. kötet 213–221.

³⁹⁷ A Tanács 94/33/EK irányelve indokolás.

³⁹⁸ *Európai Parlament és a Tanács 97/36/EK irányelve* A tagállamok törvényi, rendeleti vagy közigazgatási intézkedésekben megállapított, televíziós műsorszolgáltató tevékenységre vonatkozó egyes rendelkezéseinek összehangolásáról szóló 89/552/EGK tanácsi irányelv módosításáról. HL L 202., 1997.7.30. 60–70. magyar kiadás 06. fejezet 02. kötet 321–331.

³⁹⁹ *Európai Parlament és a Tanács 97/36/EK irányelve* 11. cikk (5) bekezdés.

⁴⁰⁰ *Európai Parlament és a Tanács 97/36/EK irányelve* 22a. cikk.

mint kiemelendően védendő értéket jeleníti meg a közösségi jogban, amely a jogszabályalkotás indokai között szerepel.⁴⁰¹

A vallást is érintő közösségi jogalkotás fontos aspektusa az antidiszkriminációs szabályozás. A *Tanács 2000/78/EK irányelve*⁴⁰² szerint a valláson, meggyőződésen, fogyatékoságon, életkoron vagy szexuális irányultságon alapuló hátrányos megkülönböztetés megghiúsítja az EK-Szerződés célkitűzéseinek megvalósítását, ezért tilos minden közvetlen vagy közvetett megkülönböztetés az irányelv hatálya alá tartozó területen, és csupán szűk körben igazolható az eltérő bánásmód. Az irányelv indokolásában ezek a célkitűzések, amelyeket tehát különösen is veszélyeztet a diszkrimináció, az a foglalkoztatás magas szintjének és a magas szintű szociális védelemnek az elérése, az életszínvonal növelése, az életminőség javítása, a gazdasági és szociális kohézió a szolidaritás, valamint a személyek szabad mozgása. Ez az egyházak arra vonatkozó autonómiája, hogy saját ethoszuknak megfelelően szervezzék a saját működésüket, beleértve az általuk működtetett intézményeket is, illetve az előzőekben felsorolt értékek egymással szemben konkurálnak. Az antidiszkriminációs irányelv ennek az érdekelmentének a kereteit kívánja kijelölni azzal, hogy szűk körben lehetővé teszi az egyenlő bánásmód követelménye alóli mentesülés lehetőségét. Ennek megfelelően az irányelv lehetővé teszi, hogy a tagállamok fenntartsák a nemzeti jogukban az olyan szabályozást, amelynek megfelelően az egyházak, vagy egyéb valláson vagy meggyőződésen alapuló szellemiségű köz- vagy magánszervezetek egy személy vallásán vagy meggyőződésén alapuló eltérő bánásmódja (diszkriminációja) nem minősül hátrányos megkülönböztetésnek, ha az ő vallása vagy meggyőződése valódi, törvényes és igazolt követelmény „tekintettel a szervezet szellemiségére”.⁴⁰³ Az irányelv leszögezi, hogy az ilyen jellegű eltérő bánásmód esetében figyelembe kell venni a tagállamok alkotmányos rendelkezéseit és elveit, továbbá a közösségi jog általános elveit, de ezeken túlmenően további indokokkal nem lehet igazolni a hátrányos megkülönböztetést. Így tehát, amennyiben az irányelv nem érinti a nemzeti alkotmányokkal és törvényekkel összhangban tevékenykedő egyházaknak (illetve egyéb, valláson vagy meggyőződésen alapuló szellemiségű köz- vagy magánszervezeteknek) azt a jogát, hogy elvárják az értük dolgozó személyektől, hogy a szervezet szellemiségéhez hűen tevékenykedjenek.⁴⁰⁴ Mindazonáltal a kivételnek az irányelv egy további feltételeként szabja, hogy a tagállamoknak tájékoztatni kell a Bizottságot azokról a körülményekről, amelyek indokoltá teszik

⁴⁰¹ *Európai Parlament és a Tanács 97/36/EK irányelve* 22a. cikk. (6) preambulumbekzdés.

⁴⁰² A Tanács 2000/78/EK irányelve (2000. november 27.) a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról HL L 303., 2000.12.2., 16–22., magyar különkiadás 05. fejezet 04. kötet 79–85.

⁴⁰³ Vö. A Tanács 2000/78/EK irányelve 4. cikk (2) bekezdés.

⁴⁰⁴ Vö. Uo.

a felmentést.⁴⁰⁵ Az irányelv ezen rendelkezések alapjaként utal az egyházak és világnézeti szervezetek jogállásáról szóló, Amszterdami Szerződés záróokmányához csatolt 11. nyilatkozatra.⁴⁰⁶

Az egyenlő bánásmódról szóló irányelv a fenti általános szabályokon túl kitér egy további speciális szabályozást igénylő vallási alapú helyzetre. E szerint Észak-Írország jelentősebb közösségei közötti béke és kiegyezés elősegítése megkívánja külön rendelkezések beillesztését ebbe az irányelvbe, amelyek alapján rendőrség tagjai, illetve a tanárok felvétele esetében az eltérő bánásmód nem jelent hátrányos megkülönböztetést, annak érdekében, hogy az egyik legjelentősebb vallási kisebbség alulreprezentáltsága megszűnjön.⁴⁰⁷

Az *európai parlamenti és a tanácsi 45/2001/EK rendelet*⁴⁰⁸ szerint tilos az olyan személyes adatok feldolgozása, amelyekből következtetni lehet a faji vagy etnikai hovatartozásra, a politikai véleményre, a vallási vagy világnézeti meggyőződésre, a szakszervezeti tagságra, az egészségi állapotra vagy a szexuális életre.⁴⁰⁹ A rendelet a tilalom korlátozásaként visszautal a nemzeti adatvédelmi jogra, és kiveszi annak hatálya alá nem tartozó nonprofit szervezeteket az adatgyűjtési tilalom alól, feltéve, hogy a szervezet törvényes tevékenységét megfelelő biztosíték mellett végzi, és az adatfeldolgozás kizárólag az ilyen szerv tagjaira vagy olyan személyekre vonatkozik, akik azzal rendszeres kapcsolatban állnak. További feltétele a tilalom korlátozásának, hogy az adatok az érintettek hozzájárulása nélkül nem tehetők hozzáférhetővé harmadik személy számára.

A Bizottság delegált jogalkotásában is megjelenik vallási szempontokat elismerő jogszabály,⁴¹⁰ amelyben bizonyos borászati termékek oltalom alatt álló *hagyományos kifejezések* eredetét ismerteti. Így a Vezúv lejtőin érlelődő szőlőből készülő Lacryma Christi „egyedi ter-

⁴⁰⁵ A Tanács 2000/78/EK irányelve 23. preambulumbekkezdés.

⁴⁰⁶ A Tanács 2000/78/EK irányelve 24. preambulumbekkezdés.

⁴⁰⁷ Vö. A Tanács 2000/78/EK irányelve 34. preambulumbekkezdés és 14. cikk.

⁴⁰⁸ Az Európai Parlament és a Tanács 45/2001/EK rendelete (2000. december 18.) a személyes adatok közösségi intézmények és szervek által történő feldolgozása tekintetében az egyének védelméről, valamint az ilyen adatok szabad áramlásáról. HL L 8., 2001.1.12., 1–22., magyar kiadás 13. fejezet 26. kötet 102–124.

⁴⁰⁹ Az Európai Parlament és a Tanács 45/2001/EK rendelete 10. cikk (1) bekezdés.

⁴¹⁰ A Bizottság 401/2010/EU rendelete (2010. május 7.) a 479/2008/EK tanácsi rendeletnek a bizonyos borászati termékekre vonatkozó oltalom alatt álló eredetmegjelölések és földrajzi jelzések, hagyományos kifejezések, valamint e termékek címkézése és kiszerelése tekintetében történő végrehajtására vonatkozó egyes részletes szabályok megállapításáról szóló 607/2009/EK rendelet módosításáról és helyesbítéséről

melési módszerrel előállított⁴¹¹ [...] kiváló minőségű, vallási vonatkozásokkal bíró termék [...]” A jegyzék tartalmazza továbbá a Vin Santo⁴¹² történelmi kifejezést, ennek „eredetét tekintve már számos feltevést megfogalmaztak, amelynek legtöbbje a középkorhoz kapcsolódik. A leginkább megbízható ezek közül a bor vallási értékéhez kapcsolódik, ezt a bort meg lehetőségek rendkívülinek tekintették, és csodálatos erényekkel ruházták fel. A szentmise celebrálásakor rendszeresen használták, ami megmagyarázhatja a » Szent bor« (vinsanto) kifejezést.”⁴¹³

Találunk példát vallási szempontokat elismerő jogi aktusra az Unió külpolitikájához kapcsolódóan is.⁴¹⁴ A Tanács a Líbiára vonatkozó intézkedésekkel összefüggésben az ENSZ BT-határozat végrehajtása kapcsán, a tagállamok területére történő beutazási tilalom köréből kiveszi azon eseteket, amikor megállapításra kerül, hogy az érintett személy beutazása humanitárius okokból indokolt, amelybe a vallási kötelezettségek is beleértendőek.

Az *Európai Parlament és a Tanács 2010/31/EU irányelve*⁴¹⁵ a tagállamok felelősségi körébe utalja, hogy megtegyék a szükséges intézkedéseket az épületek energiahatékonyságáról szóló minimumkövetelmények meghatározására, de a tagállamok dönthetnek úgy, hogy az istentiszteletre vagy a vallásos tevékenységre használt épületeket kiveszik az előírások hatálya alól.

A *Tanács 2004/83/EK irányelve*⁴¹⁶ alapján a vallás fogalma magában foglalja különösen a teista, nem teista és ateista meggyőződéseket, magánjellegű, illetve nyilvános vallási szertartásokon akár egyedül, akár másokkal való részvételt, illetve az ilyen szertartásokon történő részvételtől való tartózkodást, más vallásos jellegű tevékenységeket vagy véleménynyilvánítást.

⁴¹¹ Az eljárás lényege a csekély mértékű szőlőpréslés.

⁴¹² Az egyedi bortipológiára, valamint a megfelelő és komplex előállítási módszerre utal, amely magában foglalja a megfelelő és levegőztetett helyeken történő tárolást, és a szőlőaszalást egy hosszú érlelési időszakban, hagyományos fa tárolóedényekben.

⁴¹⁴ A Tanács 2011/137/KKBP határozata (2011. február 28.) a líbiai helyzetre tekintettel hozott korlátozó intézkedésekről

⁴¹⁵ Az Európai Parlament és a Tanács 2010/31/EU irányelve (2010. május 19.) az épületek energiahatékonyságáról. HL L 153., 2010.6.18., 13–35.

⁴¹⁶ A *Tanács 2004/83/EK irányelve* (2004. április 29.) a harmadik országok állampolgárainak, illetve a hontalan személyeknek menekültként vagy a más okból nemzetközi védelemre jogosultként való elismerésének feltételeiről és az e státuszok tartalmára vonatkozó minimumszabályokról.

tást, illetve bármilyen vallásos hiten alapuló, illetve e hit által megkövetelt személyes vagy közösségi magatartásformát.

2.3. A valláshoz, illetve etikai megfontolásokhoz köthető irányvonalak az Európai Unió Bíróságának joggyakorlatában

A *Van Rosmaalen* ügyben⁴¹⁷ az Európai Bíróságnak egy holland premontrei rendi szerzetes pap nyugdíjellátásával kapcsolatban kellett megnyilvánulnia, aki 1955 és 1980 között miszionáriusként szolgált Belga-Kongóban (1960-tól Zaire). Tekintettel arra, hogy közösségi jog nem rendelkezett más megfelelő kategóriával, a közössége által ellátott miszionáriust a Bíróság önálló vállalkozónak (self employed person) minősítette. Jóllehet a tagállamok belső joga többnyire rendelkezik olyan speciális kategóriákkal, amelyek alkalmasak a vallásos tevékenységgel kapcsolatos munkavégzés elismerésére, de a közösségi jog erre nem volt tekintettel.

A Bíróság a *Vivien Prais kontra Tanács* ügyben⁴¹⁸ elismerte egy vallási okból felmerülő igény jogosságát. A konkrét ügyben Prais kisasszony izraelita vallására való hivatkozással nem tudott megjeleníteni a Tanács által meghirdetett állásajánlat írásbeli vizsgáján, amelyet szombati napon tartottak meg. Bár a Bíróság nem adott helyt annak a követelésnek, hogy az írásbeli vizsga megírására a Tanács másik napon biztosítson lehetőséget Prais kisasszony számára, azt leszögezte, hogy amennyiben kellő időben értesítik a pályázatot meghirdető hivatalt arról, hogy vallási okokból meghatározott időpontok nem megfelelőek a teszt megírására, akkor azt figyelembe kell vennie az időpont megállapításánál.

A vasárnapi kereskedelemmel kapcsolatos ügyekben a Bíróságnak a hetedik napnak, többnyire vallásos okból pihenőnapként történő szabályozása, és az áruk szabad mozgásának követelménye között felmerült konfliktus kapcsán kellett döntenie. A probléma jellemző példája annak, hogy a közösségi jog – a belső piaccal összefüggésben, a joggyakorlat fejlődésének egy meghatározott szakaszában különösen – túlterjeszkedő módon kívánt érvényt szerezni a gazdasági szabadságjogoknak, és korlátozta az amúgy más közpolitikai célt megvalósító tagállami szabályozásokat. A Bíróság a *Torfaen* esetben⁴¹⁹ a mennyiségi korlátozásokkal azonos hatású intézkedésnek minősítette a vasárnapi nyitva tartást korlátozó tagállami szabályozást, jóllehet elismeri a tagállami intézkedés által elérni kívánt cél jogosságát a „nemzeti vagy

⁴¹⁷ C-300/84. sz. ügy. A. J. M. van Rosmalen kontra Bestuur van de Bedrijfsvereniging voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke Belangen [1986] EBHT 03097.

⁴¹⁸ C-130-75. sz. ügy Vivien Prais kontra az Európai Közösségek Tanácsa. [1976] EBHT 01589.

⁴¹⁹ C-145/88. sz. ügy Torfaen Borough Council kontra B & Q plc. [1989] EBHT 03851.

regionális, társadalmi-kulturális jellegzetességek” mentén, és annak eldöntését, hogy az elérni kívánt céllal arányos-e a korlátozás (és így kimenthető-e a Szerződésbe ütközés alól), a tagállami bíróság hatáskörébe utalta.

A már ismert *Grogan* ügyben⁴²⁰ a Bíróságnak egy magzati élet védelmét szolgáló ír egyesület, és egy, az Egyesült Királyságban hozzáférhető terhességmegszakítási eljárásról tájékoztatást nyújtó diákszervezet vitájába kellett állást foglalnia. Az ír jogban jelen lévő magzati élet védelmére vonatkozó szabály került szembe a szolgáltatásnyújtás szabadságával. Az Európai Bíróság ítéletében megállapította, hogy a terhesség megszakítására irányuló orvosi eljárás, amennyiben az adott ország jogával összhangban történik, a Szerződés értelmében szolgáltatásnak minősül. Ugyanakkor az ügy kapcsán – mivel nem volt kapcsolat a klinikák és az információt nyújtó diákszervezetek között – nem állapította meg a Szerződésbe ütközést. A Bíróság a magzatvédő egyesület erkölcsi hivatkozásával kapcsolatban leszögezte, hogy nem feladata azon tagállamok jogának erkölcsi megítélése, ahol a nevezett tevékenység legális. A Bíróság döntése indoklásával kitért az elől, hogy etikai kérdésekben állást foglaljon, illetve az értékválasztásra való implicit felhívást kifejezetten elutasítja.

Az *Omega* ügyben⁴²¹ a szolgáltatásnyújtás szabadsága került szembe az emberi méltóság (civiljogi fogalmának) német alaptörvényben elismert értékével egy lövöldözős játék kapcsán. Az emberi méltóság megsértésének körében a kérdést előterjesztő bíróság kifejti, hogy a játék során az emberi méltóság alkotmányos elve sérülhet. Az Európai Bíróság ítéletében – amellett, hogy megjegyezte, hogy egyes tagállamokban eltérő lehet a védelem szintje – megerősítette azt a gyakorlatot, hogy az alapvető jogok védelme érdekében a gazdasági szabadságjogok korlátozására van lehetőség. Fontos megjegyezni, hogy az *Omega* ügyben az Európai Bíróság elsősorban közrendi kifogásra hivatkozva hozta meg az ítéletét, amelyet egy alapvető jog, a német alkotmányban biztosított emberi méltóság támogatott. Az ügy jelentősége annak elismerése, hogy a tagállamokban megvalósuló jog által közvetített erkölcsi felfogás a közrend fogalmán keresztül az uniós jogra közvetlenül befolyást gyakorol.

Az emberi méltóság védelmével kapcsolatban rendkívüli jelentőségű döntést hozott az Európai Bíróság az *Oliver Brüstle kontra Greenpeace* ügyben.⁴²² A Bíróság Oliver Brüstle

⁴²⁰ C-159/90. *The Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd kontra Stephen Grogan és társai*. [1991] EBHT I-04685.

⁴²¹ C-36/02. *Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs-GmbH kontra Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn* [2004] EBHT I-09609.

⁴²² C-34/10., 2011. október 18. Az ítélet kritikáját lásd: PÜNKÖSTY ANDRÁS: Az Európai Bíróság ítélete az emberi embrió fogalmáról és védelméről. *Jogesetek Magyarázata* 2012, 1, 101–106.

által 1997 decemberében bejelentett – izolált és megtisztított idegi elősejtekre, az azok embriónális őssejtekből történő előállítására, és idegi rendellenességek kezelésére vonatkozó – szabadalomról döntött. Az alapeljárásban a Bundespatentgericht (Szövetségi Szabadalmi Bíróság) a Greenpeace kérelmére megsemmisítette Brüstle szabadalmát. A fellebbviteli eljárásban a *Bundesgerichtshof* (Szövetségi Legfelsőbb Bíróság) kérdést terjesztett az Európai Bíróság elé a biotechnológiai találmányok jogi oltalmáról szóló 98/44/EK irányelvben nem definiált, „emberi embrió” fogalmára vonatkozóan. Jóllehet az „emberi embrió” fogalmának vizsgálata során a Bíróság kiemeli, hogy nem orvosi vagy etikai kérdésekben kell állást foglalnia, hanem az irányelv releváns rendelkezéseinek jogi értelmezésére kell szorítkoznia,⁴²³ a Bíróság arra a következtetésre jutott, hogy az irányelv szövegkörnyezete és célja arra utal, hogy az uniós jogalkotó ki kívánta zárni a szabadalmazhatóság mindazon lehetőségét, amikor az *emberi méltóság tiszteletben tartása sérülhet*.⁴²⁴ Az irányelv céljának megállapítása során a Bíróság hivatkozik az irányelv indoklására is, amely rögzíti, hogy „a közrend és a közérkölcse fogalma megfelel a tagállamokban elismert etikai vagy erkölcsi alapelveknek, amelyek tiszteletben tartása különösen fontos a biotechnológia területén”. Az irányelv 6. cikke akképpen rendelkezik, hogy „a találmány nem részesülhet szabadalmi oltalomban, ha kereskedelmi célból történő hasznosítása a közrendbe vagy a közérkölcsebe ütközne.” A Bíróság szerint az „emberi embrió” fogalmát a lehető legszélesebben kell értelmezni. Az ítélet jelentősége abban áll, hogy kizárja a szabadalmaztathatóság köréből az olyan – ipari és kereskedelmi alkalmazástól nem elhatárolható – kutatási eredményt, amely az eljárás kivitelezése során emberi embriók elpusztítását vagy alapanyagként történő alkalmazását követeli meg. Ezzel a Bíróság felvállalja, hogy közvetlen módon a tagállamokban hangsúlyos bioetikai kérdésben is megnyilatkozzon, amely döntését vallásos szervezetek támogató nyilatkozattal üdvözltek.⁴²⁵

3. Az EU egyházi élettel és vallással kapcsolatos jogának alapelvei

Az Európai Unió jogának és a vallásnak az egyre bővülő területen vannak kapcsolódási pontjai egymással. Amint arra már korábban utaltam, az integráció kezdeti időszakában a vallás kérdéskörét alig érintette az európai integráció folyamata, azonban, ahogy egyre bővült az

⁴²³ Ítélet 30. pont „ki kell emelni, hogy bár az emberi embrió meghatározása számos tagállamban igen érzékeny társadalmi kérdés, amelyet a tagállamok értékrendjének és hagyományainak sokfélesége jellemez, a jelen előzetes döntéshozatali kérelem nem arra irányul, hogy a Bíróság orvosi vagy etikai kérdésekben foglaljon állást, hanem arra, hogy az irányelv releváns rendelkezéseinek jogi értelmezésére szorítkozzon”

⁴²⁴ Ítélet 34. pont.

⁴²⁵ <http://www.comece.org/site/en/press/pressreleases/newsletter.content/1390.html> (2011. október 23.)

integráció által – továbbra is elsősorban gazdasági jellegű szabályozással – érintett élethelyzetek köre, illetve egyre komolyabb kihívásként jelentkezett az Európai Unióval szemben egyfajta önálló identitás kialakításának igénye, így megkerülhetetlenné vált a vallással való kapcsolat kereteinek kialakítása. Ez a folyamat nem látszik problémamentesnek több szempontból sem.

Egyfelől az EU kompetenciájának kérdése meghatározó e tekintetben is, tehát, hogy az EU olyan területen alkothat jogot, amely vonatkozásában felhatalmazással bír, a tagállamok átruházták rá a hatáskörüket.⁴²⁶ Ennek a problémának a szakirodalom rendkívül nagy figyelmet szán, különös figyelemmel az Európai Unió Bíróságának a jogfejlesztő tevékenységére. A kulturális és vallásos kérdésekben azonban az Unió korlátozottan, illetve egyáltalán nem rendelkezik hatáskörrel, azonban a masszív jogalkotása mégis hatásokat vált ki ezeken a társadalmilag érzékeny területeken is.⁴²⁷ A terebélyesedő uniós jogalkotás elkerülhetetlenül érint vallásos meggyőződést érintő élethelyzeteket is. Ez a folyamat inkább aggodalommal töltötte el az európai egyházak képviselőit és az ő részükről az unió önkorlátozásának igénye merült fel.

Második említésre érdemes tényező, amely az EU vallásokkal kapcsolatos alapállása kialakításának igen kényes jellegét adja, az Európai Unió kulturális értelemben vett autoritásának gyengeségéből fakad. A jelenség hátterében az áll, hogy az integráció középpontjában kezdettől fogva a gazdaság szerepelt mozgatórugóként, így az azon túlmutató dimenziókban a legitimitása meglehetősen kérdéses. Sőt az integráció egészének a legitimitása is összekötetett a gazdasági fejlődés sikerességével és a jóléti társadalmak elmélyítésének eredményeivel. A kezdettől fogva elitvezérelt integráció számára ezt a meghatározott fejlődési pályát a gazdasági sikeresség legitimálta olyan kritikákkal kapcsolatban is – amely az európai polgárok számára is érzékelhető jelenség –, hogy a tagállamok szintjén a megjelenő demokratikus kontroll és hatalomgyakorlás lehetősége csak igen közvetett módon merült fel (sokáig). Ennek megfelelően a kulturális kérdésekben nincs olyan egyetértés az Unión belül, és még kevésbé van az Uniónak olyan autoritása az uniós polgárok szemszögéből, amelyre hivatkozással kulturális, illetve még tágabb értelemben, vallási kérdésekben döntési fórumként működhetne. Ennek ellenére számos esetben kényszerül hasonló szerepkörbe.

⁴²⁶ EUMSz. 4. és 5. cikk.

⁴²⁷ KIRÁLY MIKLÓS: *Egység és sokféleség. Az Európai Unió jogának hatása a kultúrára*. Budapest: Új Ember Kiadó, 2007.

További és még súlyosabb akadály a annak, hogy az Európai Unió vallást érintő kérdésekben kiegyensúlyozott fórum lehetőségeként merüljön fel, az a vallás európai közéletben elfoglalandó helyéről való legcsekélyebb egyetértés hiányának a következménye. Igen távol állnak az álláspontok abban a vonatkozásban, hogy lehet-e a közéletben helye olyan érveknek vagy álláspontnak, amely közvetett módon vallásos inspirációból fakad? Az európai közvéleménynek jelentős része azt vallja, hogy nincs helye a közéletben (a köz dolgait eldöntő vitákban) olyan érveknek illetve alapállásnak, amelyik – akár implicit módon – vallásos elemeket tartalmaz, illetve vallásos meggyőződésből fakadhat. Ez az álláspont abból a felvilágosodás kori filozófiai alapvetésből ered, hogy a vallásos hit és a szekuláris racionalitás két különálló rezsim, amelyek egymástól függetlenül kell működnie (sőt a kettőt bizonyos értelemben egymással szembeállítva definiálja magát), és mivel a racionalitás az a rezsim, amely mindenki számára egyaránt hozzáférhető, kizárólag ezen a területen értelmezhető és megfogalmazható érvek szolgálhatnak a köz dolgait szolgáló viták alapjául. Ezt az alapállást természetesen meg lehetőségen nehéz elfogadni egy vallásos polgárnak, hiszen számára – a hitének mélységétől függően ugyan – de alapvetően annak fényében fogja meghozni az életvezetése alapjául szolgáló döntéseket, beleértve a közéleti jellegű értékválasztásokat is. Ez a szembenállás a két felfogás között látszólag kibékíthetetlen. Korábban szoltunk arról az Egyház oldaláról érkező és egyre inkább teret nyerő és hangsúlyossá váló érvelésről, amelyik ezt az ellentmondást feloldani látszik, sőt egyenesen hibás feltevésnek tartja az elválasztás alapjául szolgáló premisszákat és a későbbiekben szó lesz – Habermas nyomán – a szekuláris gondolat oldaláról érkező feloldási javaslatról, amelyek együttesen előrevetíthetnék az eltérő álláspontok közötti kiegyezés lehetőségét.

Itt fontos leszögezni, hogy az előbb bemutatott szembenállás nem az állam és egyház viszonyával kapcsolódik össze, vizsgálódás azzal csak áttételes viszonyban van. A semleges állam koncepciója lényegében arra vonatkozik, hogy az állam részesíthet-e előnyben bármilyen világnézetet egy másik világnézettel szemben azzal, ahogyan viszonyul hozzá és a szabályozása során elősegíti vagy korlátozza annak működését. Megjegyzendő, hogy a semleges állam koncepciójának tartalmát illetően is alapvető vita zajlik a szakirodalomban, azonban el kell határolni egymástól azt, hogy milyen filozófiai illetve világnézeti alapon megfogalmazódó érveket engedünk érvényesülni a közéleti vitái során, illetve hogy egy-egy világnézeti alapon szerveződő intézmény működését miképpen ismeri el, illetve mennyire segíti elő az állam. Ennek a problémának az érzékeltetésére elegendő felidézni az Egyesült Államok és az európai államok között megjelenő alapvető különbséget a közélet tematizálására vonatkozó gyakorlatról. Az Egyesült Államokban nagyon gyakori, a közéleti viták során az Istenre vagy az általa alkotott törvényekre történő hivatkozás, ezzel szemben Európában ilyen retorika legkevésbé sem elfogadott, ahogy azt európai szinten a preambulumvita kapcsán is láthattuk. Még egyszer fontos hangsúlyozni, hogy közéletben felhasznált érvelések vallásos megalapozhatóságának kérdése nem az egyház és állam szeparációjával van kapcsolatban, nem az arra vonatkozó formális jogi megoldásokra vonatkozik, hanem attól el kell határolni azt. Ezt támasztja alá az a paradox helyzet is, hogy az Egyesült Államokban, ahol a szeparáció a legélesebben és legtisztábban jelenik meg a jogi értelemben (sokkal szigorúbb módon érvényesül az

állam-egyház elválasztásának kötelezettsége, mint az európai államokban), a társadalmi élet szabályozására vonatkozó vitákban meghatározó jelentőségű, hogyan értelmezik és interpretálják az Isten által megalkotott törvényt és meghatározottságokat.⁴²⁸

4. Az európai identitás kialakulásának kérdése általában

4.1. Az identitás mint a politikai közösség alapja

Az egységes belső piac kialakításának rendkívüli sikerét követően a 90-es évek elején az Európai Közösség tagállamainak vezetői elhatározták, hogy az európai integrációt tovább mélyítik, és előkészítették a Maastrichti Szerződésmódosítást, létrehozva az Európai Uniót.⁴²⁹ A döntően gazdasági jellegű együttműködést így további területekre terjesztették ki a tagállamok. Tartja magát a szóbeszéd, hogy az akkori spanyol miniszterelnök javaslatára – a tárgyalások utolsó fázisában – létrehozták az európai polgárság intézményét is, amellyel a tagállamok polgárait kívánták „közelebb hozni” az Unióhoz.⁴³⁰ De vajon lehetséges-e az, hogy a polgárokat kötik az Unióhoz, bizonyos – a gyakorlatban nem túl jelentős – jogosultságok magadásával?⁴³¹ Nem arra kellett volna-e inkább törekedni a szerződésen dolgozó vezetőknek, hogy az Uniót magát tegyék *polgárokhoz közelebbé*? – teszi fel a kérdést Joseph Weiler. A szemléletmóddal kapcsolatban az Európai Bizottság akkori indoklása az uniós polgársággal kapcsolatban kérdéseket vet fel, és annak elsietett mivoltát jelzi, hogy a soron következő (amszterdami) szemléletmódosításkor be kellett toldani azt a fordulatot a dokumentumba, hogy „az uniós polgárság *kiegészíti, és nem helyettesíti* a nemzeti állampolgárságot.” A prob-

⁴²⁸ ADRIAN PABST: The Western paradox: why the United States is more religious but less Christian than Europe. in N. LEUSTEAN, LUCIAN szerk.: *Representing Religion in the European Union: Does God Matter?* Routledge Studies in Religion and Politics. Routledge.

⁴²⁹ A Maastrichti szerződésmódosítást két kormányközi konferencia készítette elő. Az egyik az Európai Monetáris Unió, míg a másik az Európai Politikai Unió kialakítását vette célba. A két kormányközi konferenciáról 1990 júniusban Dublinban döntöttek és állam-, és kormányfők, majd 1990 decemberében nyitották meg azokat Rómában. A két konferencia párhuzamosan zajlott egymással, amelynek eredményeként írták alá a Maastrichti Szerződést 1992. február 7-én.

⁴³⁰ J. H. H. WEILER: *The constitution of Europe. "Do the new cloth have an emperor?" and other essays on European integration*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 332.

⁴³¹ Az uniós polgárság jelentőségével kapcsolatban Listaboni Szerződés után is vannak szkeptikus hangok. ANNETTE SCHRAUWEN: European Union citizenship in the Treaty of Lisbon: any change at all? *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 2008, 1. 55–59.

lémafelvetés azonban aktuális jelenleg is, hiszen bármilyen demokratikus politikai közösség működésének az alapja a közös identitáson nyugvó egységes nép, „demos” megléte. Mindez az *európaiság* szintjén – továbbra is – meglehetősen esetleges.⁴³²

Tekintve, hogy elkülönül a nemzetállami és az európai politikai közösség, minden polgár többes identitással rendelkezik, amelynek a mélysége és az ahhoz kötődő elkötelezettség más és más. Az európai identitás jellemzőinek leírására különböző koncepciók léteznek. MacCormik úgy nyilatkozik, hogy arra a kérdésre, hogy ő valójában kicsoda, Amerikában azt feleli, hogy európai; ha Európában, Olaszországban kérdezik tőle, hogy honnan származik, akkor az Egyesült Királyság a válasz; ha Londonban van, akkor természetesen skót; és ha szülőföldjén tartózkodik, akkor nyilván a szülővárosa említésével tudja meghatározni magát legkönnyebben. Ez a koncentrikus körök elmélete, amely alapján egyre szűkebb közösség jelöli az identitás magját, amellet, hogy egyszerre többszintű közösséghez tartozónak vallja magát az egyén.⁴³³ A *megkettőződött identitás* azt írja le, ahogy alapvetően két fő politikai közösség határozza meg az EU polgárait, a nemzeti és az európai közösség.⁴³⁴ Figyelemre-méltó az ún. *változatos geometria* koncepciója, amely alapján az identitás lényegi eleme elrugaszkodik a földrajzi meghatározottságtól, és eltérő személyes kötődések mentén fogalmazza meg az egyén azokat a csoportokat, amelyek alapján az egyén definiálhatja magát, úgy mint vallás, etnikum, kulturális kötődés.⁴³⁵ Hogyan járulhatnak ezek a koncepciók az Unió identitásának kialakításához a vallás szemszögéből? Vajon lehet-e ennek a jelenségnek relevanciája az EU identitásának meghatározása során? Vizsgáljuk meg, hogy milyen sajátos tapasztalatokat kínálhat fel az Egyház az Európai Unió struktúráinak megerősítéséhez.

4.2. Egység a sokféleségben – az Egyház identitástopasztaletai

2000. évben az Európai Parlament egy pályázatot írt ki, amely során az EU mottójára vonatkozó ötleteket lehetett benyújtani. A beérkező ötletek közül az „Egység a sokféleségben” (‘United in diversity’) lett a befutó. Gierycz alapul véve a mottó mögötti tartalmat, kifejti, hogy a katolikus teológia és az EU politikai színtere között strukturális és szemantikai hason-

⁴³² LÁNCOS PETRA LEA: Európa népe vagy a népek Európája. *Iustum Aequum Salutare*, 2005, 1. 174–181.

⁴³³ J. H. H. WEILER: *The constitution pf Europe. "Do the new cloth have an emperor?" and other essays on European integration*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 344.

⁴³⁴ WEILER i. m. 345., lásd: 433. lábjegyzet.

⁴³⁵ WEILER i. m. 346., lásd: 433. lábjegyzet.

lóságok mutatkoznak.⁴³⁶ Az „egység a sokféleségben” elve egy kollektív identitásból származó koncepció, amely megoldást kínál az univerzalizmus és a partikularizmus nyomásaival szemben, azzal a céllal, hogy feltárja és kiemelve az egységes vonásokat, egyúttal egységet teremtsen az elkülönült helyi *tradíciók* között. Ugyanezen elv a Katolikus Egyházban azt a jellemzőt, illetve hozzáállást jelenti, amellyel az Egyház már kezdeti időkben szembesült, és napjainkban is egyértelműen jóváhagyott az ökumenikus dokumentumokban és egyes hivatalos tanítódokumentumokban. A jelenség leíró természetű, amely azt mutatja be, hogy az Egyház miként viszonyul a sokféleség objektív realitásához, amely fellelhető az egyes részegyházak eltérő kulturális közegei és az univerzális Egyház viszonyában. Az Egyházban megvan a képesség arra, hogy a különböző kulturális háttérrel rendelkező helyi közösségeket, a sajátos küldetésének és tanításának egységét megőrizve integrálja. Ilyen módon a pluralitás egyfajta konkrét harmónia az Egyház valóságában, amelyben a partikuláris tradíciók rendkívül értékessé válnak, hozzájárulva annak teljességéhez.

Az Európai Unió intézményi struktúrájában a sokféleség – helyi különbségek kulturális különbségei mellett – megjelenik a többsebességes Európa víziójának képében is. Mindez jelen van az egyes opt-out szerepvállalásokból adódó és az érvényben lévő derogációk mellett a shengeni övezetben és a Gazdasági és Monetáris Unióban eltérő tagállami részvételeken túl, a szerződésben megerősített együttműködés lehetőségének rögzítése által is.⁴³⁷ Jóllehet ezek az intézményi-strukturális eltérések többsége időben korlátozott, mégis több ponton alkalmasak arra, hogy a sokféleség előtérbe helyezésével aláássák az Európai Unió egységére vonatkozó igényt. Jóllehet az Európai Unió jogában mélyen gyökerezik a tagállamok kulturális önazonosságának fenntartása,⁴³⁸ mégis sokrétű diskurzus folyik arról, hogy melyek azok az értékek, amelyek a közös európai identitást leginkább kifejezik. A legalapvetőbb közös pontok az egyes tagállamok hagyományait tekintve a jog uralma, a szociális igazságosság, és az emberi jogok tisztelete.⁴³⁹ Ezen túlmenően az integráció sikerességét nagyban határozza meg, hogy mennyiben valósul meg a tagállamok között a tényleges szolidaritás.

Láthatjuk, hogy mind a Katolikus Egyház, mind az Európai Unió esetében a közösség egységének egyik fontos alapját a kulturális önazonosság és a közös értékek hangsúlyozása

⁴³⁶ MICHAL GIERYCZ: „United in Diversity”: The Church’s Experience and the European Union’s Identity Motto. *European Diversity and Autonomy Papers*, 2008, 2.

⁴³⁷ GIERYCZ im. 7.

⁴³⁸ EUSz. 3. cikk (3) bekezdés „Az Unió tiszteletben tartja saját kulturális és nyelvi sokféleségét, továbbá biztosítja Európa kulturális örökségének megőrzését és további gyarapodását.”

⁴³⁹ Declaration on European Identity (Koppenhága, 14 December 1973)
http://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf

képezi, amely szorosan kapcsolódik az identitás kutatásához (Egyház–katolikus önértelmezés, EU–európaiság). Le kell szögezni, hogy az analógiák nem értelmezhetők közvetlenül, hiszen alapvetően más dimenzióban tevékenykedő szervezetekről van szó. Természetesen az EU nem vallási közösség, mégis az említett tapasztalatok felhasználhatóak és beépíthetők a rendszerbe a megfelelő egyházi, kulturális, politikai csatornákon keresztül az identitás újrafogalmazása által: a közös identitás kialakítása nem a nemzet fogalmi kereteinek gyengítésével, hanem azok megerősítése által továbbá kívánatos a közös értékek elmélyítése.

5. Emberi jogok teoretikus megalapozásának kérdése – a vallásos érv?

A dolgozat II. részében az Európai Unió joga etikai perspektívájának értelmezése során meglehetősen nagy teret kapott az alapjogvédelem, illetve az emberi jogok vizsgálata. Úgy gondolom, hogy az Európai Unió intézményes ethosának egyik legjelentősebb eleméről van szó. Az alapjogvédelem színvonalának megerősítése érdekében zajló folyamat jelenleg is a szemünk előtt zajlik, nem csak az Európai Bíróság joggyakorlatában, de az Unió Európai Emberi Jogi Egyezményhez történő csatlakozásnak előkészítésével is, amely folyamatok az uniós jog etikai megalapozását segítik elő. A XX. században végbement igen figyelemre méltó emberi jogi jogfejlődés a szekuláris szemléletmód szerint (is) az irányadó etikai standard meghatározó vonulata, amely bizonyos értelemben a Katolikus Egyházra is inspiráló módon hatott.⁴⁴⁰ Az Egyház társadalmi tanításának azonban napjainkra meghatározó elemévé vált az emberi jogok érvényesülése melletti kiállás.⁴⁴¹

Az Európai Unió és az Egyház emberi jogokkal kapcsolatos megközelítésében két fő eltérés ragadható meg. Egyrészt az emberi jogi doktrína értelmezésének számtalan módja lehet, olyannyira hogy egymással ellentétes érdekek hivatkozási alapjául is szolgálhat az alapjogvédelmi érvelés.⁴⁴² Ez végeredményben azt jelenti, hogy az a végső normatív cél, amely

⁴⁴⁰ Vö. SCHANDA BALÁZS: *Az Egyház a vallásszabadságról – Vallásszabadság az Egyházban?* in OROSZ ANDRÁS LÓRÁNT OFM (szerk) *Emberi Jogok a Katolikus Egyház életében és jogában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest 2010. 141-143., valamint KARL RAHNER: *Ki a te testvéred* in ROMANO GUARDINI – JOSEF PIEPER – JOSEPH RATZINGER – KARL RAHNER – HANS URS VON BALTHASAR – JEAN VANIER: *A szeretről*. Budapest: Vigilia, 1987. 283.

⁴⁴¹ „Az emberi jogok meghatározásának és meghirdetésének folyamata az egyik legfontosabb azon erőfeszítések között, amelynek az a célja, hogy hatékony felelet szülessen az emberi méltóság nélkülözhetetlen követelményeire.” Kompendium 152. pont. Vö. II. Vatikáni Zsinat, *Dignitatis humanae* nyilatkozat.

⁴⁴² Vö. Jelentés a szexuális és reprodukív egészségről és jogokról (2013/2040(INI)) Nőjogi és Esélyegyenlőségi Bizottság, előadó Edite Estrela. A jelentésben az előadó jogalkotási kezdeményezésre kívánta volna rábírtani az Európai Bizottságot, hogy mint alapjogvédelmi követelményt mindenki számára egyaránt korlátozásoktól men-

elérése érdekében az alapjogi hivatkozás történik, etikai értékválasztás függvénye. Ebben a tekintetben az Európai Unió által felvállalt standardok és általános európai jogfejlődés igen eltérő vonulatokat mutat ahhoz képest, amely a Katolikus Egyház értékválasztásából adódik. A legélesebb ütközőpont ezen a területen az élethez köthető kérdésekben mutatkozik meg (lifeword issues), tekintve, hogy ezen a területen artikulálja az Egyház leginkább sajátos küldetéséből fakadó álláspontját.⁴⁴³ A másik fő eltérés az emberi jogokkal kapcsolatban a kötelesek és jogok egységének az igényében jelenik meg. Az Egyház társadalmi tanításában, ugyanis sokkal nyomatékosabban jelentkezik a jogokhoz kötődő kötelezettségek egységének a gondolata.⁴⁴⁴ Ebben az értelemben ennek a kívánatos egységnek van egy erőteljes közösségi vonulata az Egyház társadalmi tanításában, amellyel szemben az uniós jogfejlődés inkább az egyéni autonómia radikális hangsúlyozása irányba mutat.

Izgalmas kérdésfeltevés továbbá az emberi jogok teoretikus megalapozásának kérdése, hogy végeredményben milyen végső érv biztosítja az emberi jogok normatív alapját? Mi az a filozófiai háttér, amely az emberi jogok érvényesülésének kötelezettségét rója a társadalmakra? Vajon az emberi jogok megalapozására kidolgozott szekuláris racionalitáson alapuló teoretikus megoldások elegendő válasz nyújtanak-e erre a kérdésre, vagy a probléma megoldásához nélkülözhetetlennek tűnik a vallásos hagyományból történő inspiráció is (amely természetesen nem jelent mindenki számára elfogadható hivatkozási alapot)?

Frivadszky János rámutat, hogy például az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata szövegezésének korszakában általános gyakorlati egyetértés mutatkozott az emberi jogok azon konkrét tartalmát illetően, amelyek megfogalmazásra kerültek. Azonban konszenzus hiányában nem

tesen hozzáférhetővé tegye a biztonságos abortálási lehetőséget. Ahogy a jelentés indokása írja: „Ahogyan az egyes országokban, például Spanyolországban vagy Magyarországon, továbbá a regionális fórumokon, például az Európa Tanács parlamenti közgyűlésében, a Szociális Jogok Európai Bizottságában, sőt magában az EP-ben is egyértelműen érezhető, az abortuszellenesség egyre erősebbé és hangosabbá válik. E támadásokat figyelembe véve most minden eddiginél fontosabb, hogy az EP kiálljon a szexuális és reprodukció mint emberi jogok mellett, és hasznos, európai szintű összefoglalót adjon közre a szexuális és reprodukció egészség és jogok aktuális helyzetéről.” Ezzel szemben nyilvánvalóan lehet emberi jogi oldalról érvelni a héhmagzat élethez való joga mellett. A jelentést az Európai Parlament végül elutasította. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A7-2013-0306+0+DOC+XML+V0//HU>

⁴⁴³ McREA im. 26.

⁴⁴⁴ Kompéndium 156. „A Tanítóhivatal hangsúlyozza annak a magatartásnak a belső ellentmondásosságát, amely úgy hivatkozik jogokra, hogy nem rendelkezik a velük járó felelősségről.” Vö. XXIII. János Pacem in Terris, 264. „Az emberi együttélésben minden, az egyes személyt megillető jog magában foglalja a megfelelő kötelezettséget az össze többi személy irányában, azt ugyanis, hogy ugyanezen jogot a többiek esetében is elismerjék és tiszteletben tartásuk.”

volt egy olyan filozófiai antropológia, ami az érvényességi alapjukat tekintve megalapozta volna ezen emberi jogokat.⁴⁴⁵ Azaz mindenki egyetértett a deklarált emberi jogokban, de nem azok érvényességének mértékében, mert ha arra rákérdeztek volna, akkor az vitát eredményezett volna.⁴⁴⁶

Ennek a kérdésnek a lehetséges megoldásán, tehát az emberi jogok teoretikus megalapozásán morfondírozik Michael J. Perry, aki abból a feltevésből indul ki, hogy az emberi jogok moralitása két premisszán nyugszik. Egyrésztől minden embert természeténél fogva megilleti a méltóság (elválaszthatatlanul benne rejlő módon), illetve, hogy ez a méltóság sérthetetlen. A nemzetközi emberi jogi egyezmények is ezen premisszákból indulnak ki.⁴⁴⁷

A fenti kérdés megválaszolására Perry sorra veszi az angolszász jogi gondolkodásban jelenleg működő legnagyobb hatású teoretikusainak a problémával kapcsolatos megoldási kísérleteit. Azt tehát, hogy olyan mindenki számára egyaránt belátható, kizárólag racionális alapon nyugvó végső választ adjanak az emberi jogok kötelező normativitásának kérdésére, amely nélkülöz minden, akár implicit módon megjelenő vallásos inspirációt, hithez köthető aktust.⁴⁴⁸ A kérdésfeltevés lényege valójában az, hogy vajon adható-e válasz az emberi jogok normativitásának alapjára anélkül, hogy olyan fundamentális, végső morális kérdésekkel kelljen szembesülni, amelyek közvetett módon, de igen szorosan összekapcsolódnak a vallásos (illetve metafizikai) értékválasztást feltételező alapállásokkal? [Mi a lét értelme? Kik vagyunk? Mi a kezdete? Merre tart az élet, mi a célja, a végzete? Mi a szenvedés értelme? Mit jelent, hogy gonosz, vagy mit hordoz magában a halál?] A kardinális kérdés – maradvány az emberi jogok normativitása alapjának kutatásánál – az, hogy vajon az emberi élet a megragadhatón túl is értékes-e, vagy teljesen értelmetlen, mi több, abszurd? Ha van fundamentális kérdés, akkor az előzőek azok. Ezek azok a „naív kérdések,” amelyekre „nincsenek vála-

⁴⁴⁵ FRIVALDSZKY JÁNOS: Az emberi jogok természetjogi megalapozásának kortárs problémáiról in OROSZ ANDRÁS LÓRÁNT OFM (szerk) *Emberi Jogok a Katolikus Egyház életében és jogában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest 2010.10.

⁴⁴⁶ Uo.

⁴⁴⁷ MICHAEL J. PERRY: *Toward a Theory of Human Rights. Religion, Law, Courts*. New York: Cambridge University Press, 2007. 2-6.

⁴⁴⁸ Slavoj Žižek az elmúlt évtized egyik vezető radikális baloldali politikai teoretikusa, úgy véli, hogy „sokkal több mindent hiszünk, mint amit gondolnánk”. Žižek úgy látja, hogy a hit objektív módon létezik, függetlenül attól, hogy elismerjük-e, hogy hiszünk, illetve anélkül is, hogy hinnénk Istenben. Alapvető gondolata, hogy az alanynak szüksége van a hittre. Megállapítja, hogy a vallásos érzület nem csak tudatos módon jelenik meg, hanem de egyúttal a tudatalattiban is működik. Idézi PETER PAVLOVIC: *The dialogue of churches with European political institutions. Does it matter?* In LUCIAN N. LEUSTEAN (szerk): *Representing Religion in the European Union. Does God matter?* London: Routledge, 2013. 112.

szok,” „meghaladják azokat a korlátokat, amelyeket képesek vagyunk befogni,” „ezek a legkomolyabb és legbonyolultabb kérdések (...), amelyekkel az embernek és a társadalmaknak szembe kell nézni.” II. János Pál pápa körültekintően látszik megragadni a kérdések súlyát, amely szerint „a közös gyökereik az értelmesség utáni kutatásban vannak elrejtve, amely mindig is az emberi szív központi vágya volt,” és „ezekre a kérdésekre adott válasz meghatározza annak az útnak az irányát, amely irányába az életüket alakítják az emberek.”⁴⁴⁹

Mindez természetesen nem azt jelenti, véli Perry, hogy az ilyen természetű felvetésekre kizárólag valláshoz köthető állásfoglalásokkal lehet válaszolni, ezt nyilvánvalóan sokan nem teszik meg. Sőt, sokak számára annak a vallásos megalapozottsága, hogy miért illet meg minden embert elidegeníthetetlen és sérthetetlen méltóság – végtelenül leegyszerűsítve: egy mindenkit egyaránt és feltétel nélkül szerető Isten kölcsönzi számára a méltóságot – éppen azon az alapon elutasítandó, hogy az vallásos jelleggel bír. Fontos leszögezni, hogy az abban való kétely, hogy bármilyen nem-vallásos érvelés ugyanolyan súllyal képes elfogadtatni, hogy minden ember velejáró és sérthetetlen méltósággal rendelkezik, nem jelenti annak a kétségbevonását, hogy egy nem-hívő is el tudja fogadni e kettős érvet, hogy minden ember elidegeníthetetlen méltósággal rendelkezik, amely sérthetetlen, és ennek megfelelően is alakítja az életét. Ezért csupán a megalapozottság-érv érvényessége lesz a kérdés, nem a hatékonysága.

Jeffrey Murphy úgy nyilatkozik, hogy „nagyon nehéz – majdhogyan lehetetlen – a vallásos meggyőződést felvállalni,” de egyúttal megjegyzi „liberális megközelítés feltételezi az emberi méltóság doktrínáját, annak értékességét és megszenteltségét, amit nem lehet teljesen elszakítani az istenhittől vagy legalábbis valamilyen világnézettől, amely helyes metafizikai meghatározás alapján a valláshoz köthető.”⁴⁵⁰ Murphy úgy folytatja „annak az elfogadása, hogy az alapvető morális értékek feltételezhetően vallásos jellegű értékválasztást feltételeznek, nem tölti el boldogsággal az emberi jogok liberális teoretikusait. Ez a felvetés feszültséghez vezet és úgy tűnik, hogy arra kényszerítene, hogy bizonyos döntéseket hozzunk, amelyet legszívesebben nem tennék meg. De ettől még feltételezhetően nem fog a helyzet megváltozni.”⁴⁵¹ Hasonlóképpen vélekedik Raimond Gaita is, aki azt mondja, hogy „[a] szekuláris filozófiai tradíció elidegeníthetetlen jogokról és elidegeníthetetlen méltóságáról és személyekről beszél, amelyek önmagukban végződnek. Ez, attól tartok, tapogatózás a sötétben, azzal kapcsolatos próbálkozások, hogy az értelem számára bizonyossá tenni olyan dolgokat, amelyeket az értelem nem tud egészen leírni. A vallásos hagyomány beszél minden ember szentségéről

⁴⁴⁹ Fides et ratio. II. János Pál pápa enciklikája püspökeihez a hit és az értelem kapcsolatának természetéről.

⁴⁵⁰ Vö. Idézi PERRY im. 16-17.

⁴⁵¹ Uo.

(sacredness), de kétlem, hogy a szentség fogalma biztos lábakon állna ezen a tradíción kívül.”⁴⁵²

A tomista természetjogi hagyományban dolgozó egyik legjelentősebb kortárs teoretikus John Finnis azt tartja, összegez Perry, hogy az etikához történő legnagyobb hozzájárulása annak bizonyítása, hogy a morális cselekvések alapjául szolgáló tiszta és megbízható morális igazságok, amelyek minden racionális ember számára egyaránt beláthatóak, függetlenek a vallásos meggyőződéstől. Amennyiben Finnisnek valóban sikerült mindennek bizonyítása, és a tiszta és megbízható morális igazságok, amelyek a morális cselekedetek alapjául szolgálnak, beláthatóak racionális alapon és függetlenek bármiféle vallásos meggyőződéstől, ez egyúttal az emberi jogok moralitása alapjául is szolgálhat. A *Natural Law and Natural Rights* című mesterművében Finnis úgy érvel, hogy senki sem sértheti meg szándékosan a másik jól-létét, mivel ezzel megszegné „a pártatlanság alapvető követelményét az emberi szubjektumok irányába, akik részesei, vagy részesei lehetnek az alapvető emberi javaknak.”⁴⁵³ Ez alapján tehát, aki szándékosan megsérti a másik jól-létét, az vét az alapvető pártatlanság követelménye ellen. De vajon mitől lesz az alapvető pártatlanság követelmény, és miért kell tartózkodni annak megsértésétől, mi adja ezen követelmény normatív alapját – teszi fel kérdéseit Perry. Finnis válasza az, hogy ésszerűtlen (unreasonable) lenne egy embertől, aki feltételezhetően értékeli a saját jól-létét, hogy szándékosan megsértse egy másik ember jól-létét. „Hiszen a saját jól-létem nem fog több értékkel bírni csupán attól, hogy az az enyém: az intelligencia és ésszerűség nem talál alapot arra, hogy csupán attól a tényről, hogy A az A és nem B (azaz én én vagyok és nem te) a jól-lét(ünk) jelentőségét másként értékeljük. Perry – félretéve annak az eshetőségét, hogy esetleg az ésszerűség nem feltétlenül minden ember életében a végső cél – azt a kérdést teszi teszi fel, hogy *ki számára* jelenik meg a jól-lét egyenlő értékelésének a kötelezettsége? Másképpen fogalmazva, ki számára jelenik meg az egyes jól-létek közötti különbségtétel tilalma az ésszerűség alapján. Hiszen, ha az én jól-létem (vagy valakié, aki közel áll hozzám) fontosabb számomra, mint a te jól-léted, akkor nem szükségszerűen ésszerűtlen tőlem az, hogy megsértsem, vagy figyelmen kívül hagyjam a te jól-létedet. Jeffrey Goldwerty úgy nyilatkozik, hogy Finnis megpróbálkozott annak két oldalon történő bizonyításával, amire mások könyveket szenteltek: megmutatni, hogy az egoizmus eredendően önellentmondásos és ésszerűtlen.”⁴⁵⁴ Perry kétli, hogy a természetjogi hagyomány teológiai támogatás⁴⁵⁵ nélkül

⁴⁵² Idézi PERRY im. 18.

⁴⁵³ Vö. PERRY 18-19.

⁴⁵⁴ Idézi Perry im. 19.

⁴⁵⁵ A fenti gondolatmenet esetében az lehetne a megoldás, hogy a *teremtő számára* nem fontosabb az én jól-létem, mint bárki más jóléte (én nem vagyok inkább értékes mint a másik).

megnyugtató módon választ tud adni az emberi jog moralitásának kérdésére⁴⁵⁶, és emlékeztet, hogy a liberális gondolat oldaláról – a hogy Richard Rorty megjegyzi – felmerül a gondolat, hogy az emberi jogok megalapozásának kérdésével fel kell hagyni.

⁴⁵⁶ Beleértve ebbe Ronald Dworkin és Martha Nussbaum megoldási kísérleteit.

The building of peace always comes about by the protection of human beings and their fundamental rights. This task, even if carried out in many ways and with varying degrees of intensity, challenges all countries and must constantly be inspired by the transcendent dignity of the human person and the principles inscribed in human nature.

XVI. Benedek pápa

IV. rész A „különleges hozzájárulás” (EUMSz 17. cikk) – az Egyház társadalmi tanításának perspektívája

1. A Egyház társadalmi (szociális) tanításának jellege

A Katolikus Egyház társadalmi tanításának megjelenését és koncepcionális formába öntésének kezdetét általában XIII. Leó pápa *Rerum Novarum* (1891) című enciklikájának megjelenéséhez kötik. Ebben az enciklikában a katolikus egyházfő elsősorban a munkásság tarthatatlan helyzetére reagált, illetve ezen társadalmi csoport helyzetének rendezése érdekében fogalmaz meg javaslatokat az Egyház szempontjai alapján. Széles körben elterjedt azonban az álláspont, hogy az egyház társadalmi tanításának kialakulása már sokkal korábban elkezdődött és az az Egyház küldetésével párhuzamosan szerves módon fejlődött, mint a keresztény világnézet része,⁴⁵⁷ jóllehet a *Rerum Novarum* megjelenéséhez köthető egy meghatározott tan, illetve – annak belső dinamikáját és folyamatos fejlődését jobban hangsúlyozandó – tanrendszerré válásának kezdete.⁴⁵⁸ Az Egyház társadalmi tanításának dinamikáját a kor kihívásaira reflektáló különböző dokumentumok és megnyilatkozások fejlődésének hangsúlyai adják

⁴⁵⁷ TOMKA MIKLÓS: Az egyház társadalmi tanítása. In *Az Egyház Társadalmi Tanítása Dokumentumok*. Budapest: Szent István Társulat. 15.

⁴⁵⁸ Kritikaként fogalmazódik meg a *Rerum Novarum* megjelenésének időzítésével kapcsolatosan, hogy az elkészített és a szocialista mozgalom előbb reagált az ipari társadalom jelenségeire, mind elméleti úton, mind politikai téren. Tomka Miklós szerint ez egyoldalú kritika, hiszen a „szociális katolicizmus” az egyes országokban már korábban megjelent a rászorulókon való segítség céljával, amelyet már kísért egy elméleti útkeresés is.

meg.⁴⁵⁹ Az egyes történelmi korszakokban eltérő nehézségekkel kellett szembesülnie a társadalmaknak, amely kihívások a technikai fejlődéssel és a világviszonylatban erősödő kölcsönös függőség kialakulásával egyre inkább nőnek. Történeti szempontból az Egyház hozzáállása is változott a különböző társadalmi átalakulásokhoz. A 18–19. század mély társadalmi reformjait kísérő politikai és ideológiai szinten megjelenő vallás- és egyházellenes felhangokkal szemben a Katolikus Egyház saját belső egységének erősítésével és a modern kor célkitűzéseinek elutasításával válaszolt.⁴⁶⁰ Később az Egyház tapasztalva a társadalmi átalakulás nehézségeit és látva a kiszolgáltatott rétegek problémáit – először gyakorlati szinten, aztán elméleti síkon is – reagált a folyamatokra. Az Egyház társadalmi tanításának hangsúlyaiiban XXIII. János pápa, illetve a II. Vatikáni Zsinat hozott további jelentős fordulatot, ahogy egyre nagyobb teret kapott a társadalmi tanítás kialakításában a társadalmi kontextus elemzése, a társadalomtudományok eredményeinek felhasználása. Ebben az időszakban teremti meg az Egyház a plurális társadalmakkal való párbeszéd feltételeit.⁴⁶¹ A társadalmi tanítás fokozatos kibővítése és elmélyítése következtében⁴⁶² az Egyház a nemzetek közössége számára fokozatosan erkölcsi vonatkoztatási ponttá válik, amelyben a II. Vatikáni Zsinat időszaka meghatározó jelentőségű.⁴⁶³ Később II. János Pál pápa működése idején – aki több mint 300 esetben nyilatkozott meg társadalmi kérdésekben, – az Európa helyzetéről való gondolkodás már igen hangsúlyos, önálló elemét képezi az egyház társadalmi tanításának.⁴⁶⁴

Az egyház társadalmi tanítása alapvetően az Egyházban megtalálható két fő hagyományból fakad, egyrészt a természetjogi megközelítésből – amely önmeghatározása szerint egyformán hozzáférhető minden jó szándékú ember számára –, másrészt a Szentírás nyomán

⁴⁵⁹ II. JÁNOS PÁL PÁPA: *Sollicitudo Rei Socialis*. 3. pont. „[...] a kettősség az Egyház szociális tanításának sajátossága. Egyrészt *állandó*, mert azonos marad alapeszméjében, »vezérelveiben«, »értéktételeiben« és »cselekvési normáiban«, de főként az Úr evangéliumával való eleven kapcsolatában; másrészt mindig új is, mert állandóan alkalmazkodnia kell – megfelelő módon szükségszerűen – az idők változó körülményeihez és az állandóan változó eseményekhez, amelyek között az emberek és a társadalom mindennapi élete zajlik.”

⁴⁶⁰ TOMKA i. m. 16., lásd: 457. lábjegyzet.

⁴⁶¹ MICHAEL P. HORNSBY-SMITH: *An Introduction to Catholic Social Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 96–97.

⁴⁶² Az elmúlt másfél évszázadban az egyház társadalmi tanítása lényegében az államszocializmus, illetve a liberális kapitalizmus mellett a lehetséges célravezető ösvény megtalálását igyekezett elősegíteni, azzal a jól kivehető hangsúllyal, hogy a gazdasági rendszer célja és funkciója az emberi szükségletek kielégítésének szolgálatában áll.

⁴⁶³ TOMKA i. m. 17., lásd: 457. lábjegyzet.

⁴⁶⁴ BLANDINE CHELINI-PONT: *Papal Thought on Europe and the European Union in the Twentieth Century. Religion, State & Society*, 2009. 1–2, 139.

kibontakozó hagyományból, amely a megváltás fényében értelmezendő.⁴⁶⁵ A két megközelítésmód közötti hangsúlybeli eltolódás időről időre változott a tanítás fejlődése során. Az egyház társadalmi tanítása tehát nem elsősorban teológiai ihletésű diszciplína, hanem a társadalmi valóság leírására képes tudományok eredményeit – eltérő mértékben és hangsúlyokkal ugyan, de mindenképpen – felhasználó, elkülönült, egységes alapállás az Egyház részéről, amelynek végső célja az ember és annak társadalmi együttélésére vonatkozó javaslat megfogalmazása az „igazságosság” jegyében. II. János Pál pápa definíciója alapján az Egyház szociális (társadalmi) tanítása „az emberi lét – mind a társadalomban, mind nemzetközi síkon tapasztalható – bonyolult összefüggéseinek szorgos vizsgálatából leszűrt eredmények *pontos megfogalmazása* a hit és az egyházi hagyomány fényénél.”⁴⁶⁶

2. Az Egyház társadalmi (szociális) tanításának forrásai

Az Egyház társadalmi tanításának helyes értelmezéséhez fontos az annak forrásaként szolgáló különböző megnyilvánulási formákat számba venni. A legszűkebb felfogás szerint az Egyház társadalmi tanítása alapvetően három fő forrásból táplálkozik: az Egyházi hierarchiát alkotó szereplők megnyilatkozásai, az egyházi szerzők és akademikusok írásai és a szociális mozgalmak vezetőinek meglátásai. Roger Charles az egyház társadalmi tanításának négy különböző forrását határolja el: a Szentírást, az apostoli tradíciót – amely a pápák és a teológusok közvetítésével fogalmazódik meg –, az egyház sajátos tapasztalatát, és végül a humán és társadalomtudományok vonatkozó megállapításait.⁴⁶⁷ Hornsby-Smith szerint a legszélesebb értelemben a XXI. század elején mintegy hat különböző forrást lehet elkülöníteni egymástól, amelyen keresztül kirajzolódik az Egyház társadalmi tanításának horizontja. Így a II. Vatikáni Zsinat dokumentumai (különösen is a *Gaudium et Spes* és a *Dignitatis Humanae*), a pápai enciklikák, amelyek lényegében autoriter formában tükrözik az Egyház felfogását a folyamatosan változó szociális, gazdasági, kulturális és politikai környezetről. Ezen túlmenően a harmadik csoport a püspöki szinódusok dokumentumai, amelyek közül külön ki lehet emelni az Egyesült Államok püspökeinek állásfoglalását az *Igazságosság a Világban* címmel (*Justice in the World*⁴⁶⁸), és további fontosabb pasztorális leveleket, amelyek a béke, védelem és gazda-

⁴⁶⁵ HORNSBY-SMITH i. m. 85., lásd: 461. lábjegyzet.

⁴⁶⁶ Sollicitudo Rei Socialis 41. pont.

⁴⁶⁷ ROGER CHARLES: *Christian Social Witness and Teaching: The Catholic Tradition From Genesis to Centessimus Annus, Volume I: From Biblical Times to the Nineteenth Century*. Leominster: Gracewing, 1998. Hivatkozva MICHAEL P. HORNSBY-SMITH i. m. 86., lásd: 461. lábjegyzet.

⁴⁶⁸ www.shc.edu/theolibrary/resources/synodjw.htm

ság kérdéseivel foglalkoznak, ebbe az utóbbi körbe tartoznak a latin-amerikai püspökök tanításai a szegények irányába megnyilvánuló figyelemről, vagy az Anglia és Wales püspökeinek levele *A közös jó* (*Common Good*, 2006,⁴⁶⁹ illetve *Choosing the Common Good*, 2010⁴⁷⁰) illetve *Az élet ápolása* (*Cherishing Life*, 2004⁴⁷¹) címmel. Széles értelemben véve az Egyház társadalmi tanítását gazdagítja a felszabadítás teológiájának eszmei áramlata, valamint jelentős a civil szervezetek hozzájárulása is. Végül hatodikként a teológusok, a filozófusok és társadalomtudósok munkái járulnak hozzá az Egyház társadalmi tanításának formálódásához.

II. János Pál pápa az Egyház társadalmi tanításának természetével kapcsolatban a következőképpen fogalmaz a *Centesimus Annus* kezdetű enciklikájában: „A társadalmi tanítás, különösen napjainkban, azzal az emberrel foglalkozik, aki beleépül a modern társadalom változatos kapcsolatrendszerébe. Az embertudományok és a filozófia elősegítik annak megértését, hogy az ember a társadalom centrumában helyezkedik el, és lehetővé teszik, hogy önmagát egyre inkább úgy fogja fel, mint »társas lényt«. Valódi önazonosságát mégis egyedül a hit tárja fel számára és ezért éppen a hit az egyház társadalmi tanításának kiindulópontja. Az egyház felhasználva mindazt, amit a tudományok és filozófia nyújtanak, feladatának tartja, hogy segítse az embert az üdvösség útján.»⁴⁷²

3. Az Egyház társadalmi tanításának áttekintése történeti szempontból

Az egyház társadalmi tanítását történeti szempontból a XIII. Leó pápa előtti, az ő nevével fémjelzett, illetve az azt követő időszakra szokás felosztani.⁴⁷³ Michael Schuck ezzel szemben némileg eltérő hármas felosztást javasol.⁴⁷⁴ Álláspontja szerint az első szakasz XIV. Benedek fellépésétől XIII. Leóig különíthető el (1740–1877), a második szakasz XIII. Leó pápa fellépésétől a XII. Pius pápa működéséig terjedő periódus (1878–1958), míg harmadikban az 1958-tól a napjainkig tartó időszakot lehet egymástól elkülöníteni. Schuck elemzése szerint ezekben az időszakokban egymástól eltérő társadalmi kihívások határozták meg azt a kör-

⁴⁶⁹ www.justice-and-peace.org.uk/documents/TheCommonGood.pdf

⁴⁷⁰ www.cbcew.org.uk/document.doc?id=35

⁴⁷¹ www.cbcew.org.uk/document.doc?id=33

⁴⁷² II. JÁNOS PÁL PÁPA: *Centesimus Annus* kezdetű enciklikája. Osservatore Romano, 1991. május 12. 54. pont. In: *Az Egyház társadalmi tanítása dokumentumok*. Budapest: Szent István Társulat, 1993. 577.

⁴⁷³ TOMKA i. m. 15., lásd: 457. lábjegyzet.

⁴⁷⁴ MICHAEL SCHUCK (szerk): *Modern Catholic Social Thought in Dywer*. 1994. Idézi HORNSBY-SMITH i. m. 91–93., lásd: 461. lábjegyzet.

nyeztet, amelyben az Egyház a társadalmi tanítását megfogalmazta, ebből adódóan eltérő belső hangsúlyok is jellemzik a tanítást. Az első időszak meghatározó eseményei közé tartozik a feudalizmus, illetve az abszolút monarchiák rendszerének végét kísérő erőszakos felkelések, fellendülő gazdasági fejlődés az Amerikával történő kereskedelmi kapcsolatok bővülése következtében, az ipari forradalom kezdete, a nagy francia forradalom, a szocialista forradalmak, a német és az olasz egység kialakulása és a felvilágosodás adta intellektuális forradalom. Ebben az időszakban felmerülő társadalmi jelenségekre adott válaszok az Egyház részéről eltérőek voltak. Ugyan 1740-ben XIV. Benedek pápa vezette be az enciklika írásának gyakorlatát és XIII. Leó pápa fellépésig mintegy 77 enciklika született, ebben az időszakban a társadalmi változások okozta zavarokkal kapcsolatban az Egyház részéről elmaradt az érdemi válasz megfogalmazása, jóllehet a katolikus szociális mozgalmak komoly hatást váltottak ki környezetükben.⁴⁷⁵

Az egyház társadalmi tanításának – Schuck felosztása szerinti – második időszaka korai periódusát meghatározta az európai nemzetállamok és az Egyház szembenállása, az agresszív és egyúttal versengő gyarmatosítás Afrikában és Ázsiában, az első világháború és az orosz forradalom. Az ezt követő időszakot a fasiszta és kommunista totalitárius rendszerek okozta politikai instabilitás jellemezte. A kor miliójéhez tartozik a második világháborút megelőző igen mély gazdasági válság, maga a mérhetetlen pusztítás, illetve az azt követő hidegháború a keleti és a nyugati blokk között. Meghatározó jelentőségű volt a rendkívüli technikai fejlődés a gépjárművek, telekommunikációs eszközök, az atomenergia, illetve a tömegtermelés megjelenésével. A korszak meghatározó gondolkodói között feltűnt Keynes, Nietzsche és Freud is. Schuck szerint ebben az időszakban a pápák egyre nagyobb pasztorális felelősséggel rendelkeztek (és vállaltak fel) az egész nyugati civilizáció érdekében, és nagyobb elköteleződést mutattak az egyes speciális jellegű morális kérdéseket illetően.⁴⁷⁶ Fellépésük következtében a pápák mind nagyobb autoritásra tettek szert a világban a vallásos és morális kérdésekben. Ebben az időszakban kilenc pápa működött, akik 85 enciklikát tettek közzé. Jóllehet XIII. Leó alapvetően a tomista hagyományt és a természetjogi gondolkodást élesztette fel (amely a tiszta ész alapján igyekszik mindenki számára elfogadható törvényszerűségek alapján következtetéseket levonni), X. Pius elítélte a „disszonáns” teológiai és filozófiai hangokat a modernizmusra adott válaszában. Ezekben az időkben a pápai enciklikák olyan témákkal foglalkoztak behatóan, mint a politikai szabadságjogok, nacionalizmus, háború és béke kérdése, családi élet, a foglalkoztatottak és a munkások jogai és kötelezettségei, a magántulajdon, és a közvetítő szervezetek szerepe (mint például a szakszervezetek). X. Pius és XI. Pius is bátorították a Ka-

⁴⁷⁵ HORNSBY-SMITH i. m. 92., lásd: 461. lábjegyzet.

⁴⁷⁶ Uo.

tolikus Akció működését az egyházi hierarchia védnöksége alatt, de további nagy hatású laikusok vezette szervezetek is megjelennek a közéletben.⁴⁷⁷

A Schuck felosztásában megjelenő harmadik periódusban a II. Vatikáni Zsinat jelent éles átmenetet. Ebben a harmadik periódusban XXIII. János, VI. Pál és II. János Pál pápák alkottak kiemelkedőt az Egyház társadalmi tanításának fejlődése szempontjából. A zsinat nyitottabbá tette az egyházat alternatív teológiai és filozófiai gondolkozásmódokra, nagyobb figyelmet szentelt a szentírástudománynak és a patrisztikus hagyománynak, – ugyan még némi vonakodás árán – de a társadalomtudományok hozzáadott értékét is számításba vette. Ezt az időszakot a nyugati társadalmak rendkívüli gazdasági fejlődése jellemezte, egyúttal a szovjet blokk hirtelen összeomlásával is kellett szembesülni. Később a gazdasági liberalizmus extrém formáinak hegemoniája lett jellemző a világ legtöbb pontján. Az Egyház hagyománya a tolista megalapozottságú filozófia mellett már számos új hangsúlyokkal rendelkező teológiai és filozófiai irányzatnak is teret engedett.⁴⁷⁸

4. Az Egyház társadalmi tanítása szempontjából meghatározó dokumentumok hangsúlyai

XIII. Piusz pápa által kiadott *Rerum Novarum* című enciklika kiemelkedő jelentőségét nem könnyű körültekintő módon visszaadni.⁴⁷⁹ Az 1891-ben megjelenő dokumentum a munkásság tarthatatlan helyzetével foglalkozik, elemezve a helyzet kialakulásához vezető utat, a probléma lényegét, és az arra adandó keresztény választ. A *Rerum Novarum* tekintélyét mutatja, hogy a későbbi, nagy jelentőségű enciklikák többsége a megjelenésének évfordulója alkalmával jelent meg. Az egyházfő az enciklikával olyan időben fordul a nyilvánossághoz, amikor az egyházat a bizonytalanság hatja át az olyan társadalmi változások következtében, mint amilyen a pápai állam elvesztése, vagy a nagy francia, illetve ipari forradalmakat kísérő jelenségek. Ezzel együtt, mintha az Egyházat körbevevő világot a magabiztosság, a fejlődés tudatából fakadó biztonságérzet jellemezte volna.⁴⁸⁰ Az enciklika megszületésében fontos szerepet játszott a Fribourgi Unió fellépése, amely 1888-ban emlékiratot terjesztett a pápa elé, kérve, hogy a szociális kérdés katolikus szellemű megoldásának útját tárja fel, és körlevél

⁴⁷⁷ Uo.

⁴⁷⁸ HORNSBY-SMITH i. m. 93., lásd: 461. lábjegyzet.

⁴⁷⁹ Számos tisztelgés mellett lásd TÓTH TIHAMÉR (szerk.): *120 éve jelent meg a Rerum Novarum*.

⁴⁸⁰ HORNSBY-SMITH 95., lásd: 461. lábjegyzet.

formájában szóljon a kérdésről.⁴⁸¹ Az enciklika felsorolja azokat a folyamatokat, amelyek a társadalmi krízist előidézték, egyúttal kizárja a szocializmust, mint e bajok feltételezett orvosságát, és igyekszik a helyzethez alkalmazkodva kifejtteni a katolikus tanítás alapját a munkáról, tulajdonjogról, az együttműködés elvéről (amely a társadalmi változás alapvető eszköze), a hátrányos helyzetűek jogairól, a szegények méltóságáról és a gazdagok kötelességeiről. Ezen túlmenően értekezik az igazságosság tökéletesítésének módjáról, valamint a szakmai munkásszervezetek létrehozásának jogáról.⁴⁸² Mindazonáltal a körlevél központi témája az igazságos társadalmi rend kialakítása.⁴⁸³

Negyven évvel később, 1931-ben a *Quadragesimo Anno* kezdetű enciklika megjelenésekor XI. Pius egy jóval élettelibb Egyház nevében beszél, az akkor kétségbeesés szélén álló világhoz.⁴⁸⁴ A pápa a kor gazdasági és társadalmi helyzetnek a tükrében igyekszik szemügyre venni a korszakot, amelyben a drámai léptékű iparosodás mellé egyes pénzügyi csoportok hatalmának kiterjedése társult mind nemzeti, mind nemzetközi téren.⁴⁸⁵ A *Quadragesimo Anno* nagy jelentőségű motívuma a szubszidiaritás elvének a nyilvánosság elé tárása.⁴⁸⁶ XI. Pius visszautasítja a gazdasági erők korlátlan versenyeként értelmezett liberalizmust, ismét megerősíti – elődjéhez, XIII. Leóhoz hasonlóan – a magántulajdon jelentőségét, jóllehet egyben felhívja a figyelmet annak közösségi funkciójára is.⁴⁸⁷ A kapitalista rendszer és az elnyomó gazdasági hatalommal kapcsolatos kritikája során kifejtette, hogy a „nemzetközi állami intézményeknek kötelessége az egész emberiség közös életét a közjó szükségleteinek, azaz a társadalmi igazságosság törvényeinek megfelelően alakítani.”⁴⁸⁸

Ismét harminc évvel később, II. világháború és a holokauszt pusztításai után már lassan építkező, de fáradt és aggodalmas (egy fenyegető nukleáris katasztrófa árnyékában élő) világhoz XXIII. János kifinomult módon szólt a társadalmi problémákkal kapcsolatban a *Mater et Magistra* (1961), illetve a *Pacem in Terris* (1963) kezdetű enciklikáival. Mindezzel ajtót nyitva és megkönnyítve a keresztények részvételét a liberális és plurális társadalmakban azon természetjogi elvek alapján, amelyeket XIII. Leó már megkísérelt érvényesíteni az I. Vatikáni Zsi-

⁴⁸¹ BERAN – LENHARDT 212., lásd: . lábjegyzet.

⁴⁸² Kompendium 89. pont

⁴⁸³ Uo.

⁴⁸⁴ HORNSBY-SMITH 95.

⁴⁸⁵ Kompendium 91. pont

⁴⁸⁶ QA 79. pont

⁴⁸⁷ Kompendium 91. pont

⁴⁸⁸ QA 110. pont

nat sokkal inkább elzárkózó egyházi alapállása után.⁴⁸⁹ Enciklikáiban XIII. János kitért a változó társadalmi körülményekre, különösképpen a tudományos, technikai és gazdasági fejlődésre, méltatta a szociális háló kibővülését, a közéletben történő nagyobb társadalmi részvételt és a gyarmatosítások befejeződését. XXIII. János első ízben tárgyalta a nemzetközi fejlődés kérdését.⁴⁹⁰ Támogatta a munkások részvételét a társadalmi folyamatokban és az állam szabályozó szerepének a fokozódása mellett szállt síkra – a közjó érdekében.⁴⁹¹ XXIII. János általános megközelítésmódja reformista és buzdító jellegű volt.⁴⁹²

A *Pacem in Terris* című enciklikában XXIII. János a természetjogi érvelést használta fel az emberi jogok érvényesülése érdekében, így hangsúlyozta az élethez való jog, a megfelelő életszínvonalhoz való jog, a szólás szabadsága, az oktatáshoz és a kulturális javakhoz való hozzáférés joga, vallásszabadsághoz való jog, életállapot megválasztásához való jog, magántulajdonhoz és a munkához való jog, gyülekezés szabadsága, migrációhoz való jog, és a politikai jogok jelentőségét. Ezeknek a jogoknak XXIII. János rendszerében hangsúlyosan jelen van a megfelelő kötelességpárjuk is. Így az egyénnek a társadalommal szemben, a társadalomnak az állammal szemben, az államoknak egymással szemben, illetve mind az egyéneknek, mind az államoknak a világ egész közösségével szemben. Az emberi jogoknak ezen értelmezése egyaránt támaszkodott a természetjogi hagyományra és a szentírási hagyományra is.

A II. Vatikáni Zsinat lezárultával két alapvető jelentőségű dokumentumot fogadtak el a zsinati atyák, a *Gaudium et Spes*, illetve a *Dignitatis Humanae* kezdetűeket. A zsinat kezdetén a résztvevő püspökök leszögezték, hogy a két legnagyobb probléma, amivel az Egyház szembenéz az a béke és a szociális igazságosság. *Gaudium et Spes* párbeszédbe kezdett a modern világ emberével, és fontos megállapítása volt, hogy a béke össze van kötve az igazságossággal. A dokumentum azt írja, hogy a béke „nem a háború pusztája hiánya, nem is szűkíthető le a szembenálló erők egyensúlyának állandósítására, nem is hatalmi intézkedésből fakad, hanem valóban és sajátosan »az igazságosság műve« [...] [amelyet] sohasem lehet egyszer s mindenkorra megszerezni, hanem folytonosan építeni kell”.⁴⁹³ A konstitúció egyúttal igen élesen elítéli a totális háborút,⁴⁹⁴ „amit következetesen és habozás nélkül kárhoznatni kell” és

⁴⁸⁹ HORNSBY-SMITH 95.

⁴⁹⁰ Vö. MM 46–49. pont

⁴⁹¹ HORNSBY-SMITH 96.

⁴⁹² Uo.

⁴⁹³ GS 78. pont

⁴⁹⁴ Vö. GS 80. pont „A tudományos fegyverek fejlődése mérhetetlenül megnövelte a háború borzalmasságát és gonoszságát. Az e fegyverek bevetésével végzett hadműveletek hatalmas, senkit és semmit sem kímélő pusztítást

„[n]ehogy ez valaha is bekövetkezzék, a földkerekség egybegyűlt püspökei *kérve kérnek* mindenkit, elsősorban a nemzetek kormányzóit és a katonai vezetőket, hogy állandóan gondoljanak arra az óriási felelősségre, mely Isten és az egyetemes emberiség színe előtt terheli őket”.⁴⁹⁵ A dokumentum egyúttal kitér a fegyverkezési verseny „keserűen áruló csapdájára.”⁴⁹⁶

A *Dignitatis Humanae* az egyházi tanítás fejlődésében igen fontos fordulópont, amennyiben a „zsinat leszögezi, hogy a vallásszabadsághoz való jog alapja az emberi személy velejáró méltóságából fakad.”⁴⁹⁷ Megjegyzi, hogy az emberi méltóság jelentősége egyre inkább elmélyül a kor emberének tudatában, és az igény is egyre nyilvánvalóbb, hogy az embernek saját döntései szerint kell cselekednie a saját felelősségteljes szabadságát élvezve és használva, így nem kényszer alatt, hanem kötelességének tudatában.⁴⁹⁸ A dokumentum hozzáteszi, hogy „[az emberek] tudatának formálódása során a keresztény hit felkínálja a szent (sacred) fogalmát és az egyház bizonyos tanításait”.⁴⁹⁹ A II. Vatikáni Zsinat által hozott változásokat követően – különösképpen a Vallásszabadságról szóló nyilatkozat következtében – a katolikusok sokkal könnyebben párbeszédbe léphettek a szekuláris társadalmak képviselőivel.⁵⁰⁰ Schanda Balázs szerint ez a változás az egyházi tanításban igen jelentős az emberi jogok és az egyház viszonyára tekintettel.⁵⁰¹

VI. Pál pápa folytatta XXIII. János hozzáállásának továbbvitelét, de jóval kritikusabb élel.⁵⁰² A 1967-ben közreadott *Populorum Progressio* kezdetű enciklikájában foglalkozik a „birtoklás és hatalom égbekiáltó egyenlőtlenségéből fakadó botrányral,” a „fojtogató materializmussal” és az „erkölcsi hanyatlással.” A valódi humánus és „autentikus fejlődésért,” valamint a „elnyomó szociális struktúráktól” való megszabadulásért szállt síkra, egyúttal kritikus

okozhatnak, mely messze túllépi a jogos önvédelem határait. Sőt ha ezeket az eszközöket (...) mind bevetnék, a szembenálló felek kölcsönösen megsemmisítenék egymást (...).”

⁴⁹⁵ Uo.

⁴⁹⁶ A magyar fordítás a „legsúlyosabb csapás” fordulatot használja.

⁴⁹⁷ DH 2. pont http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651207_dignitatis-humanae_en.html

⁴⁹⁸ DH 1. pont.

⁴⁹⁹ Vö. DH 14. pont

⁵⁰⁰ O'BRIEN, idézi HORNSBY-SMITH 95.

⁵⁰¹ SCHANDA BALÁZS: Az Egyház a vallásszabadságról – vallásszabadság az Egyházban? in Emberi Jogok a Katolikus Egyház életében és jogában OROSZ LÓRÁNT OFM (szerk) 2010, Budapest: L'Harmattan Kiadó Sapientia Szerzetesi hittudományi Főiskola 141.

⁵⁰² HORNSBY-SMITH 97.

volt az „ellenőrizetlen liberalizmussal” szemben, és a fejlett nemzetek szolidaritásból fakadó kötelezettségeire figyelmeztetett. A fegyverkezési versenyt egy tűrhetetlen botránynak nevezte és annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a „béke új neve a fejlődés.”

Egy évvel később, 1968-ban VI. Pál közreadta az ellentmondásosan megítélt *Humanae Vitae* kezdetű enciklikát, amelyben megerősítette a születésszabályozással kapcsolatos hagyományos egyházi álláspontot. Itt az egyházfő figyelmen kívül hagyta a – XXIII. János pápa által felállított – pápai tanácsadó testület véleményét. Az álláspont komoly kritikát váltott ki a nyugati társadalmak egyházaiban, és a pápaság autoritására vetett bizalom csökkenéséhez vezetett.⁵⁰³ Feltételezhetően az enciklika körül kialakult ellenséges hangulatra is tekintettel VI. Pál pápa további enciklikát nem tett közzé, azonban – a Latin-Amerikai Püspöki Konferencia (Medellín, 1968.) sürgetésére is tekintettel – *Octogesima Adveniens* kezdetű apostoli levelet adta ki 1971-ben. Ebben az apostoli körlevélben folytatódott a világ problémáival kapcsolatos elméleti alapállás elmélyítése, és olyan jelenségekre volt különös tekintettel a pápa, mint az urbanizáció, a nők helyzete, a társadalom peremén élő újfajta szegénység kialakulása, környezetvédelmi aggályok, illetve a multinacionális vállalatok szabályozatlan hatalma. VI. Pál pápa elismerte azokat a törekvéseket, hogy társadalmi életből mindenki egyenlő módon vehesse ki a részét és sürgette a javak elosztása terén az igazságosság kialakítását a nemzeteken belül és között.

Az 1971-ben Rómában tartott püspöki szinódus észlelve a világban jelenlévő hatalmi hálózatként és igazságtalanságokat, közreadta a *Justitia in Mundo* című dokumentumot, amely azt a figyelemreméltó megállapítást teszi, hogy a szociális igazságosság területén való tevékenység az Egyház evangelizációs missziójának integráns része.⁵⁰⁴ A dokumentum megjegyzi, hogy ha szociális és politikai cselekvés által nem szállunk szembe és győzzük le, akkor az egy új gazdasági és technikai rend, a gazdagság, a hatalom és a döntéshozatal egy kis ellenőrző köz-, illetve magáncsoportosulás kezében történő koncentrációjának kedvez. A gazdasági igazságtalanság és szociális részvétel hiánya elzárja az embereket az alapvető emberi és civil jogaiknak a gyakorlásától.⁵⁰⁵ Annak az elismerése, hogy a strukturális igazságtalanságok politikai cselekvést igényelnek, fontos mérföldkő volt az egyház társadalmi tanításának fejlődésében és a modern világ kihívásaira adott válaszok tekintetében. Ennek a gondolatnak a továbbvitele és a teológiai megalapozása érhető tetten VI. Pál az *Evangelii Nuntiandi* című apostoli

⁵⁰³ HORNSBY-SMITH i. m. 97., lásd: 461. lábjegyzet.

⁵⁰⁴ Vö. *Justitia in Mundo* 29–38. pontok.

http://catholicsocialservices.org.au/Catholic_Social_Teaching/Justitia_in_Mundo

⁵⁰⁵ *Justitia in Mundo* 9. pont.

buzdításában is.⁵⁰⁶ Fontos lehet megemlíteni az Egyház társadalmi tanításának fejlődésében a Latin-Amerikai Püspöki Konferencia (Conference of Latin American Bishops, CELAM) 1968-ban Medellínben 1979-ben Pueblaban tartott üléseit, amelyeken a felszabadítás teológiájának oldaláról igyekeztek gazdagítani az egyház társadalmi tanítását, amelyek a szegények irányába történő különös figyelem érdekében léptek fel az elnyomó struktúráktól való megszabadulás által, noha a felszabadítás teológiájának egyes koncepciói vitára adtak okot az Egyházon belül.⁵⁰⁷

II. János Pál pápa hozzájárulása az egyház társadalmi tanításához rendkívül gazdag, amely áttekintésére csak igen vázlatosan szorítkozunk, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy II. János Pál különös figyelmet fordított Európa helyzetére és a civilizációban betöltött küldetésére. A *Redemptor Hominis* kezdetű enciklika⁵⁰⁸ hangsúlyosan foglalkozik a szabadság,⁵⁰⁹ a méltóság,⁵¹⁰ és az emberi jogok kérdéskörével,⁵¹¹ amelyek szervesen összekapcsolódnak egymással. Az 1980-ban közreadott *Dives in Misericordia* kezdetű enciklikában a szociális igazságosság érvényesülésének feltételeit vizsgálja, ahol felhívja a figyelmet a versengő igazságosság-fogalmakra és a valódi igazságosság érvényesülésének kereteit vizsgálja.⁵¹²

⁵⁰⁶ Evangelii Nuntiandi, különösen lásd a 9. pontot.

http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/apost_exhortations/documents/hf_p-vi_exh_19751208_evangelii-nuntiandi_en.html

⁵⁰⁷ HORNSBY-SMITH i. m. 99., lásd: 461. lábjegyzet.

⁵⁰⁸ <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=206>

⁵⁰⁹ Redemptor Hominis 12. pont. „[...]kerülni kell minden színlelt szabadságot, minden felületes és csak az egyik félnek kedvező szabadságot, s végül azt a szabadságot, mely nem hatja át az ember és a világ teljes igazságát.”

⁵¹⁰ Uo. 11. pont „összetartozunk [...] fáradhatatlan küzdelemben, melyet azért az emberi méltóságért vívunk, melyet Krisztusban minden ember megkapott és végérvényesen elnyerhet.”

⁵¹¹ Uo. 17. pont. Az emberi jogok: betű vagy lélek? „Most már majdnem minden állam elfogadta és ratifikálta ezeket a jogokat, s ez garancia lehet arra, hogy az emberi jogok lesznek az az alap világszerző, melyre az ember javát szolgáló törekvések támaszkodhatnak. Az Egyháznak nem kell bizonygatnia, hogy ez a kérdés mennyire szorosan összefügg küldetésével a mai világban. Mert e kérdés van a népek belső békéjének és a népek közötti békének a gyökerében, amint ezt XXIII. János pápa, a II. Vatikáni Zsinat és utána VI. Pál pápa külön dokumentumokban is elmondta. Összefoglalóan, a béke az ember sérthetetlen jogainak tiszteletben tartásában áll, »a béke az igazságosság gyümölcse«[...]”

⁵¹² Dives in Misericordia 70–73. pont, Lásd különösen „Az előző évtizedek és saját korunk tapasztalatai is mutatják, hogy az igazságosság egymagában nem elegendő. Sőt, önmagában fölhasználható arra is, hogy általa tagadják és kioltják magát az igazságosságot, ha nem teszik lehetővé, hogy az emberi életet átjárja a maga sokféle formájában egy magasabbrendű erény: a szeretet. Egyebek mellett történelmi tapasztalatokból született ez a tétel: a végsőig érvényesített jog a legnagyobb igazságtalanság (*summum jus summa injuria*). Ez a tétel nem az iga-

A *Laborem Exercens* kezdetű enciklika esetében II. János Pál ugyan követi elődeinek azt a gyakorlatát, hogy a *Rerum Novarum* megjelenésének időpontjához igazítja annak közreadását, de fontos új elem, hogy szakít a tisztán természetjogi megalapozottság folytatásával. A *Laborem Exercens* alapvetően szentírási megalapozottságú, teológiai érveken alapuló mű, amely ebből az alapállásból merítve hosszasan foglalkozik a munkásság jogaival.⁵¹³ Alaptétele, hogy nem az ember van a munkáért, hanem fordítva: a munka célja az ember szükségleteinek kielégítése.⁵¹⁴ Különösen nagy hangsúlyt fektet a nők⁵¹⁵ és a migráns munkavállalók⁵¹⁶ jogainak hangsúlyozására.

Az 1987-ben kiadott *Sollicitudo Rei Socialis* húsz évvel a *Populorum Progressio* megjelenése után látott napvilágot, amelyre több ízben is hivatkozik az enciklika, és annak fontos momentumait viszi tovább, hangsúlyozottan a megváltozott körülményekhez igazítva mind az egyének, mind a nemzetközi kapcsolatok szintjén. Igen figyelemreméltó az, ahogy II. János Pál pápa folytatja és átértelmezi az „autentikus fejlődésről” szóló VI. Pál által bevezetett tanítást. Hosszas elemezve a fejlődés akadályait és lehetőségeit – ezen a téren a nemzetközi intézményrendszerek működésének a sikerességét, illetve korlátait –, a fejlődést elszakítja a szoros értelemben vett gazdasági növekedéstől és technikai haladástól, és azt elsősorban etikai

zságosságot becsüli le, nem is a ráépülő jogrendet kárhoztatja, hanem csak egy másik szempontból mutatja meg, hogy a lélek erőinek mennyivel magasabbrendű forrásokból kell fakadniuk, mint az igazságosság rendjét meghatározók.”

⁵¹³ HORNSBY-SMITH i. m. 100., lásd: 461. lábjegyzet.

⁵¹⁴ *Laborem Exercens* 27. pont. „Csak azt kell állítanunk, hogy a munka értékének elsődleges alapja maga az ember, aki alanya a munkának. Ehhez azonban azonnal csatlakozik egy nagyjelentőségű következmény, amely kiemeli a munka etikai jellegét: jóllehet igaz, hogy az ember a munkára született és erre kapott meghívást, mégis »a munka szolgálja az embert és nem az ember a munkát.«” <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=203#LE24>

⁵¹⁵ Uo. 91. pont. „Azonban az a helyes, ha sajátos adottságaiknak megfelelő munkát végezhetnek - minden hátrányos megkülönböztetés nélkül, s anélkül, hogy kizárnák őket olyan munkakörökből, melyeknek betöltésére alkalmasak -, de úgy, hogy tiszteletben tartják családi törekvéseiket, s azt a különleges szerepet, amely a társadalom felépítésében a férfi mellett megilleti őket. A nő igazi kibontakozása olyan munkaszervezést igényel, hogy előbbre jutásáért ne kelljen sajátos női mivolta elhagyásával fizetnie, vagy hogy ne károsodjék a családja, amelyben mint édesanyának helyettesíthetetlen szerepe van.”

⁵¹⁶ Vö. Uo. 106–107. pontok. „[...] kiesik egy *dolgozó ember*, aki saját gondolataival vagy két kezével hozzájárulhatna szülőföldje közjavának növekedéséhez; és íme, ez az erő és ez a szolgálat most egy másik társadalom birtokába kerül, melynek bizonyos értelemben kevesebb joga van e szolgálatra, mind a szülőhazának. És mégis, jóllehet a kivándorlás bizonyos szempontok szerint rossz, adott körülmények között, ahogy mondani szokták, szükséges rossz. Mindent meg kell tenni - s bizonyára sok minden történik is azért -, hogy ez az anyagi értelemben vett rossz ne vonjon maga után nagyobb *erkölcsi értelemben vett* károkat is, hanem amennyire lehetséges, váljon javára a kivándoroltnak személyes, családi és társadalmi szempontból, akár korábbi hazáját, akár a befogadó országot nézzük.”

és erkölcsi dimenzióban helyezi el, utalva az ember kulturális igényeire és a transzcendens irányába való nyitottságára.⁵¹⁷

II. János Pál pápa az enciklikában továbbfejleszti a „strukturális bűnök” fogalmát,⁵¹⁸ ezeket olyan társadalmi (nemzetközi szintű) igazságtalanságoknak tartja, amelyek elnyomják az egyéneket és ellentétesek az ember méltóságából fakadó jogaival, gyökerének a „profit utáni kizárólagos vágyat” és a hatalomvágyat tekinti.⁵¹⁹ Alapvetően ezen struktúrák elterjedését teszi felelőssé a fejlődés megakadásáért. Az enciklikában II. János Pál ugyanakkor elismerően nyilatkozik az emberi jogokkal kapcsolatos jogfejlődésről,⁵²⁰ kiemeli a nemzetközi jogvédő fórumok szerepét,⁵²¹ és kinyilvánítja, hogy ez emberi jogok érvényesülése és az igazi fejlődés között szoros kapcsolat van, amely rávilágít az igazi fejlődés erkölcsi dimenzióira.⁵²² Sürgeti azonban a reformokat a globális nemzetközi viszonyokban,⁵²³ amellyel kapcsolatban a nemzetközi szervezetek működésének felülvizsgálatát is szükségesnek tartja.⁵²⁴ Megjegyezendő még, hogy II. János Pál pápa ez egyház társadalmi (az ő szóhasználatában: szociális) tanítását az erkölcsstan (azaz tágabb értelemben az etika) területére helyezi el,⁵²⁵ illetve az emberek

⁵¹⁷ Sollicitudo Rei Socialis 46. pont. „A csupán gazdasági fejlődés nem szabadíthatja fel az embert, sőt ellenkezőleg, még nagyobb szolgásgába taszíthatja. Az a fejlődés, amely nem foglalja magába az ember *kulturális, természetfeletti jellegét, vallási dimenzióját*, olyan mértékben, hogy el sem ismeri ezeket és nem ezekhez méri törekvéseit és prioritásait, *még kevésbé járul hozzá*”.

⁵¹⁸ Sollicitudo Rei Socialis 36. pont. „[a] »bűn struktúrái« olyan fogalmak, amelyeket csak újabban alkalmazunk a mai világ állapotára”.

⁵¹⁹ Sollicitudo Rei Socialis 37. pont. „[...] főként kettő tűnik ki manapság: egyik a *profit utáni kizárólagos vágy*, a másik pedig az a *hatalomvágy*”

⁵²⁰ Sollicitudo Rei Socialis 26. pont. „A mai világ fejlődésének [meg kell említeni a] *pozitív* sajátosság[ait] is. Az első pozitív jel nagyon sok férfinél és nőnél fellelhető, ez pedig a saját és minden ember méltóságának világos felismerése. Ez kitűnik az emberi jogok betartása feletti fokozódó örökösödésből, és megsértésük azonnali határozott elutasításából.”

⁵²¹ Uo. „el kell ismernünk az Egyesült Nemzetek Szervezete nagyjából negyven esztendeje megfogalmazott emberjogi nyilatkozatának hatását [...] [u]gyanezt elmondhatjuk [...] más nemzetközi szervezetek egyéb jogi eszközeiről is.”

⁵²² Sollicitudo Rei Socialis 33. pont.

⁵²³ Vö. Sollicitudo Rei Socialis 43. pont. „[...] a nemzetközi kereskedelmi rendszer reformját, [...] a világ valuta- és pénzügyi rendszerének reformját, amely ma nem tekinthető kielégítőnek; a technológiák átadásának és hasznosításának kérdését; végül pedig a fennálló nemzetközi szervezetek felülvizsgálatának szükségességét a nemzetközi jogrendszer keretében”

⁵²⁴ Vö. Sollicitudo Rei Socialis 43. pont. „A nemzetközi szervezetek, sokak véleménye szerint, létük olyan állomásokhoz jutottak, hogy működésük mechanizmusa, a költségek és a hatékonyság felülvizsgálatra szorul, és talán kiigazításukra van szükség.”

⁵²⁵ Vö. Sollicitudo Rei Socialis 41. pont.

felszabadulásának kérdését⁵²⁶ is részévé teszi, továbbá határozottan megerősíti a tulajdon (vagyon) közösségi funkcióját is.⁵²⁷

A *Centessimus Annus* kezdetű enciklika 1991-ben a *Rerum Novarum* kiadásának századik évfordulóján, két évvel a keleti blokk összeomlása után jelenik meg. II. János Pál pápa ismét hangsúlyt fektet arra, hogy a megkezdett tanítást továbbvigye, és a kor kihívásaihoz igazítsa, illetve ezúttal is kitapintható a szentírási alapú, teológiai megközelítés erősítése, amely egy perszonalista alapállású filozófiával is gazdagodik. Az egyházfő ismételten visszatér olyan fogalmak tárgyalásához, mint az emberi méltóság, a szabadság és az emberi jogok kérdése, a szolidaritás és az igazságtalanságok, az elidegenedés és a szenvedés elleni küzdelem szükségessége. A tulajdonjog szükségességét ismételten megerősíti azzal a kitételrel, hogy az nem abszolút, és annak igazodnia kell a javak egyetemes rendeltetéséhez. Amellett, hogy elismerte a modern piacgazdaság pozitív vonásait, föl hívta a figyelmet kockázataira, úgy mint a megalázó munka, az emberek elszigetelődése, az ellenőrizetlen városiasodás a fejlődő országokban. Óvott a piac idealizálásától, és hangsúlyozta, hogy számos kollektív és minőségi érdek nem elégíthető ki a piaci mechanizmusok által, és a szabadpiac megfelelő, hatékony szabályozására lenne szükség. A totalitárius rendszerek bukása után a demokráciát az emberi jogok hiteles és megfelelő alapjának nevezte, beleértve ebbe, az élethez való jogot, amelynek integráns részét képezi a gyermeknek a joga, hogy a fogantatástól kezdve az anyja méhében fejlődjön.

5. Az Egyház társadalmi tanításának alapvetései

5.1. Az emberi méltóság központi jelentősége

Az emberi méltóság koncepciója kiemelkedő helyet foglal el az egyház társadalmi tanításának rendszerében, mint annak egy meghatározó vonatkoztatási pontja. Az emberi méltóság alapja az a szentírási üzenet, hogy az emberi személy Isten teremtménye,⁵²⁸ aki az Isten képére teremtett és a maga egyedisége által jeleníti meg azt a sajátosságot, amely őt meghatároz-

⁵²⁶ Vö. *Sollicitudo Rei Socialis* 46. pont.

⁵²⁷ Vö. *Sollicitudo Rei Socialis* 46. pont. „A magántulajdonhoz való jog ugyan érvényes és szükséges, de [...] »társadalmi zálog« jellege van, azaz felismerhető benne sajátos belső jegyként a szociális kötelezettség, amely a javak egyetemes rendeltetésének elvében gyökerezik és általa nyer igazolást.”

⁵²⁸ „Isten megteremtette az embert, saját képére alkotta, férfiak és nők teremtette.” (Ter 1, 27)

za és megkülönbözteti.⁵²⁹ Az Egyház tapasztalata alapján így az ember transzcendens méltósággal rendelkezik, és az ember, aki ráébred arra, hogy Isten szereti őt, megérti saját transzcendens méltóságát, egyúttal megtanulja, hogy ne elégedjen meg önmagával, hanem a másik emberrel a hiteles emberi kapcsolatok rendszerében találkozzon. Az ember így képessé válik arra, hogy megváltoztassa az emberi kapcsolatok szabályait és minőségét, sőt a társadalmi struktúrákat is.⁵³⁰ Ebből fakadóan az egyház abból az antropológiai alapállásból indul ki, hogy az ember az igazságosság és a szolidaritás létesítette viszony szövődékében élve valósítja meg önmagát akképpen, ahogy a tevékenységét sokféle formában kibontakoztatja a világban.⁵³¹ Az ember egyedi és megismételhetetlen méltóságát alapul véve az egyház társadalmi tanításának címettje maga az ember, akinek az Egyház felajánlja a szolgálatát.⁵³² Jóllehet az emberi méltóság alapvető koncepciója a szentírási hagyományból fakad, ugyanakkor mélyen gyökerezik a természetjogi hagyományban is, amely az értelem által hozzáférhető és megismerhető.⁵³³ Ez szolgál az emberi jogok alapjául is, ahogy XXIII. János pápa írja „alapelv, hogy minden ember rendelkezik a személyiség tulajdonságával (...) mégpedig úgy, hogy oly jogokkal és kötelességeket bír, amelyeket maga a természet szabályoz és egyszersmind abból is következnek. Ezért ezek mind általánosak és sérthetetlenek, semmiféle módon ki nem sajátíthatók.”⁵³⁴ Így a természetjogi érven túl a Szentírásból származó hagyomány tovább erősíti, és még értékesebbé teszi az emberi méltóság jellegét és az arra alapozható koncepciókat, így az emberi jogok koncepcióját is.

5.2. A közjó elve

Az egyház társadalmi tanításának következő lényegi alapelve a közjó elve, amely által leírható követelmények az adott kor társadalmi adottságaiból erednek, továbbá szoros kapcsolatban vannak a személy alapvető jogainak tiszteletben tartásával és fejlesztésével.⁵³⁵ A közjó alapelve – amelyhez a társadalmi élet minden elemének igazodnia kell, hogy elnyerje teljes

⁵²⁹ Kompendium 108. pont

⁵³⁰ Kompendium 4. pont

⁵³¹ Vö. Kompendium 35. pont

⁵³² Vö. Kompendium 84. és 105. pont

⁵³³ The dignity of the human person is a transcendent value, always recognized as such by those who sincerely search for the truth. http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_14121998_xxxii-world-day-for-peace_en.html 2. pont

⁵³⁴ Pacem in terris 10. pont

⁵³⁵ Kompendium 166. pont

értelmét – valamennyi személy méltóságából, egyszeri voltából és egyenlőségéből ered. Közjón azon társadalmi feltételek összességét érti az Egyház, amelyek mind a csoportoknak, mind az egyes tagoknak lehetővé teszik, hogy teljesebben és könnyebben elérjék a tökéletességüket.⁵³⁶ Az Egyház álláspontja szerint a közjó kötelezettséget ró a társadalom minden tagjára, hogy képességeinek megfelelően annak megvalósításáért és kibontakozásáért munkálkodjon. Így az nem egyszerűen a társadalom minden tagját megillető részes javak összessége, hanem oszthatatlan egység, amely együtt érhető el, növelhető és őrizhető meg a jövőben is oly módon, hogy az egyén a közjó keresése nyomán kialakuló társadalmi életkörülmények hasznélvezője legyen.⁵³⁷ A közjó elérése iránti felelősség az egyes személyeken túl az államra is vonatkozik, mivel a politikai tekintély létének értelme a közjó, így annak biztosítása minden ország kormányzatának sajátos feladata aképpen, hogy a különböző részérdekeket összhangba hozza az igazságosság alapján.⁵³⁸ Az egyház társadalmi tanítása által használt közjó fogalomban benne rejlik az a kritika, hogy a tisztán történeti és anyagelvű szemlélet a közjót csupán társadalmi-gazdasági jólétté fokozná le, és ezzel az egyént megfosztaná mindennemű transzcendens céltól, azaz önnön céljának legmélyebb értelmétől.⁵³⁹

Az Angol és Walesi Püspöki Konferencia által kiadott *A közjó (The Common Good)* című körlevélben 1996-ban a püspökök akként foglalják össze a közjó lényegét – utalva II. János Pál pápa a fogalom tartalmát érintő hozzájárulására –, hogy annak elérése feltételezi a másik emberhez történő odafordulást nemcsak közösségi, hanem az egyén szintjén is. Ez az odafordulás meghatározza az egyes embernek a társaival, az egyes közösségekkel, illetve a természettel való kapcsolatát is, amely egy rendezett kölcsönös összeköttetésen alapuló rendszer, amelybe a természetet alkotó élővilág is beletartozik. Ezen alkotóelemek a közjó lényegének alkotóelemei, végeredményben egy olyan szociális összetevőkből álló hálózat, amely alkalmassá teszi az egyéneket és az egyes közösségeket, hogy kiviruljanak, teljes és hiteles életet éljenek, más szóval az integráns emberi fejlődést valósítsák meg. Mindenki felelős mindenkért, együttesen, nem csupán személyes síkon, hanem társadalmi és nemzeti szinten egyaránt.⁵⁴⁰

⁵³⁶ Vö. Kompendium 164. pont

⁵³⁷ Vö. Kompendium 164. és 167. pontok.

⁵³⁸ Vö. Kompendium 168–169. pontok.

⁵³⁹ Vö. Kompendium 170. pont.

⁵⁴⁰ http://www.corii.ie/justice2/Catholic_Social_Thought/59-OtherDocuments/318-The_Common_Good_Catholic_Church_Social_Teaching [48. pont]

5.3. A szubszidiaritás elve

A szubszidiaritás az Egyház társadalmi tanításának a legállandóbb és igen jellegzetes alapelveinek egyike, amely alapján a magasabb szintű szerveződéseknek az alacsonyabb szintűek irányában segítő, támogató, előmozdító, fejlesztő magatartást kell tanúsítaniuk.⁵⁴¹ Az alapelv lényegét XI. Pius a *Quadragesimo Anno* című körlevélben fejt ki, eszerint az állam és a privát szféra viszonyában a szubszidiaritás elve az általánosan irányadó a következők szerint: „[A]mit az egyes egyének saját erejükből és képességeik révén meg tudnak valósítani, azt a hatáskörükből kivenni és a közösségre bízni tilos; éppen így mindazt, amit egy kisebb és alacsonyabb szinten szerveződött közösség képes végrehajtani és ellátni, egy nagyobb és magasabb szinten szerveződött társulásra áthárítani jogszerűtlenség és egyúttal súlyos bűn, a társadalom helyes rendjének felforgatása, mivel minden társadalmi tevékenység lényegénél és benne rejlő erejénél fogva segíteni – szubszidiálni – köteles a társadalmi egész egyes részét.”⁵⁴² XI. Pius a társadalom megfelelő pluralitásának fenntartása érdekében támogatta az olyan közvetítő szervezetek létrejöttét is, mint a szakszervezetek.⁵⁴³

Az Egyház álláspontja alapján a szubszidiaritás elve védelmezi a személyeket a felsőbb társadalmi tekintély visszaélésétől, míg azokat arra ösztönzi, hogy segítsék az egyéneket és az egyes társadalmi csoportokat a saját feladataik ellátásában. A tapasztalat azt mutatja, hogy a szubszidiaritás tagadásával, vagy korlátozásával a szabadság és a kezdeményezés (vállalkozói) szelleme csökken, vagy meg is semmisülhet.⁵⁴⁴ Ugyanakkor vannak olyan körülmények, amelyek az állam hiánypótló funkciójának gyakorlása mellett szólnak. Így azokban az esetekben, amikor az államnak kell fellépnie a gazdaság megsegítése érdekében, vagy olyan súlyosan méltánytalan és igazságtalan helyzetekben, amikor csak az állami beavatkozás teremthet méltányosabb, igazságosabb és békésebb körülményeket. Ilyen esetekben a helyesen értelmezett közjó az a kritérium, amelynek alapján a szubszidiaritás-elv alkalmazásáról döntés születik.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ Kompendium 185–186. pontok

⁵⁴² QA 79. pont

⁵⁴³ QA 35. pont.

⁵⁴⁴ Kompendium 187. pont.

⁵⁴⁵ Vö. Kompendium 188. pont.

5.4. A szolidaritás elve

Az egyház társadalmi tanításában a szolidaritás elve a következő kulcsfogalom. A szolidaritás elvében különleges jelentőséget kap az emberi személy lényegileg közösségi természete, a méltóság és az emberi jogok minden emberre vonatkozó egyenlősége, valamint a közös út, amelyben az emberek és a népek mind szorosabb egység felé haladnak. Másrészt azonban a kölcsönös függés és annak állandó növekedése mellett is máig fennállnak a fejlett és a fejlődő országok közötti igen súlyos egyenlőtlenségek. Így az Egyház megközelítésében az emberek és a népek közötti újszerű függőségi kapcsolatoknak – amelyek valójában a szolidaritás formái (lehetnének) – át kell alakulniuk olyan kapcsolatokká, amelyek egyfajta valóságos és tényleges erkölcsi-társadalmi szolidaritásra irányulnak. Ez a morális követelmény lényegében minden emberi viszonyban benne gyökerezik.⁵⁴⁶ Ebből adódóan a szolidaritást olyan társadalmi alapelveként kell értelmezni, mint az intézményes kapcsolatok olyan szervezőelvét, amelyre alapozva a „bűn struktúráit”⁵⁴⁷ törvények meghozatalával, illetve a kereskedelmi kapcsolatok szabályozásával meg kell haladni, és át kell alakítani a „szolidaritás struktúráivá.” Ahogy II. János Pál pápa – akinek a működése alatt a szolidaritás elve komolyan alakult – fogalmaz, a szolidaritás „nem holmi érzelm és homályos együttérzés vagy felszínes részvétel a sok közeli és távoli szenvedő ember iránt, ellenkezőleg, szilárd és tartós elhatározás a közjóért való fáradozásra, azaz a munkálkodásra külön-külön és együttesen mindenki javáért, mert mindannyian felelősek vagyunk egymásért,” így a szolidaritás valóságos és tényleges erkölcsi erény is egyúttal.⁵⁴⁸ Az egyház társadalmi tanításáról szóló üzenete szerint a szolidaritás és a közjó, a szolidaritás és a javak egyetemes rendeltetése, a szolidaritás és az emberek, népek egyenlősége, valamint a szolidaritás és a béke között szoros kapcsolat van.⁵⁴⁹

5.6. A szegények előnyben részesítésének elve

Az egyház társadalmi tanításának ezen alapelve a 60-as években kezdett kikristályosodni, részben a felszabadítás teológiájának hatására is. II. János Pál pápa a *Sollicitudo Rei Socialis*-ban úgy fogalmaz, hogy a *szegények melletti állásfoglalás és az irántuk való megkü-*

⁵⁴⁶ Vö. Kompendium 192–193. pont.

⁵⁴⁷ Vö. *Sollicitudo rei socialis* 36. pont.

⁵⁴⁸ *Sollicitudo rei socialis* 38. pont.

⁵⁴⁹ Kompendium 194. pont

lönböztetett szeretet a keresztény szeretet gyakorlásában különleges előjog, amelyről az egész egyházi hagyomány tanúskodik.⁵⁵⁰

5.7. Az erőszakmentesség előnyben részesítésének elve

Az egyház társadalmi tanítása szerint az erőszak sohasem igazságos felelet. Az erőszak rossz dolog, az erőszak a problémák megoldására elfogadhatatlan módszer, és az erőszak méltatlan az emberekhez. Az erőszak [...] azt semmisíti meg, amit védelmezni szándékozik, az ember méltóságát, életét és szabadságát.⁵⁵¹

6. A plurális demokrácia – látszat és valóság

A közös európai identitás feltárására és megvallására kivételes alkalom kínálkozott az Alkotmányos Szerződés előkészítése során. Az alkotmányozó konventet azért hozták létre 2001 júniusában, hogy megalkossa a Szerződést az Európai Alkotmányról, amely egységes dokumentumban foglalja össze az Európai Unió alapszerződéseit, és megreformálja annak működését és döntéshozatalát. A testület munkájába bevonták a tagjelölt országok képviselőit is. A dokumentum 2003 júniusában elkészült, azonban a francia és a holland választópolgárok akaratából nem lett belőle jogi kötőerővel bíró dokumentum.

Mégis érdemes megvizsgálni a szerződéstervezet kapcsán felmerülő tanulságokat, amely során felhasználom a Dél-Afrikában született, izraelita hagyományok mesterévé érett, New Yorkban élő J. H. H. Weiler jogászprofesszor – mint a kívülről jött szemlélő – gondolatainak frissességét is. A konvent által kidolgozni kívánt dokumentum – bár valójában nemzetközi szerződés lett volna – tudatos választás következtében használta az alkotmány kifejezést. Az alkotmány egy-egy nemzet alaptörvénye, amely az állam működésének, illetve az állam és egyén kapcsolatának szabályozásán túl, legalábbis implicit módon kifejezi az adott politikai közösség értékválasztását és identitásának alapját. Ez utóbbi funkció jellemző módon preambulumok utalásrendszerével valósulhat meg. A konvent ez utóbbi módszert választja, tehát azt, hogy kifejezetten ünnepélyes preambulum beiktatásával felvállalja, hogy megnyilatkozik Európa közös szellemi-erkölcsi önazonosságáról, azonban a történelmi előzmények és szel-

⁵⁵⁰ Sollicitudo Rei Socialis 42. pont.

⁵⁵¹ Vö. Kompendium 496. pont.

lemi örökségekre történő utalások közül elmarad az Istenre vagy a keresztény gyökerekre való hivatkozás. Ez utóbbi nem jelentene problémát, amennyiben a szerkesztők egy minimalista koncepciót követtek volna – joguk lett volna hozzá – de az előbb ismertetettek fényében, így egy kifejezett értékválasztásról van szó Weiler szerint.

Lássuk miért. Az európai alkotmányosságban a vallásszabadság általánosan elfogadott érték. Egyes nemzetek alkotmányaiban gazdagon található Istenre való hivatkozás, sőt bizonyos államok esetében államvallásként ismernek el egyes felekezeteket. A német alkotmány „Isten és ember előtti felelőssége tudatában,” az ír alkotmány a „legszentebb Szentháromság Isten nevében” fordulatokat használja. A görög alkotmány rögzíti, hogy „Görögországban az uralkodó vallás: Krisztus Keleti Ortodox Egyházának vallása.” A további példák ismertetésétől eltekintve megállapíthatjuk, hogy az Istenre történő hivatkozás az alkotmányokban nem ellentétes az európai alkotmányjogi fejlődés történetével, sőt jó néhány állam vállalja föl a vallásos érzékenység megjelenítését az alkotmányban. Ezzel szemben létezik olyan megközelítés is, amely a laicitás alapállását vallja magáénak, mint például az olasz vagy a francia, amely utóbbi egy büszkén világias preambulummal rendelkezik, kifejezve, hogy Franciország „oszthatatlan, világias, demokratikus és szociális köztársaság.” Az Alkotmányszerződés szerkesztésekor felmerülő vitában az egyik alaptétel az volt, hogy az „állam” nem lehet részrehajló – szimbolikák szintjén sem – valamelyik irányba, sem a vallásos vagy a világias érzület szembeállítására révén, sem pedig egy konkrét vallás preferálásának kimondásával.

Az állam azonban nem semleges attól, hogy a laicista szemléletet gyakorolja, ez csupán annyit jelent, hogy a világias és vallásos lehetőség közötti döntés közül az előbbit választja. Az agnosztikus szempontot felvállaló alapelv lényege éppen az volna, hogy mind a vallásos érzékenységet (valláshoz való szabadság), mind a világias érzékenységet (vallástól való szabadság) garantálja. Ehelyett a vallásos érzékenység kizárása a preambulumból annyit jelent, hogy a *szimbolika előnyben részesíti az egyik világnézetet a másikhoz képest* és azt semleges-ségnek tünteti fel. Valójában azonban egy látszatkonfliktussal állunk szemben, ami így hangzik: a vallásra való hivatkozás sérti a világias alkotmányos felfogást, míg a vallás elhallgatása sérti a vallásos alkotmányos hozzáállást, holott természetesen, mindkettő értékes európai alkotmányjogi hagyományt testesít meg.

A konfliktus feloldása a *toleráns pluralizmus*, amely mindkét érzékenységre tekintettel van. Erre jó példa Lengyelország 1997-ben elfogadott új alkotmánya, amelynek a preambuluma az alábbiakat tartalmazza: „mi a Lengyel Nemzet: a köztársaság valamennyi állampolgára, *mindazok, akik hisznek Istenben*, mint az igazság, igazságosság jóság és a szépség forrásában, *és mindazok, akik nem osztoznak ebben a hitben*, de tiszteletben tartanak más forrásokból származó egyetemes értékeket, egyenlő módon osztozva mind a jogokban, mind a kötelezett-

ségekben(...).” Mindezek alapján az Istenre vagy a keresztény gyökerekre történő hivatkozás az Alkotmányos Szerződés preambulumában éppen a liberális pluralizmus előfeltevése alapján lett volna indokolt. További adalék, hogy a vita fellángolásakor az *advocatio Dei*-t kellett (volna) megindokolni, ami tehát laicista alapállást feltételez Európában.⁵⁵²

⁵⁵² Weiler továbbá – nem titkoltan provokatív szándékkal – a „*keresztény gettó*” jelenségéről beszél Európában. A gettó belső falát az az önkorlátozás adja, amellyel a keresztények közelítenek a társadalmi kérdésekhez. Európában általános jelenség, hogy az egyes közszereplők esetleges keresztény meggyőződésüket személyes ügyüknek tekintik, és ritkán vállalják fel mint kiindulópontot bármilyen társadalmi kérdést tekintve. A gettónak azonban létezik egy külső fala is. Elég arra a gyakorlatra tekinteni, hogy egyes európai szabad egyetemeken (értsd: nem keresztény) a kutatóknak alá kell írniuk egy nyilatkozatot a szabad kutatás védelmében. 2003-ban a Brüsszeli Szabad Egyetemen a nyilatkozat az alábbiakat tartalmazta: „Alulírott becsületemre kijelentem, hogy támogatója és követője vagyok a szabad kutatásnak, vagyis az igazság önérdek nélküli keresésének a tudomány által, amely magában foglalja minden tekintélyelv elutasítását szellemi, filozófiai és erkölcsi téren, továbbá minden kinyilatkoztatott igazság elutasítását.” Tartja magát tehát az elképzelés, hogy vallásos nézőpontból írni és kutatni, kompromittálhatja egy munka tudományos komolyságát, ez gyakran arra készteti a kutatókat, hogy bizonyítsák szabad gondolkodóként a jóhiszeműségüket, és mindenféle vallási érzékenységet távolítsanak el „professzionális” szellemi tevékenységükből.

Az állam a konkrét szabadság valósága; a konkrét szabadság pedig abban áll, hogy a személyes egyediségnek és különös érdekeinek egyfelől megvan a teljes kifejlődése és jogának magáért való elismerése (a család és a polgári társadalom rendszerében), másfelől önmaguk által részint átmennek az általánosnak érdekébe, részint tudással és akarattal elismerik az általánost, mégpedig saját szubsztanciális szellemüknek, s tevékenyek érte mint végcéljukért. Ennek következtében sem az általános nem érvényes és nem teljesül a különös érdek, ennek tudása és akarása nélkül, sem pedig az egyének nem élnek mint magánszemélyek pusztán a különös érdekükért, anélkül, hogy egyúttal az általánosban és az általánosért ne akarnának élni és e célért tudatosan cselekedni.

(Hegel)

V. rész Konklúzió

1. Előzetes megjegyzések

A dolgozat alapjául szolgáló kutatásban többes célt tűztem ki magam elé és egyúttal több szintű kérdésfeltevésre kerestem a választ. Ezeknek az első szintje az volt, hogy vajon az EUSz. 2. cikkében foglalt uniós értékek és jellemzők valóban leírják-e az Európai Uniót, másképpen fogalmazva azok a karakterisztikák, amelyet a 2. cikk felvállal (előír), valóban pontos leírását adják-e az európai integráció alapján kialakult intézmény-együttesnek és működési struktúrájának. Ennek a kérdésnek a megválaszolására azt a módszert választottam, hogy az egyes alapszerződésben említett „értékeket” és „jellemzőket” igyekeztem feltérképezni az uniós intézmény- és jogrendszerben, és így felmérni az EU „intézményes ethosát,” ha van ilyen.

A következő vizsgálandó terület az volt, hogy ezeket az „értékeként” és „jellemzőként” leírt karakterisztikákat összevetettem az egyház társadalmi tanításában fellelhető alapelvekkel és hangsúlyokkal, mint – egy lehetséges, kultúrkörünkben többnyire elfogadott – morális tartalmakat felvállaló szempontrendszerrel. Ehhez a vizsgálathoz kapcsolódott tágabb értelemben a vallás és az Európai Unió, európai közélet viszonyának vizsgálata, ezzel is jobban rávilágítva az összevetés nehézségeire és lehetséges hasznaira.

A kutatás harmadik rétege az előbbi előkérdésekre kapott válaszok figyelembevételével az EU jogának és közbeszédének az etikai szempontú elemzése. Ebben a tekintetben az etikra mint segédtudományt hívtam segítségül. A vizsgálat célja itt nem a jogfilozófia területére eső és igen jelentős szakirodalommal rendelkező jog és erkölcs viszonyának az EU-jog vonatkozásában történő adaptációja volt, ilyen kihívásra nem kívántam vállalkozni. Sokkal inkább arra tettem kísérletet, hogy az Európai Unióban és az uniós jogban magában hangsúlyossá váló értékorientált retorikát értékeljem az etika szemszögéből. Leegyszerűsítve a kérdést, vajon az „uniós értékek” hangsúlyozása hozzájárul-e az európai integráció küldetésének betöltéséhez, vagy ennek a retorikának az alapján kibontakozó értékvita épphogy gyengíti az európai integrációs folyamatot. Álláspontom hátterét igyekeztem megvilágítani.

Mindezek előrebocsátásával az alábbi következtetésekre jutottam.

1.1. Az Európai Unió identitásának kérdése – az értékek, célok és eszközök helye

Az Európai Unió identitásának meghatározása az integrációval kapcsolatos egyik igen komoly kihívás napjainkban. A vizsgált terület alapvetően a szociológia (illetve a politikatudomány) területére esik, de több szempontból szervesen kapcsolódik a jogi és etikai megfontolásokhoz. Az Európai Unió tehát amellet, hogy kulturális és szociológiai valóság, egyúttal ideológiai meghatározottsággal is bír.⁵⁵³ Mint dolgozatomban bevezetőjében bemutattam, az Európai Unió alapvetően a jog szülte; formáját, illetve az európai társadalmakban betöltött szerepét a jog közvetítésével képes betölteni, jóllehet mindezekhez a folyamatokhoz szorosan kapcsolódnak a politika-alkotás aspektusai, illetve a politikai közbeszéd irányai is [Vö. I.1.1.]. Azonban az a karakterisztika, amellyel az Unió leírható, az intézményes ethosz, az etika oldaláról is vizsgálható [Vö. I.1.2.].

Az európai integráció létrehozásakor olyan értékek álltak az integráció középpontjában, mint a béke, a kontinens stabilitása a nemzetek közötti kiengesztelődés alapján, a szolidaritás a harmadik világ országaival szemben, a nemzetek közötti kooperáció és igazságosság és a szabadság.⁵⁵⁴ Azonban jól látható módon az integráció létrejöttét támogató értékekről a hang-

⁵⁵³ Peter Pavlovic: The dialogue of churches with European political institutions. Does it matter? In Lucian N. Leustean (szerk): *Representing Religion in the European Union. Does God matter?* London: Routledge, 2013. 105.

⁵⁵⁴ Ezek az értékek a háború utáni Európa történelmi kontextusába helyezkedve értelmezhetőek körültekintő módon. Az említett értékeket vesd össze a Churchill zürichi beszédével (1946. szeptember 19) valamint különösen is a Schuman-nyilatkozattal (1951. május 6.).

súly fokozatosan áthelyeződött az értékpaletta más területeire. Így az elmúlt évtizedekben olyan értékek váltak hangsúlyossá (szinte kizárólagossá) az Európai Unióban, mint a jólét, gazdasági növekedés és versenyképesség, amelyek alapvetően a gazdasági élethez kötődő fogalmak.

Mielőtt továbbvinném a gondolatmenetemet a különböző értékek európai integrációban betöltött szerepével kapcsolatban, meg kell állni egy pillanatra az „érték” kifejezés etikai vonatkozásainál. Az érték-fogalom filozófiában és az etikai gondolkodásban történő meghonosítása elsőként Nietzsche nevéhez köthető, majd Schiller alapozta meg az értéketika fogalomrendszerét, azonban mára az érték-etika nem tartozik az etikai gondolkodás fő sodorirányához, sőt az etikusok többsége egy alkalmatlan kísérletnek találja az értéketika által felvázolt irányvonalat.⁵⁵⁵ Az egyes értékek által leírt tartalom kontextusról-kontextusra változik, más lesz a belső tartalmuk, jelentőségük és értelmezhetőségük az eltérő közegekben. Ez a meta-etika körébe eső izgalmas kérdés jóval túlmutat a dolgozat határain,⁵⁵⁶ csupán fontosnak tartom rámutatni arra, hogy az értékek (jelen dolgozatban is előnyben részesített, általánosan használt) fogalomrendszere és az etika hozzáállása igen eltérő megoldási lehetőségeket rejt magában. XVI. Benedek pápa érzékletesen rámutat erre a dilemmára az Európai Unió vonatkozásában, amikor 2009 októberében fogadja az Európai Unió Vatikánhoz kinevezett nagykövetét (a Bizottság delegációjának vezetőjét). A volt katolikus egyházfő egyrészt elfogadja a nagykövet Unióról szóló jellemzését, mint „békével és stabilitással leírható területet, amely azonos alapértékekkel rendelkező huszonhét államot foglal magában,” azonban válaszában megjegyzi, hogy „ezek az alapértékek nem képezhetnek egy anarchikus vagy bizonytalan összességet, hanem egy koherens egészet, amely pontos antropológiai alapállást feltételez.”⁵⁵⁷ Ezen túlmenően XVI. Benedek a Római Szerződés ötvenedik évfordulójára a COMECE által rendezett konferencián megjegyzi, hogy „nem meglepő, hogy a ma Európája, amely arra törekszik, hogy értékközösségként tekintsenek rá és ismerjék el, egyre gyakrabban tagadni látszik az egyetemleges és abszolút értékek létezését?”⁵⁵⁸

Az előzőekből adódóan az egyes értékekre történő hivatkozás több csapdát is rejt magában. Egyrészt a különböző értékekre történő utalás könnyen válhat egyszerű hivatkozási alappá bizonyos politikailag motivált célok elérése érdekében, azaz annak a lehetősége is fen-

⁵⁵⁵ NYÍRI im.

⁵⁵⁶ VÖ. ALAN THOMAS: *The nature of Moral and Political Knowledge*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

⁵⁵⁷ http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/speeches/2009/october/documents/hf_ben-xvi_spe_20091019_ambassador-ue_en.html

⁵⁵⁸ http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/speeches/2007/march/documents/hf_ben-xvi_spe_20070324_comece_en.html

náll, hogy egyes értékek hangsúlyozásai valójában meghatározott politikai irányvonalak legitimálására szolgál. Másfelől, az egyes értékek belső struktúrája is igen eltérő lehet egyes eltérő társadalmi kontextusokban. Ennek a jelenségnek az egyik a dolgozat szempontjából is fontos indikátora az Emberi Jogok Európai Bíróságának joggyakorlatával kapcsolatos növekvő elégedetlenség is.⁵⁵⁹ A szupranacionális bírósági fórum joggyakorlatán keresztül közvetített értékválasztásai, illetve egyes meghatározott értékek közötti rangsorolás, éppen az eltérő társadalmi kontextusok okán óhatatlanul felülírják az egyes társadalmak, nemzeti közösségek aktuális értékválasztásait, tekintve, hogy a helyi (nemzeti) kontextusok eltérőek.

Ebből adódóan akár – mások mellett például a – a vallásszabadság és más emberi jogok egyensúlyáról,⁵⁶⁰ a véleménynyilvánítás határaival és azzal összefüggésben az önkényuralmi jelképek használatáról,⁵⁶¹ vagy a bejegyzett élettársi kapcsolatra vonatkozó szabályozásáról, a gazdasági szabadságok és az emberi jogok viszonyáról⁵⁶² az európai szupranacionális bírói fórumok mondják ki a végső szót. Így ezek a szupranacionális bírói fórumok végső soron európai szinten működő értékmérőként működnek – nem is annyira közvetett módon. Andrew Williams meglátása szerint ebben a folyamatban az Európai Bíróságot egy rendkívül pragmatikus szemlélet vezeti.⁵⁶³ Ahogy Alasdair MacIntyre rámutat:⁵⁶⁴ a jogászok, és nem a filozófusok korunk papjai. Mindez egy olyan világban, ahol végletesen ellentétes morális állásfoglalások esetén nincs hova fellebbezni. Ebben a helyzetben az olyan koncepciók, mint például *emberi jogok*, használható fikcióknak tűnnek – véli MacIntyre –, amely feltételezett univerzalizmusa révén alkalmas lehet arra, hogy kiegyenlítse a rivális helyi érdekeket. Így teljeshet be a jogászok (mégis mennyiben megalapozott) fenti küldetése. Ezzel olyan további kérdések merülnek fel Joel Harrison szerint (is), hogy vajon a jogászok milyen hagyományban gyöke-

⁵⁵⁹ Martin Luteran doktori értekezés. University of Oxford.; JAVIER MARTÍNEZ-TORRON: The (Un)protection of Individual Religious Identity in the Strasbourg Case Law. *Oxford Journal of Law and Religion*, 2012, 1–25.; KOLTAY ANDRÁS: Európa és a feszület jele. A Lutsi and others v. Italy ügy alapvető kérdéséről in TATTAY LEVENTE – POGÁCSÁS ANETT – MOLNÁR SAROLTA (szerk): *Pro Vita et Scientia · Ünapi kötet · Jobbágyi Gábor 65. születésnapja alkalmából*. Budapest: Szent István Társulat, 2012. 140.

⁵⁶⁰ Vö. IAN LEIGH: Balancing Religious Autonomy and Other Rights under the European Convention. *Oxford Journal of Law and Religion*, 2012. 1–17.

⁵⁶¹ Vö. KOLTAY ANDRÁS: Vajnai ügy. *Jogesetek Magyarázata*.

⁵⁶² Vö. II.1.4.3. pont

⁵⁶³ WILLIAMS im.

⁵⁶⁴ ALASDAIR MACINTYRE: *Whose Justice? Which rationality?* Idézi JOEL HARRISON: Book Review *Oxford Journal of Law and Religion*.

rezve szabják meg az emberi jogok érvényesülésének irányait? Vajon az emberi jogi tradíció felette áll-e a vallási hagyománynak, hogy helyébe lépjen és ítélkezzen fölötte?⁵⁶⁵

Azonban maradva szigorúan az egyes értékek Európai Unióban betöltött szerepének vizsgálatánál meg kell jegyezni, hogy a kezdeti schumani értelemben vett „értékalapú vízió” eléréséhez rendelt eszközrendszer gazdasági természetű volt, és nem kulturális irányultságú.⁵⁶⁶ Így amellet, hogy az integráció legitimitásának egyik támasza a fejlődés, a prosperitás és az elérhető gazdasági hasznok lettek, az Unió céljaiban is fokozatos hangsúlyeltolódás következett be; a belső piac kiépítése, a versenyképesség fokozása és a fogyasztók helyzetbe hozása vált az EU intézményes ethoszának fő letéteményesévé. A célok és eszközök zavarára lehet visszavezetni az EU egyik legmélyebb válságaként említett szerződéses válságot is.⁵⁶⁷ A Lisszaboni Szerződés ugyan kísérletet tesz a célok és értékek vonatkozásában arra, hogy az Unió ismét visszakanyarodjon gyökereihez és tisztábban lássunk ebben a kérdésben, azonban ennek hitelessége az előttünk álló időszak függvénye lesz amely, tekintettel az integráció eddig befutott fejlődési pályája meghatározottságaira, nem tűnik könnyű kihívásnak. A kérdéssel kapcsolatban, hogy vajon az EU mennyire és milyen hatékonysággal valósította meg „atropocentrrikus” dimenzióját a legutóbbi szerződésmódosítások következtében, eltérőek az álláspontok. A magam részéről nem tartozom az optimista alapállású szerzők közé.⁵⁶⁸

1.2. Az uniós intézményrendszer és a vallásos szervezetek párbeszédének kihívásai

A Lisszaboni Szerződéssel intézményesített, az egyházak és vallásos szervezetek között zajló strukturált párbeszéd körülményeit részletesen elemeztük a dolgozatunk egy korábbi részében. Ehelyütt nem a strukturált párbeszéd gyakorlati kérdéseire kívánjuk felhívni a figyelmet, hanem párbeszéd formális eredményein túlmenően jelentkező nehézségeket vizsgáljuk, amely az európai szekularizáció és az uniós intézmények szekularizált mivoltából és az egyházak alapállásának ellentétéből fakadnak.

⁵⁶⁵ Joel Harrison Book Review Oxford Journal of Law and Religion. 2012. 1–6.

⁵⁶⁶ Jóllehet a kultúrára is mind nagyobb hatást gyakorol: KIRÁLY MIKLÓS: *Egység és sokféleség. Az Európai Unió jogának hatása a kultúrára*. Budapest: Új Ember Kiadó, 2007.

⁵⁶⁷ A holland és a francia választópolgárok leszavazták az Alkotmányos Szerződés hatálybalépését 2004-ben. Ezeknek a tagállamoknak a belső jogában népszavazáshoz volt kötve az Alkotmányos Szerződés ratifikációja.

⁵⁶⁸ Vö. CHRONOWSKI NÓRA – DRINÓCZI TÍMEA: 6. cikk. In OSZTOVITS ANDRÁS (szerk.): *Az Európai Unióról és az Európai Unió működéséről szóló szerződések magyarázata I.* Budapest: Complex Kiadó, 2011. 48.

Ahogy a korábbiakban szintén utaltunk rá, a szekularizáció jelensége Európában rendkívüli méreteket öltött, amelynek alapja az a felvilágosodás kori filozófiai alapállás, hogy a köz dolgait érintő érvek tekintetében a vallásos és a racionális megalapozottságot szét kell választani, és a közéletben kizárólag a racionalitás alapján megfogalmazott érvek jelenhetnek meg legitim módon, mint amelyek mindenki számára egyaránt hozzáférhetőek. Emellett az Európai Unióban jelenleg az alapvetően liberális megalapozottságú gazdaságpolitikai elveknek köszönhetően a pragmatizmus és a haszonelvűség az irányadó gazdaság-etikai standard, amelyek kapcsolódnak az individualizmus és a szekularizáció jelenségeihez.⁵⁶⁹ A szekularizáció természetéből fakadóan kizárólagosságra törekszik, mint amely (saját megítélése szerint egyedülként) alkalmas arra, hogy megítéljen és kontrolláljon minden más világnézetet vagy vallást a racionalizmus alapján állva. A racionalizmus az a központi érv, amely támogatja a szekularizmust, mint általánosan elfogadandó alapállást az európai közszférában.⁵⁷⁰ Érdekes megjegyezni továbbá, hogy ez a racionalitással kapcsolatos támogató érv hogyan kötődik ahhoz a feltételezéshez, hogy a szekularizmus egyúttal pártatlan és objektív is; és így egyedül a szekuláris gondolat tud egyetemleges, igazságos és objektív lenni.⁵⁷¹ Peter Pavlovic szerint az EU politikája – a Nyugat-Európában irányadó gondolatosságot leképezve – a szekularizmusra, mint identitásának egyik nyilvánvaló alapjára tekint. Azonban többen rámutatnak arra a tényre is, hogy az európai kontinensen a jelenlegi formáiban kialakult szekularizáció éppen az itt korábban alapvetően vallástól átitatott közgondolkodás és filozófiai hozzáállás alapján fejlődhetett ki.⁵⁷² A szekularizmus és a vallás az Európai Unió identitásában elfoglalt helyzetével kapcsolatban Ronan McRcea úgy látja, hogy az Európai Unió a kulturális, a vallásos és a humanista hagyományok egyensúlyára törekszik saját közrendi berendezkedése kiépítése során.⁵⁷³

⁵⁶⁹ PETER PAVLOVIC: The dialogue of churches with European political institutions. Does it matter? In LUCIAN N. LEUSTEAN (szerk): *Representing Religion in the European Union. Does God matter?* London: Routledge, 2013. 112.

⁵⁷⁰ PETER PAVLOVIC: The dialogue of churches with European political institutions. Does it matter? In LUCIAN N. LEUSTEAN (szerk): *Representing Religion in the European Union. Does God matter?* London: Routledge, 2013. 112.

⁵⁷¹ Uo.

⁵⁷² MCRCEA idézi Casanova, Le Goff, Bruce szekularizáció kialakulásával kapcsolatos álláspontjait. Vö. RONAN MCRCEA: *Religion and the Public Order of the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 18–21., valamint a filozófia oldaláról Joseph Ratzinger: *Benedek Európája a kultúrák válságában*. Budapest: Szent István Társulat, 2005.

⁵⁷³ RONAN MCRCEA: *Religion and the Public Order of the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 4.

Fontos rámutatni arra a jelenségre, hogy a szekularizmus kizárólagosságra törekvése tekintetében némi változás érhető tetten a politikai és morális közgondolkodásban. Néhányan a legjelentősebb politikai és morál-filozófusok közül, akik korábban igen erőteljesen érveltek amellett, hogy a vallásos jellegű argumentációkat ki kell zárni a „köz dolgait” meghatározó vitákból, ezen álláspontjukat bizonyos mértékig felülvizsgálták. John T.S. Madeley összegzése alapján mind John Rawls, Richard Rorty és Jürgen Habermas is módosította korábban megfogalmazott merev elválasztásra vonatkozó álláspontját.⁵⁷⁴ (Ismételten fontos itt felhívni arra a figyelmet, hogy itt nem az állam és az egyház formális elválasztásának kérdése merül fel, hanem a közéletben megjelenő érvek megalapozottságának kérdése van a középpontban.) Rawls a kései chicagói előadásában úgy fogalmaz, hogy a nagy vallások képviselői az alkotmányos demokratikus rezsimnek támogatóiként jelenhetnek meg, és mint ilyen a demokratikus vitákban helyet kell kapniuk. Rorty, aki korábban úgy tekintett a vallásra, mint a párbeszéd lehetőségének akadályára, amely meggátolja a politikai közbeszéd ésszerűség által történő fölszabadítását, visszalépett ezen álláspontjától annyiban, hogy nem a vallást általában illeti ilyen jelzővel, csupán egyes vallási vezetőket.⁵⁷⁵ Legfigyelemreméltóbb talán Habermas hozzájárulása a szekuláris racionalitás és a vallásos hit közötti párbeszéd lehetőségének újbóli megteremtéséhez. Habermas úgy véli, hogy a vallásos megalapozottságú argumentációkat „le kell fordítani” annak érdekében, hogy azok mindenki számára érthetőek legyenek, és mint ilyen nem szükséges azok kizárása a közéletből.⁵⁷⁶

Érdekes megjegyezni, hogy a szekuláris racionalitás és a vallásos hit összebékítésének folyamatában a Katolikus Egyház sokkal nyitottabb álláspontot látszik elfoglalni, mint a szekuláris gondolat képviselői. XVI. Benedek pápa [Vö. IV. 2.2.] 2010-ben az angliai vizitációs úja során fölteszi a kérdést, hogy honnan ismerhetők meg azok az etikai alapok amelyen a politikai döntéseknek nyugodniuk kell. A pápa kifejti, hogy az Egyházi hagyomány fenntartja azt, hogy a helyes etikai magatartás megismerhető az értelem által, a kinyilatkoztatott igazságoktól függetlenül is, egyúttal az egyházfő mellett érvel, hogy a hit és az értelem világának kölcsönösen ki kell egészítenie egymást.⁵⁷⁷ Ez a nyitottság jóval túlmutat azon az állásponton, amelyet a szekuláris gondolat képviselői látszanak elfogadni ebben a kérdésben.

⁵⁷⁴ Vö. JOHN T. S. MADELEY: Deus ex machina. Representing God on the stage of the European Union. In LUCIAN N. LEUSTEAN (szerk): *Representing Religion in the European Union. Does God matter?* London: Routledge, 2013. 51.

⁵⁷⁵ Uo.

⁵⁷⁶ Vö. JÜRGEN HABERMAS: Religion in the Public Sphere. *European Journal of Philosophy*, 2006. 6–9.

⁵⁷⁷ http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/speeches/2010/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20100917_societa-civile_en.html

Nagy valószínűség szerint szerint, amíg nem történik egyfajta megegyezés a vallás közéletben betöltött szerepével kapcsolatban európai szinten, addig az uniós intézmények és a vallásos szervezetek közötti strukturált párbeszéd formális szinten ugyan jól működhet – amely kétség kívül igen jelentős előrelépés –, azonban tartalmát tekintve kevesebb eredménnyel kecsegtet. Az említett konszenzusnak több szintje lehet, amelybe – tág értelemben véve – beletartozhatnak a szupranacionális bírói fórumok joggyakorlatának irányai, az európai politikai közbeszédben a különböző alapállások kölcsönös elfogadása, a vallásszabadság pozitív és negatív oldala közötti egyensúly (hiteles semleges álláspont) megtalálása a jelképek szintjén is. Mindaddig, amíg ez nem történik meg, az egyházi és vallásos szervezetek sajátos identitásuknak és ethoszuknak megfelelő álláspont közvetítésére csak korlátozott módon képesek.

Az egyházak és vallásos szervezetek közötti párbeszédnek kezd kialakulni egy uniós szintű kultúrája, amely dinamikáját tekintve több irányból ragadható meg. Legfontosabb ezek közül a COMECE és a CEC által szoros együttműködésben megvalósított munka a brüsszeli uniós intézményekkel. A COMECE egyrészt folyamatosan monitorozza az uniós intézmények agendáját és ahhoz kapcsolódóan javaslatokat – formális és informális úton – fogalmaz meg, amelyek esetenként valóban megjelennek az intézmények prioritásai között.⁵⁷⁸ Másfelől a COMECE kiadványokkal, állásfoglalásokkal segíti és értékeli sajátos ethoszának megfelelően az uniós folyamatokat azokban a tárgykörökben, amely vonatkozásában az Egyháznak van mondanivalója⁵⁷⁹. Az *értékek* tartalmának alátámasztása különösképpen ebbe a körbe esik.⁵⁸⁰ Azonban ez a munka jelenleg az uniós intézmények által kialakított szekularizált és bürokratizálódott – mindenki számára nyitva álló lobbinyelven zajlik⁵⁸¹ –, így annak sikeres-

⁵⁷⁸ Például a külpolitikai fellépésben a vallásszabadság elősegítése, vagy a nemzedékek közötti szolidaritás erősítése az EP kezdeményezésében.

⁵⁷⁹ A European Community of Solidarity and Responsibility, A COMECE állásfoglalása az EU szerződéses céljairól és a versenyszemléletű szociális piacgazdaságról (2001. október 27.); Developing fair non-discrimination EU legislation, a COMECE titkárságának munkadokumentuma diszkrimináció tilalom helyes formájáról (2010. június); Religious Freedom – Az Európai Unió külkapcsolataiban megjelenő emberi jogi fellépésének alapja (2010. május); Do not deny justice to your poor people – Javaslat a szegénység és szociális kirekesztettség ellen az EU-ban COMECE titkárságának és CEC Egyház és Társadalom Bizottságának dokumentuma (2010); A Christian View on Climate Change – A klímaváltozás hatásai az életmódra és az EU politikáira, a COMECE jelentése (2008. október).

⁵⁸⁰ Az Európai unió Püspöki Konferenciáinak Bizottsága (COMECE) 2006. november 24-i állásfoglalása. Közös értékek – az európai integráció igazi forrása [Common values – the living source of the European project]; Az Európai Unió jövője és a katolikusok felelőssége (2005. május).

⁵⁸¹ David Pollock az Európai Humanista Föderáció (European Humanist Federation) elnöke, és a Racionalisták Egyesületének (Ratioanlist Association) vezetője kritikájának alapja a strukturált párbeszéd kapcsán éppen az, hogy álláspontja szerint indokolatlanul hozza kedvezőbb helyzetbe az egyházakat és vallásos szervezeteket más civil egyesületeknél az uniós intézményekkel való párbeszéd során. Vö. DAVID POLLOCK: Article 17 – Reasons

sége attól is függ, hogy az egyházak képviselői mennyire képesek megjeleníteni ezen a közvetítő csatornán keresztül a saját ethoszuknak megfelelő társadalmi üzenetet.⁵⁸²

1.3. Áttekintő táblázat a dolgozat következtetéseiről

	EUSz	EUMSz	EUAJC	EEJE	Egyház TT	Megjegyzés
európai uniós értéket, jellemzőket kifejező koncepciók						
(emberi) méltóság	2., 21. cikk		Pream., I. cím (1-5. cikk)		Komp. 84., 105., 144., 153.,	Hasonlóan alapvető és meghatározó központi motívum. Eltérő megalapozottság.
szabadság	Pream., 2., 3., 6., 12., 21. cikk	Pream., 4. cikk	Pream., II. cím (6-19. cikk)	Pream., I. fej., 4. jkv. 1., 2. cikk, 12. jkv. 1. cikk	Komp. 48., 135., 137., 140., 143., 199., 200.,	Jelentős hangsúlyeltolódás. Demokráciákban elsődleges fontosságú, míg az ETT szerint célzatos.
demokrácia	Pream., 2., 10., 21. cikk		Pream.	Pream.	Komp. 169., 190., 569., 406., 407. 408.,	Eltérő okokból, de hasonlóan közvetett, korlátozott a két rezsimben; mégis alapértelmezett, együttélési forma.
egyenlőség, megkülönböztetlenség	Pream., 2., 3., 4., 9., 21. cikk	8., 153., 157. cikk	III. cím (20-26. cikk)	14. cikk	Komp. 111., 146.	Némileg különböző alapállás. Az ETT az emberi méltóság egy fontos elemének tekint a diszkriminációmentes bánásmódot, azonban az nem válhat kizárólagossá más részjogosultságokkal szemben, így igazságosabb diszkriminációellenes szabályozást sürget.
jogállamiság	Pream., 2., 21. cikk		Pream.		Komp. 93., 406., 408.,	EU-ban keveset tárgyalt, mert alapértelmezett, az ETT elismeri jelentőségét.
emberi jogok	Pream., 2., 3., 6., 21. cikk	218. cikk	Pream., 52., 53. cikk		Komp. 106., 159., 388., 365.,	EU-ban alapvető – fejlődésen keresztülment – etikai standard, amit az ETT elismer, de a jogok és kötele-

for concern. In LUCIAN N. LEUSTEAN (szerk): *Representing Religion in the European Union. Does God matter?* London: Routledge, 2013. 122–135.

⁵⁸² Vö. FRANK TURNER: The Roman Catholic Church and the European institutions – Dialogue and advocacy at the European Union. In LUCIAN N. LEUSTEAN (szerk): *Representing Religion in the European Union. Does God matter?* London: Routledge, 2013. 122–135., 77–90.

					407., 494.,	zettségek egységére hív.
pluralizmus	2. cikk				Komp. 16., 151., 356., 417., 572.,	EU-ban uralkodó hozzáállás. Az ETT a társ. sokszínűséget támogatja, de a kapcsolódó türelmetlen laicitásban kihívást lát.
tolerancia	2. cikk					Hívószó. Az EU-ban semleges hozzáállást, elfogadást jelent, az ETT más fogalmakat használ.
igazságosság	2., 4., cikk		31. cikk		Komp., 198., 201., 202., 303., 332.,	Az EU-ban nem (eléggé) hangsúlyos fogalom. Az ETT-ban kiemelkedő jelentőségű.
szolidaritás	Pream., 2., 3., 21., 24., 31. cikk	67., 80., 122., 194., 222. cikk	Pream., IV. cím (27-38. cikk)		Komp. 98., 193., 195., 203., 321., 582.,	EU-ban egyre hangsúlyosabb, ETT-ban hagyományosan központi elem.
cél						
béke	Pream., 3., 8, 21. cikk	Pream.			Komp., 98., 494., 495.,	Központi cél, hasonló belső tartalommal: fenntartása folyamatos erőfeszítést igényel.
jólét	2. cikk	Pream., 198. cikk	24. cikk	4., 8. cikk	Komp., 170., 172., 174., 303.,	EU egyik legitimizációs tényezője. Az ETT a javak egyetemes rendeltetését hangsúlyozza és a közjó elvét.
(általános) jogelv						
szubszidiaritás	Pream., 5., 12. cikk	69., 352. cikk, 2. jkv.	Pream., 51. cikk		Komp., 160., 185., 189., 187.	ETT alapelve, amelyet módosított tartalommal átvett az EU.
arányosság	5. cikk	69., 276., 296. cikk, 2. jkv	49., 52. cikk			EU etikai megközelítésének egyik fontos eszköze. ETT nem hangsúlyozza.

2. Átfedések az uniós jogrendszert (az EU intézményes ethoszát) és az egyház társadalmi tanítását meghatározó alapelvek tekintetében

Kutatásom központi eleméhez érkezve előrebocsátom, hogy az Európai Unió működését szabályozó, illetve az Egyház társadalmi tanítását meghatározó alapotívumok között – talán meglepő módon – *számos egyezést véltem felfedezni*; amelynek a jelentőségét nem kívánom túlbecsülni, de alulértékelni sem. A feltételezett meglepetést elsősorban a fentiekben vázolt [V.1.2.] párbeszéd materiális és szemantikai feltételeinek elégtelenségére (és az ebből szár-

mazó hiányérzetre) vezethetjük vissza, azonban már korántsem annyira meglepő az eredmény, ha ez európai jogfejlődés és közpolitika folyamataira történelmi kontextusban tekintünk vissza a vallás szempontjait is figyelembe véve. A vallás és annak sajátos szempontrendszere az európai jogi fejlődésben hol közvetlenül, hol áttételesen, de valamiképpen jelen volt,⁵⁸³ akár úgy is, mint alkotmányjogilag megkerülhetetlen – és bizonyos értelemben túldimenzionált – legitimációs elem.⁵⁸⁴ A felvilágosodást követő európai jogfejlődés aztán a vallásos szempontok száműzéséhez vezetett, amely helyenként érthető, más szempontból a szélsőségek irányába mutattott. Hogy vajon a (szélsőségektől mentes) helyes egyensúlyt (etikusi nyelven fogalmazva: arányosságot) sikerül-e megtalálni – amely egyaránt reflektál a szociológiai valóságra, a helyes identitás megtalálására és „összetett modernitások” alapján álló világnézeti alapállások kiegyezésére – azt a XXI. század eleji Európa, ezzel együtt az Európai Unió egyik igen jelentős kihívásaként értékelhetjük.

2.1. Az emberi méltóság központi szerepe

Egyik általam legjelentősebbek vélt egy irányba mutató koncepció az Európai Unió intézményes ethoszát meghatározó és az Egyház társadalmi tanítása alapjául szolgáló alapelvek közül az (emberi) méltóság tiszteletben tartása. Rá kell mutatni azonban, hogy az (emberi) méltóság eltérő felfogásairól van szó. A fogalmak struktúrájukat tekintve különböznek ugyan, de tartalmukban nagyon jelentős átfedéseket mutatnak. Az Egyház esetében a teológiai megalapozottságú méltóság kifejezi az ember transzcendens mivoltát, amely egyrésztől abból fakad, hogy az ember Isten képére és hasonlatosságára teremtetett, de különösen is az adja meg minden ember egyenlő méltóságát, hogy Isten minden embert egyenlő módon és feltétel nélkül szeret.

A civiljogi hagyományban gyökerező alapjogvédelem területére eső emberi méltóság koncepciója a tagállami alkotmányjogi hagyományból és a nemzetközi emberi jogi egyezményekből ered. Az Európai Unióban leginkább az Európai Unió Alapjogvédelmi Chartájában jelenik meg hangsúlyosan, annak első fejezete a „Méltóság” címet viseli. Ezen túlmenően az Európai Bíróság fokozódó alapjogvédelmi érzékenysége folytán az emberi méltóság egyre nagyobb teret kaphat annak joggyakorlatában. Az emberi méltóság normatív megalapozása a (szekuláris) civiljogi hagyomány számára zavarba ejtő feladat. A felvetésre a válasz lényegé-

⁵⁸³ HAMZA GÁBOR: Gondolatok az állam és az egyház(ak) kapcsolatának alakulásáról. *Jogtudományi Közlöny*, 2012, 3. 131–134.,

⁵⁸⁴ SZUROMI SZABOLCS ANZELM: Comments to the Changes of modern Era Relation of Churcs and State in Europe. In BÁNDI GYULA (szerk.): *Ünnepi kötet Bánrévy Gábor tiszteletére*. Budapest, 2002. 295–305.

ben az, hogy a nemzetközi emberi jogi egyezmények korunk etikai minimumát fejezik ki, amelyben világnézettől és filozófiai alapállástól függetlenül egyetértenek az aláírók.⁵⁸⁵ Az emberi jogi doktrína (kifejezetten az emberi méltóság, mint hangsúlyos kiindulópont) mélyebb teoretikus megalapozására számos kísérlet merült fel, amelyek közül a legjelentősebbek a természetjogi hagyományban gyökereznek, de azok meggyőző ereje nem mindenki számára meggyőző. A liberális teoretikusok számára még inkább embert próbáló feladat, olyannyira, hogy Richard Rorty arra a következtetésre jut, hogy ilyen próbálkozásokkal nem igen érdemes foglalkozni.⁵⁸⁶

2.2 A béke és szabadság fogalma, mint immanens motívum

A béke és az egyház társadalmi tanítása között az egyik legfontosabb gyakorlati jelentőségű összefüggés a béke kérdésének előtérbe helyezése. Az európai integráció egyik alapvető motívuma volt a kontinens stabilitásának a biztosítása, amely Schuman⁵⁸⁷ és az integráció kibontakozásakor jelen lévő államférfiak számára éppúgy egyértelmű volt, mint a jelenlegi állami vezetők számára. A béke fenntartásának szükségessége mind a mai napig hivatkozási alapot jelent akár a költségviseléssel kapcsolatos komolyabb viták során is.⁵⁸⁸ Az Egyház társadalmi tanításában a béke kiemelt szerepet foglal el, amely nem csupán a háborút utasítja el, mint a viták rendezésének lehetséges eszközét, hanem a békét úgy írja le, amelyért kreatív erőfeszítést kell tenni, és ilyen módon azt kapcsolatba hozza a fejlődéssel. Minderre rezonál Schuman mondata, hogy „[a] világbékét csak úgy lehet megőrizni, ha az azt fenyegető veszélyekkel arányban álló kreatív erőfeszítéseket teszünk.”

2.3 Az emberi jogok mint alapvető etikai standard, illetve meghatározó karakterisztika

Az Egyház társadalmi tanításában az emberi jogok jelentősége fokozatosan került elismerésre a kezdeti gyanakvó hozzáállást követően, azonban mára a tanítás elismeri és támogatja

⁵⁸⁵ ÖRSY LÁSZLÓ (Georgetown University), interjú.

⁵⁸⁶ Álláspontját idézi Perry. Vö. MICHAEL J. PERRY: *Towards a Theory of Human Rights, Religion, Law, Courts*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 26-29.

⁵⁸⁷ http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/schuman-declaration/index_hu.htm

⁵⁸⁸ Lásd Angela Merkel kancellár asszony beszédét a Bundestagban, amely során széleskörű felhatalmazást ért el a soron következő unió csúcs előtt.

az emberi jogok hozzájárulását az emberi élet kiteljesedéséhez. Az alapjogvédelem az Európai unióban is csak fokozatosan került az uniós jog figyelmének homlokterébe – amint azt korábban részletesen tárgyaltuk –, míg napjainkban már egyes szerzők azt is felvetik, hogy az uniós jog alapjogvédelmi szintje állíthatja kihívás elé a tagállamok berendezkedéseit.⁵⁸⁹ Mindezzel egyetemben a nemzetközi élet, így az uniós jog alapjogvédelemmel kapcsolatos fejlődését az Egyház társadalmi tanítása elismeri és támogatja. Ennek az elismerésnek a korlátja az ember-ről alkotott felfogásban rejlő különbözőségek, illetve az egymással konkuráló érdekek ütközése esetén a feloldás alapjául szolgáló értékek eltérő hangsúlya.

2.4. A szolidaritás koncepcionális jelentősége

Az Európai Unió közjogi berendezkedésében a *szolidaritás* kitüntetett helyet foglal el. Bár az Alapszerződések szövegében a szolidaritásra mint értékre, elvre és a szolidaritás szellemére történő utalásokat is találunk, az uniós jog elemzése kapcsán megállapítható, hogy az értéktartalom mellett a fogalomnak megjelent egy koncepcionális, alkotmányos jelentőségű oldala is. Jóllehet a valláshoz köthetően a tagállamok hagyományaiban, és ezen keresztül az unió jogában a fogalom értékorientált aspektusai hangsúlyosak elsősorban, nem független attól a fogalom koncepcionális oldala, amelynek uniós jogban betöltött jelentősége egyre kézzelfoghatóbb. Marcom Ross ennek hangsúlyozásában odáig megy, hogy a „szolidaritás *acquis*” fogalmát vezeti be. Az Európai Bíróság joggyakorlatát elemezve *öt alapvető területen* látja tetten érhetőnek a szolidaritás átformáló, alkotmányos jelentőségű hatását.⁵⁹⁰ Az első ilyen terület a „szolidaritási klauzula”⁵⁹¹ EUMSZ. 4. cikk (3) bekezdés (korábbi EK SZ. 10. cikk)⁵⁹² következetes használata, amely aktív kötelezettséget ró a tagállamokra és az intézmé-

⁵⁸⁹ BOGDANDY, ARMIN VON – KOTTMANN, MATTHIAS – ANTPÖHLER, CARINO – DICKSCHEN, JOHANNA – HENTREI, SIMON – SMRKOLJ MAJA: Reverse Solange–Protecting the essence of fundamental rights against EU Member States', *Common Market Law Review*, 2012. 49. 2, 489–519. o.

⁵⁹⁰ Vö.: MALCOM ROSS: Solidarity – A New Constitutional Paradigm for the EU? In MALCOM ROSS – YOURI BORGMANN-PREBIL (szerk.): *Promoting Solidarity in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 41.

⁵⁹¹ Az elnevezés használatát lásd: ROSS MALCOM: Promoting solidarity: from public services to an european model of competition. *Common Market Law Review*, 2007, 44. 1060. A magyar szakirodalomban uralkodó elnevezés a lojalitási klauzula.

⁵⁹² EUMSZ. 4. cikk (3) bekezdés: A tagállamok minden megfelelő általános és egyedi intézkedést meghoznak annak érdekében, hogy biztosítsák azon kötelezettségek teljesítését, amelyek a jelen Szerződésből fakadnak, vagy amelyeket közösségi intézmények tevékenységei eredményeznek. A tagállamok megkönnyítik a Közösség feladatainak teljesítését. A tagállamok minden olyan intézkedéstől tartózkodnak, amely a jelen Szerződésben előírt célok megvalósítását veszélyeztetheti.

nyekre egyaránt a célból, hogy az uniós jog hatékonyságát biztosítsák. A Bíróság a szolidaritási klauzula alapján vezetett le olyan, az uniós jogot alapvetően meghatározó elveket is, mint az irányelvek horizontális közvetett hatálya,⁵⁹³ az uniós joggal összhangban álló értelmezési kötelezettség vagy a közvetett hatály elve.⁵⁹⁴ A *Fancovich* ügy kapcsán az Európai Bíróság szintén a szolidaritási klauzula segítségével alkotta meg a tagállam magánféllel szembeni kártérítési felelősségének alapját.⁵⁹⁵ A klauzula megjelent a korábbiakban használatos első pillér mellett a harmadik pillérben is.⁵⁹⁶ A második terület az alapjogok védelméhez kapcsolódik, amelynek alapvető forrásai – a tagállamok alkotmányos hagyományai és a nemzetközi egyezmények mellett – a bírósági joggyakorlat, valamint az Alapjogi Charta, amelyben a szolidaritás jellemzően értékhardozóként jelenik meg. A harmadik terület a piaci alapszabadságokhoz kötődik, ahol a szolidaritás mintegy moderálja a belső piac érvényesüléséhez kapcsolódó követelményt azzal, hogy a gazdasági szabadságok korlátozásával szemben elvi kimentési lehetőségként jelenik meg. A negyedik terület, ahol a „szolidaritás aquis” megjelenik, az európai polgárság intézményéhez kapcsolódó pénzügyi szolidaritás kikényszerítése a tagállamok részéről, különös tekintettel abban az esetben, amikor valamely tagállam állampolgára már megfelelően integrálódott a fogadó állam társadalmába.⁵⁹⁷ Végül az ötödik jelentős jogterület a versenyjog, ahol a szolidaritás a versenyjog érvényesülésének határait jelzi a vállalkozások fogalmi rendszerében a „gazdasági” összetevő határainak kijelölésével, illetve az „általános gazdasági érdekű szolgáltatások” (EUMSz. 106. cikk (2) bekezdés) esetében versenyjog hatályának korlátozásával.⁵⁹⁸ Ross aláhúzza, hogy mindezek alapján a szolidaritás nem csak egy esetleges hivatkozási pont az Európai Bíróság joggyakorlatában a számos kiegészítő argumentációs lehetőség közül, hanem egy átalakító, alkotmányos és szolidaritás metodológiai dimenziójából adódó jogi koncepció. A szolidaritás ebben a tekintetben átszövi az intézményeket, a korábbi pilléreket, és nagyszerű példáját nyújtja a nemzeteket összekapcsoló jogi köteléknek, amellyel kapcsolatban Ross megkockáztatja, hogy talán még hitelesebb és alkalmasabb is arra, hogy fenntartsa a rendszerek kiegyezését, mint a szupremácia doktrínája vagy a jogharmonizáció eszköze. Ross kiemeli, hogy az Európai Bíróság következő álláspontja

⁵⁹³ BLUTMAN LÁSZLÓ: *Az Európai Unió joga a gyakorlatban*. Budapest: HVG-ORAC, 2011. 320.

⁵⁹⁴ Vö.: 14/83. *Sabine von Colson és Elisabeth Kamann kontra Land Nordrhein-Westfalen* [1984] EBHT 01891 26. pont; C-106/89. *Marleasing SA kontra La Comercial Internacional de Alimentacion SA*. [1990] EBHT I-04135, 8. pont; BLUTMAN i. m. 351., lásd: 593. lábjegyzet; és VÁRNAY ERNŐ – PAPP MÓNKA: *Az Európai Unió joga*. Budapest: CompLex, 2010. 321.

⁵⁹⁵ C-6/90. és C-9/90. sz. egyesített ügyek. *Andrea Francovich és Danila Bonifaci és társai kontra Olasz Köztársaság*. [1991] EBHT I-05357, 36. pont.

⁵⁹⁶ Vö.: C-105/03. *Maria Pupino elleni büntetőeljárás* [2005] EBHT 2005, I-05285. különösen 39–40. pont.

⁵⁹⁷ Lásd különösen: C-158/07. *Jacqueline Förster kontra Hoofddirectie van de Informatie Beheer Groep*. [2008] EBHT I-08507.

⁵⁹⁸ ROSS i. m. 41., lásd: 590. lábjegyzet.

megegyezik azzal a korábbi módszerrel, amikor egy-egy uniós jogi koncepciót fokozatosan alapvető szintre emelt (pl.: arányosság).

A szolidaritás uniós jogban betöltött koncepcionális jelentősége – különösen a belső piaccal kapcsolatos követelmények és a versenyjog határainak lazításával – hasonlóságot mutat az Egyház társadalmi tanításában szereplő tartalommal. Jóllehet az Egyház társadalmi tanításában a szolidaritás sokkal radikálisabban a szegények irányába történő odafordulást és közösségi felelősségvállalást sürget, mint amit az uniós jog esetében a szolidaritás-koncepció elősegíthet a fentebb bemutatott hatásain keresztül, ezek a tartalmak egy irányba mutatnak.

2.5. A szubszidiaritás mint (irányadó) társadalomszervezési elv

A korábban már hivatkozott szubszidiaritás elve az Unió közjogi berendezkedésében leghangsúlyosabban jogalkotás az Unió hatásköri felhatalmazottságához kötöttségén,⁵⁹⁹ illetve az egyes döntések az uniós állampolgárokhoz lehető legközelebb szinten történő meghozatalához kötődik.⁶⁰⁰ A Lisszaboni Szerződéshez csatolt „*A szubszidiaritás és arányosság elvéről szóló első jegyzőkönyv*” rendelkezései ezen elvek garanciális mechanizmusát rögzítik egyrészt az Unió intézményeire hárított kötelességen keresztül, másfelől a nemzeti parlamenteknek lehetőséget adva a szubszidiaritás elvének tiszteletben tartásának felügyeletére.⁶⁰¹ Ez eljárás alapján – az első jegyzőkönyvvel együttesen értelmezve – a nemzeti parlamenteknek lehetőségük nyílik az uniós jogalkotás során a szubszidiaritás elve megfelelő alkalmazásának felügyeletére a „sárga és narancssárga lapok felmutatásával”. Amennyiben a tagállamok parlamentjeinek egyharmada (minden tagállam parlamentje 2-2 szavazattal bír) úgy látja, hogy a jogalkotási aktus kezdeményezése során a szubszidiaritás elvét nem tartották be, akkor a Bizottságnak, illetve az aktus elfogadását kezdeményező intézménynek felül kell vizsgálnia a

⁵⁹⁹ EUSz. 5. cikk (3) bekezdés. „A szubszidiaritás elvének megfelelően azokon a területeken, amelyek nem tartoznak kizárólagos hatáskörébe, az Unió csak akkor és annyiban jár el, amikor és amennyiben a tervezett intézkedés céljait a tagállamok sem központi, sem regionális vagy helyi szinten nem tudják kielégítően megvalósítani, így azok a tervezett intézkedés terjedelme vagy hatása miatt az Unió szintjén jobban megvalósíthatóak.” A EuB a szubszidiaritás elve megsértésének következményét a C-491/01. *British American Tobacco (Investments) és Imperial Tobacco* ügyben [2002] EBHT I-11453. elemezte részletesen.

⁶⁰⁰ EUSz. preamluluma: „Azzal az elhatározással, hogy tovább viszik az Európa népei között az egyre szorosabb egység létrehozásának folyamatát, ahol a szubszidiaritás elvének megfelelően a döntéseket az állampolgárokhoz a lehető legközelebb eső szinten hozzák meg”

⁶⁰¹ Vö. EUSz 5. cikk (3) bekezdés.

javaslatát, és indokolt vélemény kibocsátása mellett visszavonhatja vagy fenntarthatja azt. A szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló, térséggel kapcsolatos jogi aktusok kezdeményezése kapcsán a parlamenteket megillető szavazatszám egynegyede is elégséges a „sárga lap felmutatásához.” A „narancssárga lapnak” elnevezett eljárásra a rendes jogalkotási eljárás keretében van lehetőség. Amennyiben a tagállamok parlamentjei az őket megillető szavazatszám egyszerű többségével megtámadják az indítványt, akkor a Bizottságnak felül kell vizsgálni a javaslatát. Amennyiben a Bizottság fenntartja a javaslatát, véleményében meg kell indokolnia, hogy az álláspontja szerint az miként van összhangban a szubszidiaritás alapelvével. A Bizottság véleménye a tagállamok parlamentjeinek ellentétes tartalmú állásfoglalásaival együtt továbbításra kerül a jogalkotó felé (a Tanács és az Európai Parlament együttesen), amely dönt a javaslatról. A javaslat elvetéséhez a Tanácsban a szavazatok 55%-ára, míg a Parlamentben egyszerű többségre van szükség.

Az Egyház társadalmi tanításában a szubszidiaritás elve alapvetően az állam és magánszféra viszonyai közötti helyes elválasztásra mutat rá, míg az Európai Unióban ez a koncepció leginkább a jogalkotási eljárás határvonalait jelöli ki, amely elérésre Joseph Weiler is felhívja a figyelmet.⁶⁰² Mégis a két koncepciónak azonos gyökerei vannak és egyaránt a polgárok autonómiájának védelme irányába mutatnak.

3. Eltérő koncepciók és disszonanciák az uniós jogrendszer és az egyház társadalmi tanításának kontextusában

3.1. A „közjó” és a „jólét” különbözősége

Az Európai Unió és az Egyház megközelítésében az alapvető különbséget a fejlődés mi-benlétéről alkotott felfogásban lehet tetten érni. Az EU szemléletének középpontjában a „népei jólétének előmozdítása áll,”⁶⁰³ amely alapvetően gazdasági jellegű célkitűzés. Jóllehet, a Lisszaboni Szerződéssel – jelen dolgozatban részletesen elemzett módon – elmozdulás figyelhető meg a kizárólagosságra törekvő gazdasági szemlélettől egyfajta értékalapú hozzáállás irányába. Azonban az Unió működésének egészét tekintve igen szembetűnő a gazdasági

⁶⁰² J.H.H. WEILER: *Keresztény Európa*. Budapest: Szent István Társulat. 2007. 47.

⁶⁰³ Vö. EUSz. 3. cikk (1) bekezdés.

szemlélet túldimenzionáltsága, szinte kizárólagossága. Az Egyház a gazdaság problémáival az Egyház társadalmi tanításának keretében foglalkozik leginkább.⁶⁰⁴ A gazdasággal kapcsolatos egyházi felfogás bemutatásának érzékeltetésére a gazdaság három különböző értelmezési formáját lehet elkülöníteni, úgy mint *tudományt* (amely a gazdagodásra irányuló viselkedéseket és azoknak egy rendszerbe való integrálódását vizsgálja), *tevékenységet* (mint bizonyos alanyok tevékenységét), illetve *rendszer* (olyan intézményeket és szabályokat, amelyeknek keretében az alanyok tevékenysége folyik).⁶⁰⁵ Az Egyház társadalmi tanítása leginkább az utóbbi jelenségekre reagál, minthogy azok nem annyira elméletekhez kötődnek, hanem sokkal inkább tényekhez, és mivel a gazdasági folyamatok az egyes emberek szabad döntéseinek és állásfoglalásainak az eredményei, az erkölcsi, illetve etikai vizsgálat tárgya lehet. Erdő Péter szerint a gazdaság annyiban van alávetve az erkölcsi megítélésnek, amennyiben emberi cselekvésekből áll, vagyis teljes egészében.⁶⁰⁶ Meg kell ugyan jegyezni, hogy éppen ezeknek a folyamatoknak a rendkívüli összetett mivoltja és bonyolult struktúrája miatt felvetődik a kétség, hogy az olyan összetett rendszerek esetében, mint amilyen a nemzetközi globalizációs folyamatok árnyékában mind bonyolultabbá váló gazdasági meghatározottságok, az egyén vajon képes-e szabad és tudatos döntést hozni, és ilyen módon felelősséget vállalni a személyes (gazdasági jellegű) döntéseiért. Ennek a kihívásnak az érzékeltetésére jelenik meg a teológia nyelvezetben a strukturális bűn fogalma, amely az olyan helyzetekre világít rá, ahol az egyén szabadsága korlátozottá válik bizonyos helytelen struktúrák által.⁶⁰⁷ Mindenesetre a társadalmi folyamatok az egyének hozzáállásának egészéből adódnak össze, éppen azért gazdasági folyamatokat lehet értékelni etikai szempontból – akár uniós szinten is.

Az Egyház tanításában a XIX. század derekáig egyfajta bizonytalanság volt megfigyelhető, amely arra ösztönözte a keresztény alapokról kiinduló gondolkodókat, hogy a társadalmi, gazdasági valóságot, annak működését az igazságos társadalom építésének távlatába állítsák.⁶⁰⁸ Az Egyház társadalmi tanításában fokozatos nyitás figyelhető meg a szaktudományok

⁶⁰⁴ ERDŐ PÉTER: Gazdaság és erkölcs. *Köz-gazdaság*, 2013, 2. 63.

⁶⁰⁵ Uo.

⁶⁰⁶ ERDŐ PÉTER: Gazdaság és erkölcs. *Köz-gazdaság*, 2013, 2. 63.

⁶⁰⁷ AZ IGAZSÁGOSSÁG ÉS BÉKE PÁPAI TANÁCSA: *Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma*. Budapest: Szent István Társulat, 2004. 119. pont: „Olyan függőségekről és akadályokról van szó, amelyek hatása sokkal tovább tart az egyén rövid életpályáján elkövetett tetteinél, és amelyek kölcsönhatásba kerülnek egymással a népek fejlődése során is, aminek elodázása és lassítás ugyancsak ebben a megvilágításban ítéltető meg. Úgy tűnik, az Isten akaratával, valamint az embertárs javával elentétes cselekedetek és magatartásmódok, továbbá ezek által gerjesztett struktúrák ma döntően kétfélék: „az egyik a *profíttra* való *kizárólagos törekvés*, a másik a *hatalomvágy*, amely saját akaratát törekszik rákényszeríteni másokra, éspedig tehetjük hozzá a pontosabb lerás kedvéért, bármi áron”.

⁶⁰⁸ ERDŐ PÉTER: Gazdaság és erkölcs. *Köz-gazdaság*, 2013, 2. 65.

irányába, elismerve azok mind szélesebb legitimitását és a saját területükön való létjogosultságát, azonban a közgazdaságtudomány katolikus művelői érzékelték magában a szaktudományban is bizonyos világnézeti előfeltevéseket, amelyek szerintük kritikára szorultak. Ebben a körben az ember túlzottan individuális felfogását kifogásolták, valamint a társadalom materialista jellegű szemléletét, illetve azt is észrevételezték, hogy a gazdaságtudomány világán belül nem talál a szakma eszközöket a saját filozófiai kiindulópontjának meghatározására.⁶⁰⁹ Ennek megfelelően a gazdaságról való gondolkodással kapcsolatos keresztény reflexió arra irányult, hogy az egész gazdasági tevékenység célját jobban megvilágítsa, amelyhez egy teljesebb emberkép szükségeltetik.⁶¹⁰ Ezzel jutunk ismételten ahhoz az alapfeltevésünkhöz, hogy a társadalmi folyamatok értékeléséhez – így a gazdasági folyamatok esetében is – az emberről alkotott kép alapján tudunk értékítéletet alkotni.

Ebben a vonatkozásban az Európai Unió és az Egyház álláspontja markáns eltérést mutat, még ha nehezen megragadható is, hogy az előbbi valójában milyen emberképpel rendelkezik. Az mindenesetre egyértelmű, hogy az Egyház emberképe teológiai ihletettséggű, amely spirituális, illetve transzcendens dimenzióval rendelkezik, így az emberi fejlődés, illetve kiteljesedés vonatkozásában ezek a szempontok meghatározó jelentőséggel bírnak. Az Európai Unió emberképére vonatkozóan a jogi és közéleti viszonyokat elemezve igyekezhetünk következtetéseket levonni, amelyel kapcsolatban ehelyütt csupán két dolgot emelek ki. Egyrésről az Európai Unió jogában a gazdasági jellegű jogszabályok messzemenőleg meghaladják a kultúrával vagy szociális dimenzióval kapcsolatos szabályokat, illetve az emberképpel kapcsolatos filozófiai előfeltevések bár rendkívül sokszínű, plurális hozzáállásokból tevődnek össze, alapvetően azzal a liberális gazdaságpolitikai felfogással mutatnak rokon vonásokat, amelyek az Unió fejlődésének központi elemét képezik. Szemléletesen mutat rá az Egyház aggodalmára Ferenc pápa megnyilatkozása, aki a négy nem rezidens szentszéki diplomata előtti beszédében rámutatott, hogy a világ elfogadja a pénz uralmát saját magunk és a társadalom fölött. Utalt arra, hogy a jelenlegi pénzügyi válság elfeledteti velünk annak eredetét, amely mély antropológiai válságban gyökerezik. Abban, hogy tagadjuk az ember elsőbbségét, és így az ősi aranyborjú imádása új és könnyörtelen képet talált a pénz fetisizmusában, az arc és hiteles emberi cél nélküli gazdaságban.⁶¹¹ Ferenc pápa tovább elemzi az emberről alkotott szemlélet különbözőségét és kiemeli, hogy „[a]z ember a mai antropológiai nézet szerint pusztán fogyasztói igényeire korlátozódik. Sőt, magát az embert is fogyasztói terméknek te-

⁶⁰⁹ ERDŐ PÉTER: Gazdaság és erkölcs. *Köz-gazdaság*, 2013, 2. 64.

610 Uo.

⁶¹¹http://hu.radiovaticana.va/news/2013/05/16/%E2%80%9Eaz_etika_bosszantja_azokat_akik_im%C3%A1dj%C3%A1k_a_p%C3%A9nzt_ha_nem_osztjuk_meg/ung-692799

kintik, amelyet használat után el lehet dobni.”⁶¹² Ferenc pápa kitér arra az egyre csak fokozódó egyensúlyhiányra, amely a szegények és a gazdagok között van, és amely szerint arra is visszavezethető, hogy a szolidaritás (ami a szegények kincse) gyakran ellenkezik a pénzügyi és gazdasági érvelésekkel. Kifejti, hogy ez az egyensúlyhiány azoknak az ideológiáknak a terméke, amelyek a piacok és a pénzügyi spekuláció abszolút autonómiáját mozdítják elő és tagadják, hogy az államoknak joguk van az ellenőrzéshez, amelyeknek pedig az lenne feladatuk, hogy a közjót szolgálják.

Ezzel érünk el az Egyház és az Európai Unió gazdaságról alkotott felfogásának valódi különbözőségéhez, amely meglátásom szerint abban gyökerezik, hogy az Egyház a közjót jelöli meg minden társadalomszervező erő fő célkitűzésének, míg az EU jólétről beszél, amelynek középpontjában a fogyasztói attitűd és a javak felhalmozása áll. Dolgozatomban korábban részletesen utaltam rá, hogy a közjó fogalma mennyivel komplexebb megközelítést igényel, azonban igen figyelemreméltó ebben az összefüggésben ahogy Ferenc pápa az etika jelentőségéről beszél, azokkal szemben, akik visszaélészerűen valósítják meg a gazdasági cselekedeteiket. Szerinte „az ilyen magatartás mögött az etika, Isten elutasítása áll.” Úgy látja, hogy amint a szolidaritás, az etika is sok ember számára elfogadhatatlan, mert az „túlságosan humánus, relativizálja a pénzt és a hatalmat.” Ferenc pápa kiemeli, hogy véleménye szerint „az etika (természetesen nem ideológiai eredetű) az, amely segíthet abban, hogy egy embe-ribb egyensúlyt és társadalmi rendet teremtsünk.”⁶¹³ Mindezekre tekintettel említésre méltó lehet az Angela Merkellel folytatott beszélgetését követő nyilatkozat, amely során a felek kölcsönösen egyetértettek abban, hogy „nem az az ember van a gazdaságért, hanem a gazdaságnak kellene az embert szolgálnia.”⁶¹⁴

3.2. Az egyenlőségről alkotott felfogás különbözősége

Az egyenlőség, egyenlő bánásmód és a diszkriminációtól való védelem az uniós jog alapvető fogalmai, amelyekhez azok számtalan értelmezési irányainak is köszönhetően sok esetben megnevezettség párosul. Természetesen az uniós jog nem megfelelő fórum ahhoz, hogy filozófiai jellegű kérdésekre megfelelő választ adjon, mégis az Egyház társadalmi tanítása arra hívja fel a figyelmet az uniós diszkriminációtól való védelemmel összefüggésben, hogy az egyének egy-

⁶¹² Uo.

⁶¹³ Uo.

⁶¹⁴

http://kulfold.ma.hu/tart/cikk/b/0/173634/1/kulfold/Vatikani_meghallgas_Ferenc_papa_fogadta_Angela_Merkelt

más közötti viszonyaiban igazságosabb rendszer épüljön ki. A COMECE 2010 júniusában adott közre egy vitairatot, amelyben az uniós antidiszkriminációs jog igazságosabbá tételéhez fogalmaz meg szempontokat.⁶¹⁵

A dokumentumban a COMECE hangsúlyozza, hogy a jognak meg kell engednie a legitim különbségtételek lehetőségét. A vélemény, hit és egyes gyakorlatok közötti eltérések a demokratikus berendezkedés alapját jelentik. Ennek megfelelően az uniós diszkriminációtilalom kiépülése során is figyelemmel kell lenni arra, hogy az egyenlőséget támogató szabályok nem járhatnak azzal a következménnyel, hogy meggátolják, vagy helytelenül korlátoznak más alapvető jogok vagy szabadságok érvényesülését.

Az embereknek megvan a joguk arra, hogy megkülönböztessék magukat a másik embertől. Ennek a különbségnek az elismerése és az emiatt történő elkülönülő bánásmódot nem szabad automatikusan a diszkriminációval megfeleltetni. Az emberi méltóság tisztelete azt is jelenti, hogy az adott személy a sajátos különleges jellemvonásaival együtt kerül elismerésre, részesül tiszteletben és az egész személyiségevel együtt kerül elfogadásra. A különbségtétel tehát nem azonos a diszkriminációval, sőt esetenként éppen valamilyen speciális jellemző figyelmen kívül hagyása és így a különbségtétel hiánya – mint például kor, nem, valamilyen fogyatékoság – vezethet egyenlőtlenséghez.⁶¹⁶

Természetesen vannak olyan jellemzők, amely alapján való különbségtétel jogilag és morálisan elfogadhatatlan, ezek közül nevesít az EUSz 19. cikke, amelyek tehát nem szolgálhatnak eltérő bánásmód alapjául, illetve amely felhatalmazás alapján kifejlődött az Unió antidiszkriminációs joga. Ez az antidiszkriminációs jogi szabályozási környezet az egyén és állam viszonyában a törvény előtti egyenlőség alapelvére reflektál, azonban, ami irányadó az állam és az egyén viszonyában nem feltétlenül az az egyén és egyén viszonylatában.⁶¹⁷ Jogi szempontból a diszkriminatív bánásmód megállapításának több kritérium van, amely vonatkozásában fontos szempont, hogy a hátrányos megkülönböztetésnek nincs igazolási alapja és az eltérő bánásmód aránytalan.

Az állammal szembeni diszkriminációtilalom minden fentertés nélkül érvényesülendő, mivel az a jogegyenlőség alapevére vezethető vissza. A horizontális viszonyokban azonban

⁶¹⁵ Commission of the Bishop's Conferences of the European Community (COMECE): Developing a fair Non-Discrimination EU legislation – a working document of the Secretariat of COMECE, 2010. június.

⁶¹⁶ COMECE: Developing a fair Non-Discrimination EU legislation – a working document of the Secretariat of COMECE, 2010. június. 25.

⁶¹⁷ COMECE i.m. 26.

kizárólag diszkriminációmentességre történő hivatkozás nem feltétlenül vezet igazságos bánásmódhoz.

Az diszkriminációtól mentes bánásmód az emberi méltóság megnyilvánulásának egy formája. Ennek a jognak az elismerése és érvényesítése nem kezelhető más olyan elvektől, jogoktól és szabadságoktól elkülönülten, amelyek az emberi személyekre vonatkoznak. Ezek között fontos szerepet játszik többek között a vallásszabadság, a véleménynyilvánítás szabadsága. A diszkriminációtilalomra történő kizárólagos figyelem nem segít hozzá az emberek közötti horizontális kapcsolatok igazságosság alapján történő jogi és morális értékeléséhez, ha mindeközben más jogok és szabadságok figyelmen kívül hagyatnak. A különböző emberi jogok és szabadságjogok konfliktusakor olyan megoldást kell találni, amely az összes ember minden jogosultságát figyelembe veszi és azok között kiegyezést képes megvalósítani.

3.4. Markáns ütközőpont: az élet tiszteletéről alkotott felfogás (lifeworld issues)

A legélesebb szembenállás az élet védelmével és tiszteletével kapcsolatban jelenik meg. Az Egyház következetes álláspontja az élet kezdetével és végével kapcsolatban, valamint az élet továbbadásának körülményeire vonatkozó élethelyzetek jogi vetületét illetően, ide értve a szexualitás, házasság és család kérdéseit, alapvetően tér ez az unió társadalmában érvényesülő irányvonalaktól.

3.5. Eltérő felfogás a valódi fejlődés mibenlétéről

A fejlődés valódi mibenlétéről alkotott felfogás középpontjában is az emberről alkotott felfogás különbözősége áll. Az Európai unió a fejlődést alapvetően gazdasági szempontból tudja értelmezni és ennek megfelelően igyekszik azt előmozdítani. Ezzel szemben az Egyház álláspontja szerint a fejlődés ennél összetettebb.⁶¹⁸ Az uniós jog továbbra is elsősorban mint a gazdaság alanyaként tekint az emberre, jóllehet ez a személelmód elmozdulóban van. Az uniós jogban bekövetkezett hangsúlyeltolódás tetten érhető az uniós polgársághoz kapcsolódó jogfejlődésben, illetve a fokozódó alapjogvédelmi aktivitásban is. Mindazonáltal az Egyház

⁶¹⁸ Sollicitudo rei socialis 15. pont. „Ezért kell felvetnünk: a jelenlegi szomorú valóság legalább részben nem annak következménye-e, hogy a fejlődést túlságosan is gazdasági területre szűkítettük.”

emberképe merőben eltér attól, ami az uniós jog háttérében áll, tekintettel arra, hogy annak spirituális dimenziója meghatározó.⁶¹⁹

4. Záró következtetések

Schuman eredeti víziója szerint a kereszténydemokrácia megvalósulásának nagyszabású terve Európa felépítésében ölt majd testet, amely abból a meggyőződéséből fakadt, hogy a keresztény eszmények és a demokrácia fejlődése között szoros összefüggés áll fenn.⁶²⁰ Ezek a motivációk meghatározóak voltak Schuman jól ismert, 1950. május 9-én közreadott nyilatkozatának⁶²¹ megfogalmazásakor, amelyben „Európa civilizációhoz való hozzájárulását,” a „béke és tevékenység megőrzését” és „a népek között a tényleges szolidaritás megvalósítását” tűzte ki célul, és hívta meg arra az európai nemzeteket.⁶²² A nyilatkozat kedvező fogadtatásra talált, és az integráció – váltakozó lendülettel – haladt előre a maga útján. Mégis meglepőnek tűnhet, hogy a COMECE az *Értékek Európája – Az Európai Unió etikai dimenziója* című jelentésében (2007), közel hat évtizeddel a Schuman-nyilatkozatot követően abbéli aggodalmának ad hangot, hogy „a vezetők Európával kapcsolatos víziója meglehetősen technokratikus,” és „az Európa-projekt végső céljával kapcsolatos egyértelmű megállapodás hiányában elmulasztották felvállalni Európa alapvető értékeit.” „A közös Európa megvalósítása, amely egy látnoki projekt volt – egyesíteni az embereket és nemzeteket a tartós béke érdekében –, ma egy mechanikus rendszernek tűnik.” A polgárai úgy tekintenek az Európai Unióra, mint egy hatalmas bürokratikus gépezetre, amely vég nélkül tárgyal homályos témákat, amely távoli, nehézkes, drága, és amely felett vajmi kevés befolyásuk van.⁶²³ A fentiek alapján, látszólag, komoly ellentét feszül a schumani vízió és annak megvalósulása között, azonban a Lisszaboni Szerződés elfogadásával az európai értékek és az Unió etikai vonatkozásai formálisan felértékelőd-

⁶¹⁹ Sollicitudo rei socialis 33. pont. A valódi fejlődés és az emberi jogok közötti *belső kapcsolat* a fejlődés erkölcsi összefüggéseit is előtérbe állítja: az ember valódi felemelkedése, amely megfelel természetes és történelmi hivatásának, nem szorítkozhat *csak* a javak és szolgáltatások bőségére, a technikai felkészültségre, amelyet infrastruktúrának nevezünk.

⁶²⁰ Idézi ERICH KUSSBACH: Keresztény Európa és európai integráció. *Valóság*, 1995, 7. 3.

⁶²¹ http://europa.eu/abc/symbols/9-may/decl_hu.htm

⁶²² A nyilatkozatban Schuman Európa egyik alapvető feladatának nevezi az afrikai kontinens felvirágoztatását is, a szolidaritás megvalósításának nemzetközi aspektusát.

⁶²³ COMMISSION OF THE BISHOPS' CONFERENCES OF THE EUROPEAN COMMUNITY: *A Europe of Values, The Ethical Dimension of the European Union*. Brussels: March 2007. 8. A kiragadott idézet nem alkalmas arra, abból a COMECE európai integrációval kapcsolatos álláspontjára vonatkozóan következtetéseket vonjunk le.

tek. Hogy mindebből ténylegesen mennyi fog megvalósulni arra a közeljövő adja meg a választ.

A vallás, különösen a nyugati kereszténység, alapvető szerepet játszott az Európa-gondolat és az európai identitás kialakulásában. Történelmi távlatból szemlélve, a kereszténység kultúrára, tudományokra, politikai berendezkedésre gyakorolt hatását ehelyütt szükségte-
len hangsúlyozni. Mindazonáltal Európa a mai viszonyokat tekintve rendkívül szekuláris. Általános az egyetértés abban, hogy a XV. századig Európában az élet minden területét a val-
lás határozta meg, különösen is a nyugati kereszténység. A XV. század végén kezdődik a sze-
kularizációnak a hosszú folyamata, amely világviszonylatban méreteit tekintve páratlannak
mondható, és a vallás politikai és személyes életre gyakorolt hatásának csökkenéséhez veze-
tett. Casanova meglátása szerint a folyamatot alapvetően a következő okokra lehet visszave-
zetni. A reformáció aláásta a Katolikus Egyház egyetemességre való törekvését, a modern
állam születése során az erőhatalom monopolizálása korlátozta a vallás kötelező jellegének
elismerését, a kapitalizmus és a piaci szemlélet kiszakították a gazdasági életet a vallásos tes-
tületek felügyelete alól, és végül a korai modern tudomány új és autonóm módszereket igye-
kezett találni az igazság kontrollálására. A folyamat következménye lett egyes európai álla-
mok laicista alapállása⁶²⁴ és az európai alkotmányok szakrális legitimitásának redukálása.⁶²⁵
Mindezzel együtt is azonban a vallás és a kereszténység különleges hozzájárulása az európai
kontinens fejlődéséhez meghatározó.

Az európai integráció kezdeti időszakában gyakorlatilag alig vett tudomást a vallás jelen-
létéről. A tagállamok hagyományaiban fellelhető vallásos igények megjelenítését a közösségi
jog döntően korlátozta, egyúttal a vallás közösségi identitásképző szerepével szemben a fele-
kezeti befolyástól való függetlenségre helyezte a hangsúlyt. Az Unió hozzáállása a vallásos-
sághoz elmozdulóban van. A folyamatot alátámasztja saját identitása kialakításának szüksé-
gessége, mely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy polgárai jobban tudjanak az Európai Unióval
azonosulni és a nagyszabású európai projekt fenntartható legyen. Ebben a tekintetben a szer-
ződéses reform eredményei ellentmondásosak, az Unió a vallás identitásképző elemeit kevés-
sé tudta legitimitása érdekében becsatornázni.⁶²⁶ A Lisszaboni Szerződés elfogadásával az
Unió a vallási, a kulturális és a humanista hagyományokat hangsúlyozza, és azok egyensúlyá-
nak megteremtése mentén közelít a kérdéshez. Annak ellenére, hogy az uniós jogban a keresz-

⁶²⁴ Vö. JAKAB ATTILA: *A laicitás. Műhelytanulmány* 7. Budapest: EOKiK, 2004.

⁶²⁵ Vö. SZUROMI SZABOLCS: Megjegyzések az egyház és állam modern kori viszonyának változásaihoz. *Jogtör-
téneti szemle*. 2003, 2. 10–11.

⁶²⁶ Vö. FRANCOIS FORET: Religion: a Solution or a Problem for the Legitimation of the European Union? *Religion, State & Society*, Routledge, 2009. 1–2. 38–50.

tény hagyományokban kikristályosodott fogalmakkal hasonlóságot mutató koncepciók – a fentiekben ismertetett módokon – jelen vannak, a helyes egyensúly és megfelelő identitás kialakítása továbbra is komoly kihívás az Unió előtt. Mindazzal együtt hogy ebbe az irányba mutat az Unió – legalább programszinten történő – értékalapú hozzáállása, a vallásos szervezetek hozzájárulásának elismerése, a velük történő strukturált párbeszéd kialakítása és az európai bírói fórumok fokozódó érzékenysége a gazdasági szempontokon túlmutató antropológiai alapállás irányába.

5. A kutatás eredményeinek összefoglalása

- 1) Az európai uniós jog etikai szempontú elemzése lehetséges és kívánatos azoknak a karakterisztikáknak az összessége alapján, amelyet az uniós jog megvalósulásának egyes aspektusai hordoznak.
- 2) Az európai uniós jog a maga szociológiai, társadalmi, gazdasági és politikai kontextusában értelmezhető, tekintettel arra, hogy az uniós jog végső soron az a közvetítő csatorna, amelyen keresztül az integráció aktuális hangsúlyainak megfelelő döntések kerülnek érvényesítésre.
- 3) Az uniós jog mögött nincs olyan mértékű koherens legitimációs erő, mint az egyes tagállamok belső jogrendszerei mögött, ezért az integrációban részt vevő tagállamok számára szükséges annak állandó definiálása. Ez a legitimációs erő történelmileg a gazdasági fejlődésből és az életszínvonal emelkedéséből fakadt, azonban a döntően gazdasági szempontú legitimáció elérte a korlátait. Ebben a tekintetben az uniós polgársággal kapcsolatos jogfejlődés az európai identitás, mint a szociológiai valóság megragadására tett kísérlet is értelmezhető. Ezen túlmenően a nagyobb legitimáció irányába hatna a versenyszempontok, illetve a szolidaritás és szociális szempontok közötti belső arányosság megteremtése.
- 4) Az uniós jog nagyobb legitimációja érdekében a Lisszaboni Szerződésmódosítás során az alapszerződésben különös hangsúllyal megjelentek az uniós értékekre vonatkozó kitételek (EUSz 2. cikk), egyúttal az uniós értékek megsértése esetére az integráció történetében először szerződésben rögzített szankciórendszer is megjelent (EUSz 7. cikk). Az alapszerződésben rögzítetteken túl az uniós értékek mind inkább hangsúlyozásra kerülnek az Európai Uniót övező közbeszédben is.
- 5) Az uniós értékeket tárgyaló cikk (EUSz 2. cikk) elhatárolja egymástól az uniós értékeket és az Európai Unió tagállamait leíró jellemzőket, azonban ezen elhatárolás alap-

ja nem világos, tekintve, hogy mindkét kategória alapvetően értéktartalommal bíró fogalmakat jelenít meg.

- 6) Az uniós értékek szerepének a meghatározása az uniós jog rendszerében egyrésztől nehezen értelmezhető dogmatikai szempontból, ugyanakkor az uniós értékek mögötti rendszeralkotó elemek tetten érhetőek az uniós jog szintjén, úgy is, mint amelyek átszövik az egyes szakpolitikai hozzáállásokat, vagy amelyek szemléletbeli meghatározottságokat jelenítenek meg.
- 7) Az uniós értékek, illetve jellemzők közül az uniós jog vonatkozásában kiemelkedik az emberi méltóság, egyenlőség, emberi jogok tiszteletben tartása, valamint a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, a szolidaritás, az egyenlőség, beleértve a nők és férfiak közötti egyenlőséget. Jóllehet ezeknek az értékeknek a tartalma nem objektív valóság, hanem azok interpretációja az adott helyzethez kötötten változik és így akár ellentétes irányú érvelések hivatkozási alapjává is válhatnak.
- 8) Az egyes értékek tartalmát nem lehet a társadalmi, történelmi, kulturális kontextustól és filozófiai alapállástól elvonatkoztatva értékelni. Az európai kontinens fejlődése nem eredményezett egy olyan egységes homogén társadalmi közeget (demos-t), ahol az értékekkel kapcsolatban ugyanazok az értelmezések merülnek fel, illetve ugyanazon hangsúlyok mentén lenne meghatározható az egyes értékek belső tartalma. Bár az Európai Unió tagállamai kulturális-civilizációs értelemben azonos fejlődési pályát futottak be, az egyes társadalmak szintjén megjelenő különböző értékprioritások feszültségekhez vezethetnek, valamint könnyen szolgálhat az értékekre történő hivatkozás politikailag motivált argumentációk alátámasztására is. Összességében az értékek növekvő jelentősége pozitív tendencia az integráció szempontjából, azonban figyelembe kellene venni az azonos struktúrák mögött felsejlő differenciáltabb tartalmakat.
- 9) Az uniós jog etikai színvonalával kapcsolatosan elfogadott értékelési szempontrendszer az alapvető jogok (emberi jogok) védelmi szintjének megvalósulásával áll kapcsolatban az általános felfogás szerint. Ebben a tekintetben az integráció kezdetétől számítva jelentős fejlődésen ment keresztül az uniós jog, amely folyamattal kapcsolatban fontos újításokat tartalmaz a Lisszaboni Szerződésmódosítás (EUSz 6. cikk).
- 10) Meghatározó jelentőségű az uniós jog etikai dimenziójának értékelése szempontjából az integráció emberképe, amelyre a jogszabályok tartalmi hangsúlyai és az Európai Unió Bíróságának joggyakorlata alapján következtethetünk. Ez alapján az uniós jog az emberre még mindig elsősorban, mint a gazdaság alanyára (illetve fogyasztóként) tekint, még ha ebben a szemléletbeli hozzáállásban némi elmozdulás is figyelhető meg a fokozódó alapjogvédelmi érzékenységből adódóan.
- 11) Európában az (uniós) jog emberképét végső soron az alapvető jogok (emberi jogok) értelmezése határozza meg az egyes konkrét élethelyzetekre vonatkoztatva, így tekintettel az ezen a területen zajló folyamatokra, az Európai Unió hozzáállására igen nagy

hatással van a Strasbourgi Emberi Jogi Bíróság joggyakorlata, amely csak fokozódni fog az EU Emberi Jogok Európai Egyezményéhez történő csatlakozásával.

- 12) Az alapjogok értelmezése, különös tekintettel azokra a helyzetekre, ahol egymással konkuráló alapjogi érdekek fogalmazódnak meg, filozófiai előfeltevések függvénye. Jelenleg Európában kizárólag az olyan filozófiai alapfeltevések jelenhetnek meg legitim módon az egyes értelmezési határhelyzetek feloldásánál, amelyek a szekuláris racionalitás talaján állnak (kiszorítva a vallásos magalapozottságú argumentációkat).
- 13) Mindezen előfeltevések figyelembevételével megállapíthatjuk (lásd: 9-12. pont), hogy az emberi jogi doktrína az az eszköz az európai integrációban, amely segítségével a közélet egésze választ kíván találni az ember életével kapcsolatos határhelyzetekből adódó döntési helyzetekre, amellyel kapcsolatos végső felelősséggel tehát a jogtudomány – különösképpen a nemzetközi bírói fórumok bírái – vannak felruházva. Azaz az emberi élet végső dolgaival kapcsolatos autoritás a jogtudósok kezébe helyeződött (át).
- 14) A Lisszaboni Szerződés egyházügyi cikkével (EUMSZ 17. cikk) az Európai Unió lazítani kívánt ezen az értelmezési monopóliumon (lásd 13. pont). Ezért alapszerződési szinten rögzítette, hogy nyílt, átlátható és rendszeres párbeszédet tart fenn az egyházakkal és vallásos szervezetekkel. Ezzel – igen korlátozott mértékben, de – megnyitja az utat az olyan érvek európai közsférában történő megjelenése előtt, amelyeknek a háttérében a vallásos hit is inspirációs elemként jelenik meg.
- 15) Az egyházügyi cikk alapszerződésbe történő beiktatása értelmezhető egy legitimációs törekvésként is, mely során az EU formális jogi szinten intézményesíti az egyházakkal és vallásos szervezetekkel történő párbeszédet (strukturált párbeszéd), amely igény különösen az Unió keleti bővítését követően merült fel hangsúlyosan.
- 16) Az egyházaknak és a vallásos szervezeteknek a társadalom működésére vonatkozó sajátos étoszuknak megfelelő szempontok közvetítése során (strukturált párbeszéd) figyelemmel kell lenniük az Európai Unió intézményeinek szekularizált jellegére. Ennek megfelelően az egyházak kötve vannak, és meg kell tanulniuk az európai intézmények sajátos nyelvezetét ahhoz, hogy a párbeszéd jöhessen létre köztük és az uniós intézmények között. Mindez azt jelenti a gyakorlatban, hogy az egyházaknak transzformálniuk kell sajátos szempontjaikat, és az Európai Unió intézményes döntéshozatali struktúráiba illeszkedve, így esetről-esetre lehetnek képesek az egyes folyamatok befolyásolására.
- 17) Az uniós jog etikai vonatkozásai és a Katolikus Egyház társadalmi tanítása között felfedezhetünk olyan közös elemeket, amelyek egy irányba mutatnak. Ezek közül kiemelkedik a béke a szolidaritás, az emberi méltóság, az emberi jogok tisztelete, a társadalmi igazságosságra való törekvés, a vallásszabadság, valamint a szubszidiaritás, mint társadalomszervezési elv.

- 18) A szolidaritás az uniós jogban egy rendkívül sokat hivatkozott koncepció, amelyhez való hozzáállás elvezethet annak az uniós jog általános jogelvként történő elismeréséig.
- 19) Az uniós jog és az Egyház társadalmi tanításának átfedése körében az egyik legmarkánsabb elem a béke központi elemként történő kezelése. A béke fenntartása az integráció létrejöttékor alapvető motívumként jelent meg, illetve napjainkban is központi szerepet tölt be az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikájának megvalósulása során, amely politikának a hatékonysága és koherenciája jelentősen javult a Lisszaboni Szerződésmódosítás következtében. Hasonló a békével kapcsolatos felfogás az Unió és az Egyház megközelítésében abból a szempontból is, hogy a békére nem egy elérhető állapotként tekintenek, hanem egy állandó erőfeszítést igénylő valósággént, amely összefüggésbe hozható a (fenntartható) fejlődéssel. Az Európai Unió a fejlesztéspolitikáján keresztül elismerésre méltó erőfeszítéseket tesz a nemzetközi fejlődésért, még ha ezt nem is minden önérdék nélkül teszi.
- 20) Az EU jog etikai vonatkozásai és az Egyház társadalmi tanítása közötti eltérő hangsúlyok közül kiemelkedik a társadalmi célokként meghatározott „jólét” és a „közjó” közötti különbség. Míg az előző az Unió egyik meghatározó céljaként (EUSz 3. cikk (1) bekezdés) alapvetően gazdasági jellegű fogalmat takar, - amely anyagi értelemben tárgyasul az uniós polgárok vonatkozásában -, addig a közjó egy sokkal komplexebb fogalom, erősebb közösségi attitűddel, és a személy legteljesebb értelemben vett kibontakoztatását (beleértve a transzcendens dimenziót is) érintő feltételek megteremtésének az igényével rendelkezik.
- 21) További eltérés az EU-jog és az Egyház társadalmi tanítása között az egyenlőségről alkotott felfogás különbözősége. Míg az uniós jogi szemlélet középpontjában egy egalitárius szemlélet áll, addig az Egyház minden ember egyenlő és sérthetetlen méltóságát állítja a középpontba, nem tagadva ezen túlmenően a természetes különbözőségeket, akár a férfi és a nő vonatkozásában sem.
- 22) A leghangsúlyosabb eltérés az élet védelmével kapcsolatban – annak kezdetét és végét egyaránt számításba véve – jelenik meg, amellyel összefüggésben az Egyház következetes álláspontja és az uniós jog által elismert tagállami gyakorlatok igen távol esnek egymástól, jóllehet a Brüstle ügyben az Európai Unió Bírósága az emberi embrió méltóságát a lehető legkorábbi időponttól kezdve elismeri (a szabadalmi joggal összefüggésben).
- 23) Az uniós jogot formáló jogi alapelvek háttérében jogi, etikai, erkölcsi vallási kultúra állt, azonban a közelmúltat jellemző időszakban – különösen 2004-től – ezeknek a koncepcióknak a tartalmi jellegzetességei úgy módosultak, hogy sem természetes sem közös megegyezésen alapuló új tartalom nem pótolta az eredetileg benne szereplő értékeket. Így az Unió által megfogalmazott és elfogadott klasszikus koncepciók tartalmi válsága folyamatosan veszélyforrássul szolgálhat a meg nem határozott elvek politikai

jelentéstartalma vonatkozásában. Ennek köszönhetően az eredetileg az Unió stabilitását szolgáló alapelvek könnyen a folyamatosan változó politikai törekvések, kezdeményezések és irányok eszközeivé válhatnak, ahogyan gyakran azzá is váltak, amint azal több esetben szembesültek a tagállamok a válságban. A fentiekben összefoglalt probléma megoldásául – amelyre dolgozatomban részben próbáltam rámutatni, – határozott és kiegyensúlyozott megoldással szolgálhatnak azok a letisztult alapelvek, amelyek mentén az európai kulturális, jogi és erkölcsi berendezkedés kialakult., Ezen elvek letéteményesei voltak azok a kiemelkedő személyek, akik az európai integráció létrehozásán fáradoztak, valamint azok az örök alapelvek, amelyek mind a mai napig megtalálhatóak. Különösen is a Katolikus Egyház természetjogra épülő társadalmi tanításában, amelyre igyekeztem a korábbiakban kellő hangsúllyal rámutatni.

Irodalomjegyzék

ADRIAN, MELANIE: Human Rights and Religion: the Islamic Headscarf Debate in Europe. *Religion, State and Society*, 38. 2010/4. 430–431. [doi:10.1080/09637494.2010.525324.]

AHDAR, REX – IAN LEIGH: *Religious Freedom in the Liberal State*. 2005th ed. Oxford: Oxford University Press

AKHTAR, IQBAL: Islamophobia: The Challenge of Pluralism in the 21st Century. Edited by John L. Esposito and Ibrahim Kalin. New York: Oxford University Press, 2011. 236 pp. *Politics and Religion* 5. 2012/02. 481–483. [doi:10.1017/S175504831200017X.]

ALLOTT, PHILIP: The crisis of European constitutionalism: reflections on the revolution in Europe. *Common Market Law Review* 34. 1997. 439–90.

AMESBURY, RICHARD: Inter-Religious Declarations of Human Rights: Grounding Rights or Constructing ‘Religion’? *Religion and Human Rights*. 2010/5. 43–64.

ANDRÁSSY, GYÖRGY: *Jogi etika oktatási segédanyag kézirat*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2006.

BÁLIZSNÉ, HEIZLER: *Jogi beszélgetések [Kaposvár], 2007–2009*. Kaposvár: Önkormányzat, 2010.

BARROSO, JOSÉ MANUEL: *Uniting in peace: the role of Law in the European Union*. Jean Monnet előadás. EUI Firenze, 2006. március 31.

BEBESY, DÁNIEL: *Ki a hibás a válságért?* <http://www.komment.hu/tartalom/20120619-bebesy-daniel-tenyleg-a-spanyol-szieszta-miatt-remeg-az-eurozona.html>.

BERAN FERENC: *Az egyház társadalmi tanítása*. A Pázmány Péter Katolikus Hittudományi Egyetem Hittudományi karának kiadványai. Budapest: Szent István Társulat, 2003.

BERKMANN, BURKHARD JOSEF. *Katholische Kirche und Europäische Union im Dialog für die Menschen: Eine Annäherung aus Kirchenrecht und Europarecht*. 1. Auflage. Duncker & Humblot, 2008.

BETLEM, GERRIT: The Doctrine of Consistent Interpretation – Managing Legal Uncertainty. *Oxford Journal of Legal Studies* 22. 2002/3. 397–418. [doi:10.1093/ojls/22.3.397.]

BIAVA, ALESSIA: The Emergence of a Strategic Culture within the Common Security and Defence Policy. *European Foreign Affairs Review* 2011. 41–58.

BIELEFELDT, HEINER: Freedom of Religion or Belief—A Human Right Under Pressure. *Oxford Journal of Law and Religion* 1. 2012/1. 15–35. [doi:10.1093/ojlr/rwr018.]

BIHARI, MIHÁLY – PATYI, ANDRÁS: *Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére, 65. születésnapjára*. Győr: Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2010.

BLUTMAN LÁSZLÓ: *Az Európai Unió joga a gyakorlatban*. Budapest: HVG-ORAC, 2010.

BOGDANDY, ARMIN VON – JÜRGEN BAST: *Principles of European Constitutional Law*. 2nd rev. ed. Oxford: Hart; CH Beck, 2010.

BOYTHA, GYÖRGYNÉ – TÓTH, TIHAMÉR (szerk.): *Versenyjog*. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2010.

BOGDANDY, ARMIN VON – KOTTMANN, MATTHIAS – ANTPÖHLER, CARINO – DICKSCHEN, JOHANNA – HENTREI, SIMON – SMRKOLJ MAJA: Reverse Solange—Protecting the essence of fundamental rights against EU Member States', *Common Market Law Review*, 49. 2012/2. 489–519.

BYRNES – KATZENSTEIN (szerk): *Religion in an expanding Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

BRATHWAITE, ROBERT – ANDREW BRAMSEN: Reconceptualizing Church and State: A theoretical and Empirical Analysis of the Impact of Separation of Religion and State on Democracy. *Politics and Religion* 4. 2011/2. 229–263. [doi:10.1017/S1755048311000137.]

BROUN, JANICE: God's Continent: Christianity, Islam, and Europe's Religious Crisis. *Religion, State and Society*, 38. 2010/2. 191–194. [doi:10.1080/09637491003726752.]

BYERS, DOHRMAN W.: Morality of Human Rights: A Secular Ground, The. *Journal of Law and Religion*, 26 (2010. 2011): 1.

BYRNES, TIMOTHY A. – PETER J. KATZENSTEIN: *Religion in an Expanding Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

BURKHARD JOSEF BERKMANN: *Katolische Kirche und Europäische Union im Dialog für die Menschen – Eine Annäherung aus Kirchenrecht und Europarecht*. Berlin: Duncker & Humbolt, 2008.

CALO, ZACHARY R.: Pluralism, Secularism and the European Court of Human Rights. *Journal of Law and Religion* 26 (2010. 2011): 261.

CHALLAND, BENOÎT: From Hammer and Sickle to Star and Crescent: the Question of Religion for European Identity and a Political Europe. *Religion, State and Society*, 37. 2009/1-2. 65–80. [doi:10.1080/09637490802693544.]

CHANDLER, DAVID – VOLKER HEINS: *Rethinking Ethical Foreign Policy: Pitfalls, Possibilities and Paradoxes*. London: Routledge, 2007.

CHECKEL, JEFFREY T. – PETER J. KATZENSTEIN (szerk.): *European Identity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

CHELINI-PONT, BLANDINE: Papal Thought on Europe and the European Union in the Twentieth Century. *Religion, State and Society* 37. 2009/1-2. 131–146. [doi:10.1080/09637490802693718.]

CHU, LAN T.: God is Not Dead or Violent: The Catholic Church, Just War, and the “Resurgence” of Religion. *Politics and Religion* 5. 2012/2. 419–440. [doi:10.1017/S1755048312000090.]

CHRONOWSKY NÓRA – PETRÉTEI JÓZSEF: *Tanulmányok Ádám Antal professor emeritus születésének 80. évfordulójára*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2010.

CHRISTOPH VEDDER – WOLFF HEINSCHEL VON HEINEGG (szerk.): *Europäisches Unionsrecht NomosKommentar*. Baden-Baden: Nomos, 2012.

CIANITTO, CRISTIANA – MARIAGRAZIA TIRABASSI: Francesco Sessa v Italy (Application No 28790/08): European Court of Human Rights (Second Section): Tulkens (President), Popović, Berro-Lefèvre, Sajó, Raimondi, Pinto de Albuquerque, Keller JJ: 3 April 2012. *Oxford Journal of Law and Religion*, 2012. [doi:10.1093/ojlr/rws023.]

CINI, MICHELLE – ANGELA K. BOURNE (szerk.): *Palgrave Advances in European Union Studies*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.

COSTELLO, CATHRYN: The Bosphorus Ruling of the European Court of Human Rights: Fundamental Rights and Blurred Boundaries in Europe. *Human Rights Law Review*, 6. 2006/1. 87–130. (doi:10.1093/hrlr/ngi038.)

COTTER, ANNE-MARIE MOONEY: *Heaven Forbid: an International Legal Analysis of Religious Discrimination*. Farnham: Ashgate, 2009.

CRAIG, PAUL P. – GRÁINNE DE BÚRCA: *The Evolution of EU Law*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2011.

CRAIG, PAUL. P.: *The Lisbon Treaty: Law, Politics, and Treaty Reform*. Oxford: Oxford University Press, 2010.

CUMPER, PETER – TOM LEWIS: Taking religion seriously? Human rights and hijab in europe – some problems of adjudication. *Journal of Law and Religion*, 24. 2008-2009/2. 599–627.

DAVIS, MICHAEL – FREDERICK A. ELLISTON (szerk): *Ethics and the Legal Profession*. Buffalo: Prometheus, 1986.

DEVUYST, YOURI: The European Council and the CFSP after the Lisbon Treaty. *European Foreign Affairs Review* 17. 2012/3. 327–350.

Discussing “How Not to Discuss Catholic Social Teaching”. Catholic Moral Theology. <http://catholicmoraltheology.com/discussing-how-not-to-discuss-catholic-social-teaching/>.

DOE, NORMAN: Towards a ‘Common Law’ on Religion in the European Union. *Religion, State and Society* 37. 2009/1-2. 147–166. [doi:10.1080/09637490802693874.]

DOUGLAS-SCOTT, SIONAIDH: The European Union and Human Rights After the Treaty of Lisbon. *Human Rights Law Review*, 11. 2011/4. 645–682. [doi:10.1093/hrlr/ngr038.]

DRIESSEN, MICHAEL D.: Religion, State, and Democracy: Analyzing Two Dimensions of Church-State Arrangements. *Politics and Religion*, 3. 2010/1. 55–80. [doi:10.1017/S1755048309990435.]

DRIVER, JULIA: *Ethics: The Fundamentals*. Oxford: Blackwell, 2007.

DUKE, SIMON: The European External Action Service: Antidote against Incoherence? *European Foreign Affairs Review*. 2012. 45–68.

EDGE, PETER: The Law of Organized Religions: Between Establishment and Secularism. By Julian Rivers. Oxford: Oxford University Press. 2010. 368. pp. ISBN 9780199226108. *The Cambridge Law Journal* 71. 2012/2. 452–454. [doi:10.1017/S0008197312000591.]

Editorial Comments. Fundamental rights and EU membership: Do as I say, not as I do! *Common Market Law Review* 49. 2012. 481–488.

EL BEHEIRI NADJA: *Értékrend és pluralizmus*. Budapest: PPKE-JÁK, 2011.

ERDŐ PÉTER: Az Európai Unió és az egyház. Előadás a COMECE 25. évfordulója alkalmával. Brüsszel, 2005. március 10. In Erdő Péter: *Egyház, kultúra, társadalom*, Budapest: Szent István Társulat, 2011. 273-279.

ERDŐ PÉTER: Gazdaság és erkölcs. Előadás a Budapest Corvinus Egyetemen. *Köz-gazdaság*. 2013/2. 63-69.

ERDŐ PÉTER: Az Európai Unió jogának hatása az egyházjogra. Találkozó a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat szervezésében. Esztergom, 2003. április 29. In Erdő Péter: *Egyház, kultúra, társadalom*, Budapest: Szent István Társulat, 2011. 266-270.

ERDŐ PÉTER: Az egyházjog helye a jogi műveltségben. Előadás a Magyar Jogász Egylet egyházjogi konferenciáján, Budapest 1998. In Erdő Péter: *Egyház, kultúra, társadalom*, Budapest: Szent István Társulat, 2011. 32-39.

ERDŐ PÉTER: Az egyházi közigazgatási jog mint önálló jogág. In Csehi Zoltán, Schanda Balázs, Sonnevend Pál (Szerk.): *Viva Vox Iuris Civilis. Tanulmányok Sólyom László tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Budapest: Szent István Társulat, 2012. 549-557.

EVANS, CAROLYN – ANNA HOOD: Religious Autonomy and Labour Law: A Comparison of the Jurisprudence of the United States and the European Court of Human Rights. *Oxford Journal of Law and Religion*, 1. 2012/1. 81–107. [doi:10.1093/ojlr/rwr030.]

EVANS, CAROLYN: Religious Education in Public Schools: An International Human Rights Perspective. *Human Rights Law Review*, 8. 2008/3. 449–473. [doi:10.1093/hrlr/ngn020.]

EVANS, MALCOLM – PETER PETKOFF: A Separation of Convenience? The Concept of Neutrality in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights. *Religion, State and Society*, 36. 2008/3. 205–223. [doi:10.1080/09637490802260153.]

EVANS, MALCOLM D.: From Cartoons to Crucifixes: Current Controversies concerning the Freedom of Religion and the Freedom of Expression before the European Court of Human Rights. *Journal of Law and Religion*, 26. 2010-2011. 345.

EVANS, MALCOLM: Advancing Freedom of Religion or Belief: Agendas for Change. *Oxford Journal of Law and Religion*, 1. 2012/1. 5–14. [doi:10.1093/ojlr/rwr002.]

FARR, THOMAS F.: The Intellectual Sources of Diplomacy's Religion Deficit. *Oxford Journal of Law and Religion*, 1. 2012/1. 273–287. [doi:10.1093/ojlr/rwr027.]

FIDDES, PAUL S.: The Root of Religious Freedom: Interpreting Some Muslim and Christian Sacred Texts. *Oxford Journal of Law and Religion* 1. 2012/1. 169–184. [doi:10.1093/ojlr/rwr016.]

FORET, FRANÇOIS: Religion: a Solution or a Problem for the Legitimation of the European Union? *Religion, State and Society*, 37. 2009/1-2. 37–50. [doi:10.1080/09637490802693213.]

FOX, JONATHAN: Separation of Religion and State and Secularism in Theory and in Practice. *Religion, State and Society*, 39. 2011/4. 384–401. [doi:10.1080/09637494.2011.621675.]

FRIVALDSZKY JÁNOS: Az emberi jogok természetjogi megalapozásának kortárs problémáiról in OROSZ ANDRÁS LÓRÁNT OFM (szerk) *Emberi Jogok a Katolikus Egyház életében és jogában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest 2010. 9-41.

G. JELEN, TED – SABRINA P. RAMET: Introducing Politics and Religion. *Politics and Religion* 1. 2008/1. 1–2. [doi:10.1017/S1755048308000011.]

GAHRINGER, ROBERT E.: Moral Law. *Ethics* 63. 4. 1953/1.: 300–304.

GERENCSÉR, BALÁZS SZABOLCS: *Ethics in autonomous public service new trends*. Passau: Schenk, 2011.

GERVEN, WALTER VAN: *The European Union : a Polity of States and Peoples*. Stanford, Calif: Stanford University Press, 2005.

GOLDSWORTHY, JEFFREY D.: The Self-Destruction of Legal Positivism. *Oxford Journal of Legal Studies* 10. 1990/4. 449–486. [doi:10.1093/ojls/10.4.449.]

GRAY, PHILLIP W.: Peace, Peace, but there is No Peace: A Critique of Christian Pacifist Communitarianism. *Politics and Religion*, 1. 2008/3: 411–435. [doi:10.1017/S1755048308000394.]

GRIM, BRIAN J.: Religion, Law and Social Conflict in the 21st Century: Findings from Sociological Research. *Oxford Journal of Law and Religion*, 1. 2012/1. 249–271. [doi:10.1093/ojlr/rwr020.]

GU, MAN-LI – EDUARD J. BOMHOFF: Religion and Support for Democracy: A Comparative Study for Catholic and Muslim Countries. *Politics and Religion* 1. 2012/2. 280–316. [doi:10.1017/S1755048312000041.]

GYENEI LAURA: Újabb kihívások az uniós emberi jogi bírászkodás területén. *Iustum Aequum Salutare*, 2006.

HABERMAS, JÜRGEN: Religion in the Public Sphere. *Religion in the Public Sphere*, 14. 2006/1. 1–25.

HALLSTEIN, WALTER: *Europe in the Making*. London: George Allen and Unwin, 1972.

HANN, CHRIS: Christianity and Modernity in Eastern Europe. BRUCE R. BERGLUND AND BRIAN PORTER-SZÜCS (szerk). Budapest: Central European University Press, 2010. *Politics and Religion* 4. 2011/2. 380–383. [doi:10.1017/S1755048311000320.]

HARRISON, JOEL: Law and Religion in Europe: A Comparative Introduction. By Norman Doe. Religion and the Public Order of the European Union. By Ronan McCrea. *Oxford Journal of Law and Religion*, 1. 2012/1. 311–316. [doi:10.1093/ojlr/rwr038.]

HERBERT, DAVID – MAX FRAS: European Enlargement, Secularisation and Religious Re-publicisation in Central and Eastern Europe. *Religion, State and Society*, 37. 2009/1-2. 81–97. [doi:10.1080/09637490802693668.]

HERBERT, DAVID: Religion in an Expanding Europe. *Religion, State and Society*, 37. 2009/1-2. 224–226. [doi:10.1080/09637490802694138.]

HERVIEU-LÉGER, DANIELE: The role of religion in establishing social cohesion, 2003.

HILL, MARK: Voices in the Wilderness: the Established Church of England and the European Union. *Religion, State and Society*, 37. 2009/1-2. 167–180. [doi:10.1080/09637490802693916.]

HINAREJOS, ALICIA: Citizenship of the EU: clarifying ‘genuine enjoyment of the substance’ of citizenship rights. *The Cambridge Law Journal*, 71. 2012/2. 279–282. [doi:10.1017/S0008197312000475.]

HOLLAND, MARTIN – MATHEW DOIDGE: *Development Policy of the European Union*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012.

HOUSTON, KENNETH: The Logic of Structured Dialogue between Religious Associations and the Institutions of the European Union. *Religion, State and Society*, 37. 2009/1-2. 207–222. [doi:10.1080/09637490802694088.]

HUELSS, HENDRIC: A Force for Good Governance? The European Union’s Normative Power and Standards of Appropriate Governing. *European Foreign Affairs Review*, 17. 2012/1. 93–112.

Hungary’s new constitutional order and “European unity” Editorial Comments. *Common Market Law Review* 49. 2012/3. 871–884.

ILIĆ, ANGELA V.: Navigating Two Worlds: The Role of Religious Communities in Preserving the Identity of Hungarians in Vojvodina (Serbia). *Politics and Religion* 3. Special Issue 2010/2. 303–326. [doi:10.1017/S1755048310000039.]

JACOBS, FRANCIS G.: *The Sovereignty of Law The European way*. 2007th ed. Cambridge University Press. Elérés 2012. augusztus 21.

www.cambridge.org/gb/knowledge/isbn/item1164422/?site_locale=en_GB.

JAKAB ANDRÁS: A szuverenitás fogalmához kapcsolódó kompromisszumos stratégiák, különös tekintettel az európai integrációra. *Európai Jog*, 2006, 2.

JEFFERIS, JENNIFER: World Religions and Norms of War. *Religion, State and Society*, 39. 2011/1. 125–127. [doi:10.1080/09637494.2011.546509.]

JELEN, TED G.: *The Democratic Virtues of the Christian Right*. By Jon A Shields. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009. *Politics and Religion*, 4. 2011/1. 177–179. [doi:10.1017/S1755048311000034.]

JESUIT CENTRE FOR FAITH AND JUSTICE: *The Future of Europe : Uniting Vision, Values and Citizens?* Dublin: Veritas, 2006.

JOHNSON, OLIVER: *Ethics : Selections from Classical and Contemporary Writers*. 6th ed. New York NY: Holt, Rinehart and Winston, 1989.

KACZOROWSKA, ALINA: *European Union Law*. 2nd ed. London: Routledge, 2011.

KAROLEWSKI, IRENEUSZ PAWEŁ: *Citizenship and Collective Identity in Europe*. London ; New York: Routledge, 2010.

KASTORYANO, RIVA (szerk): *An Identity for Europe : the Relevance of Multiculturalism in EU Construction*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.

KHALIQ, URFAN: *Ethical Dimensions of the Foreign Policy of the European Union : a Legal Appraisal*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

KIM, MYUNGHEE: Spiritual Values, Religious Practices, and Democratic Attitudes. *Politics and Religion*, 1. 2008/2. 216–236. [doi:10.1017/S1755048308000187.]

KIRÁLY MIKLÓS: Európa keresztény gyökerei és az alkotmányos szerződés. *IAS*, 2006/3-4. 67–72.

KIRÁLY MIKLÓS: Bábel virágzása és hanyatlása: az Európai Közösség jogának hatása a nyelvekre. *Liber amicorum. Studia Gy. Boytha dedicata. Ünnepi dolgozatok Boytha György tiszteletére*, 2004. 187-214.

KIRÁLY MIKLÓS: *Egység és sokféleség. Az Európai Unió jogának hatása a kultúrára*. Budapest: Új Ember Kiadó, 2007.

KIRÁLY MIKLÓS: A személyek szabad mozgásától a transzszexuálisok „házasságáig” és a nemzetközi magánjog. A család és az európai belső piac joga. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*. 41., 2004.185-205.

KIRÁLY MIKLÓS (szerk): *Quo vadis Európa? A magyar államfő Mádl Ferenc Európában – The Hungarian head of state in Europe*. Budapest. KJK-Kerszöv, 2004.

KNUTSON, KATHERINE E.: Breaking the Chains? Constraint and the Political Rhetoric of Religious Interest Groups. *Politics and Religion*, 4. 2011/2. 312–337. [doi:10.1017/S1755048311000162.]

KOŁODZIEJSKA, MARTA: Religion and Modern Society: Citizenship, Secularization and the State. *Religion, State and Society*, 40. 2012/2. 233–236. [doi:10.1080/09637494.2012.681544.]

KOLTAY ANDRÁS: Európa és a feszület jele. A Lautsi nad others v. Italy ügy alapvető kérdéseiről. In TATTAY LEVENTA – POGÁCSÁS ANETT – MOLNÁR SAROLTA: *Pro Vita et Scientia*. Ünnepi kötet Jobbágyi Gábor 65. születésnapja alkalmából. Budapest: Szent István Társulat, 2012.

KYRLEZHEV, ALEKSANDR.: The Postsecular Age: Religion and Culture Today. *Religion, State and Society*, 36. 2008/1. 21–31. [doi:10.1080/09637490701809654.]

LÁNCOS PETRA: Szuverenitás és szupremácia – a tagállami integrációs klauzulákban tükrözött szuverenitáskonceptiók és alkotmányjogi jelentőségük. *Pázmány Law Working Papers*, 2011, 17. <http://www.plwp.jak.ppke.hu/images/files/2011/2011-17.pdf> (2011. április 17.)

LÁNCOS PETRA LEA: Európa népe vagy a népek Európája. *Iustum Aequum Salutare*, 2005, 1. 174–181.

LAUDRUP, CARIN: A European Battlefield: Does the EU Have a Soul? Is Religion In or Out of Place in the European Union? *Religion, State and Society*, 37. 2009/1-2. 51–63. [doi:10.1080/09637490802693528.]

LECONTE, CÉCILE: *Understanding Euroscepticism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

LEIGH, IAN: Balancing Religious Autonomy and Other Human Rights Under the European Convention. *Oxford Journal of Law and Religion*, 1. 2012/1. 109–125. [doi:10.1093/ojlr/rwr015.]

LENAERTS, KOENRAAD: *European Union Law*. 3rd ed.. London: Sweet & Maxwell/Thomson Reuters, 2011.

LEUSTEAN, LUCIAN N. – JOHN T. S. MADELEY.: Religion, Politics and Law in the European Union: an Introduction 1. *Religion, State and Society*, 37. 2009/1-2. 3–18. [doi:10.1080/09637490802693072.]

LIEBELL, SUSAN P.: Rethinking Dover: Religion, Science, and the Values of Democratic Citizenship. *Politics and Religion*, 5. 2012/2. 441–462. [doi:10.1017/S1755048312000107.]

LIPSHAW, JEFFREY M.: Can There Be a Religion of Reasons - A Response to Leiter's Circular Conception of Religious Belief. *Journal of Law and Religion*, 26. 2010-2011. 43.

LUCARELLI, SONIA – IAN MANNERS (szerk): *Values and Principles in European Union Foreign Policy*. London: Routledge, 2006.

MADELEY, JOHN T. S.: Christian Democracy and the Origins of European Union. *Religion, State and Society* 37. 2009/1-2. 228–230. [doi:10.1080/09637490802695929.]

MALCOM ROSS – YOURI BORGMANN-PREBIL (szerk.) *Promoting Solidarity in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010.

MARTÍNEZ-TORRÓN, JAVIER.: The (Un)protection of Individual Religious Identity in the Strasbourg Case Law. *Oxford Journal of Law and Religion*, 2012/1. [doi:10.1093/ojlr/rwr021.]

MÁTHÉ GÁBOR: Meditáció a jelenkori jog, erkölcs viszonyáról. In *Studia in honorem István Balogh*, 29–36. De iuris peritorum meritis 2. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2007.

MACINTYRE ALASDAIR: *Whose Justice? Which Rationality?* Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1998.

MCCREA, RONAN: *Religion and the Public Order of the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010.

MCCRUDDEN, CHRISTOPHER: Legal and Roman Catholic Conceptions of Human Rights: Convergence, Divergence and Dialogue? *Oxford Journal of Law and Religion*, 1. 2012/1. [185–201. doi:10.1093/ojlr/rwr019.]

MCDONALD, LAURA ZAHRA: Securing Identities, Resisting Terror: Muslim Youth Work in the UK and its Implications for Security. *Religion, State and Society*, 39. 2011/2-3. 177–189. [doi:10.1080/09637494.2011.584712.]

MCELWAIN, GREGORY S.: Religion and Dangerous Environmental Change: Transdisciplinary Perspectives on the Ethics of Climate and Sustainability. Edited by Sigurd Bergmann and Dieter Gerten. New Brunswick: Transaction Publishers, 2010. *Politics and Religion*, 5. 2012/5. 476–478. [doi:10.1017/S1755048312000156.]

MCGOLDRICK, DOMINIC: Accommodating Muslims in Europe: From Adopting Sharia Law to Religiously Based Opt Outs from Generally Applicable Laws. *Human Rights Law Review*, 9. 2009/4. 603–645. [doi:10.1093/hrlr/ngp024.]

MCÍNERNEY-LANKFORD, SIOBHÁN: Fragmentation of International Law Redux: The Case of Strasbourg. *Oxford Journal of Legal Studies*, 2012. [doi:10.1093/ojls/gqs014.]

MEDHURST, KEN: Britannia, Europa and Christendom: British Christians and European Integration. *Religion, State and Society*, 37. 2009/1-2. 230–231. [doi:10.1080/09637490802695937.]

MICHALSKI, KRZYSZTOF: *Religion in the New Europe*. Budapest: CEU, 2006.

MINKENBERG, MICHAEL: Religious Legacies, Churches, and the Shaping of Immigration Policies in the Age of Religious Diversity. *Politics and Religion*, 1. 2008/3. 349–383. [doi:10.1017/S1755048308000370.]

MOROZOV, ALEKSANDR: Has the Postsecular Age Begun? *Religion, State and Society*, 36. 2008/1. 39–44. [doi:10.1080/09637490701809696.]

MOVSESIAN, MARK L.: Crosses and Culture: State-Sponsored Religious Displays in the US and Europe. *Oxford Journal of Law and Religion*, 2012. [doi:10.1093/ojlr/rws006.]

MURPHY, MARK C.: *God and Moral Law : on the Theistic Explanation of Morality*. New York: Oxford university press, 2011.

N. LEUSTEAN, LUCIAN szerk.: *Representing Religion in the European Union: Does God Matter?* Routledge Studies in Religion and Politics. Routledge.

NAVRATYIL, ZOLÁN: *A varázsló eltöri a pálcáját? a jogi szabályozás vonulata az asszisztált humán reprodukciótól a reprodukzív klónozásig*. Budapest: Gondolat, 2012.

NELSEN, BRENT F., – JAMES L. GUTH – BRIAN HIGHSMITH: Does Religion Still Matter? Religion and Public Attitudes toward Integration in Europe. *Politics and Religion* 4. 2011/1. 1–26. [doi:10.1017/S1755048310000507.]

NORMAN DOE: *Law and religion in Europe: A Comparative Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

NUNES, ISABEL FERREIRA: Civilian, Normative, and Ethical Power Europe: Role Claims and EU Discourses. *European Foreign Affairs Review* 16. 2011. 1–20.

OSZTOVITS ANDRÁS: *Az Európai Unióról és az Európai Unió működéséről szóló szerződések magyarázata*. Kommentár. Budapest: CompLex, 2011.

OROSZ ANDRÁS LÓRÁNT OFM (szerk) *Emberi Jogok a Katolikus Egyház életében és jogában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest 2010.

PASTORELLI, SABRINA: The European Union and the New Religious Movements. *Religion, State and Society*, 37. 2009/1-2. 193–206. [doi:10.1080/09637490802694039.]

PECH, LAURENT: ‘A Union Founded on the Rule of Law’: Meaning and Reality of the Rule of Law as a Constitutional Principle of EU Law. *European Constitutional Law Review* 6. 2010/3. 359–396. [doi:10.1017/S1574019610300034.]

PERICAL, VJEKOSLAV: The most Catholic country in Europe? Church, state, and society in contemporary Croatia. *Religion, State and Society*, 34. 2006/4. 311–346. [doi:10.1080/09637490600974401.]

PERRY, THOMAS D.: *Moral Reasoning and Truth : an Essay in Philosophy and Jurisprudence*. Oxford: Clarendon, 1976.

PLOMER, AURORA – PAUL TORREMANS: *Embryonic Stem Cell Patents : European Law and Ethics*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

PONTIFICIUM, CONSILIUM „IUSTITIA ET PAX”: *Az egyház társadalmi tanításának kompendiuma*. Szent István kézikönyvek 12. Budapest: Szent István Társulat, 2007.

PORTER, ANNA: Turning right – and fighting with the EU. *Maclean's* 125. 2012/12.30–31.

POSTIC, ROBERT: Evolution, Creationism, and the Battle to Control America's Classrooms. By Michael Berkman and Eric Plutzer. New York: Cambridge University Press, 2010. 287. pp. *Politics and Religion* 5. 2012/1. 197–199. [doi:10.1017/S1755048311000757.]

PUSKELY MÁRIA: *A keresztény Európa szellemi gyökerei az öreg földrész hagiográfiája*. Budapest: Kairosz, 2004.

RAKIĆ, VOJIN: The Moral Identity of Europe: From Warfare and Civil Strife to “In Varietate Concordia”. *International Journal for the Semiotics of Law* 25. 2012/2. 249–261. [doi:10.1007/s11196-011-9218-9.]

ARMIN VON BOGDANDY – MATTHIAS KOTTMANN – CARLINO ANTPÖHLER – JOHANNA DICKSCHEN – SIMON HENTREI: Reverse Solange – protecting the essence of fundamental rights against EU Member States. *Common Market Law Review* 49., 2012/2. 489–520.

RICHARD WHISH: *Versenyjog*. Budapest: HVG-ORAC, 2010.

RICHARDSON, JAMES T. – MARAT S. SHTERIN: Constitutional Courts in Postcommunist Russia and Hungary: How Do They Treat Religion? *Religion, State and Society* 36. 2008/3. 251–267. [doi:10.1080/09637490802260278.]

RISSO, LINDA: Cracks in a Façade of Unity: the French and Italian Christian Democrats and the Launch of the European Integration Process, 1945–1957. *Religion, State and Society*, 37. 2009/1-2. 99–114. [doi:10.1080/09637490802693817.]

RIVERS, JULIAN: Promoting Religious Equality. *Oxford Journal of Law and Religion*. 2012/1-2. 386-401. [oi:10.1093/ojlr/rwr025.]

ROBBERS, GERHARD – European Consortium for State and Church Research: *State and Church in the European Union / In Conjunction with the European Consortium for State and Church Research*. Baden-Baden: Nomos, 2005.

RODIN, DAVID: Toward a Global Ethic. *Ethics & International Affairs*, 26. 2012/1. 33–42.

ROSS, MALCOLM – YURI BORGMANN-PREBIL: *Promoting Solidarity in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010.

RYNKOWSKI, MICHAŁ: Religion and Discrimination Law in the European Union. *Ecclesiastical Law Journal*, 14. 2012/1. 117–120. [doi:10.1017/S0956618X11000858.]

SALES, PHILIP: Judges and legislature: values into law. *The Cambridge Law Journal*, 71. 2012/2. 287–296. [doi:10.1017/S0008197312000499.]

SÁRI JÁNOS – SOMODY BERNADETTE: *Alapjogok*. Budapest: Osiris Kiadó, 2008.

SCHANDA BALÁZS: *Magyar állami egyházjog*. 2. átd. kiad. Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici 4. Budapest: Szent István Társulat, 2003.

SCHANDA BALÁZS: Religion and state in the candidate countries to the European Union--issues concerning religion and state in Hungary. *Sociology of Religion*, 64. 2003/3. 333–348.

SCHANDA BALÁZS: Considerations on the place of religion on constitutional law. In Csehi Zoltán, Schanda Balázs, Sonnevend Pál (szerk.): *Viva Vox Iuris Civilis. Tanulmányok Sólyom László tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Budapest: Szent István Társulat, 2012. 278-285.

SCHANDA BALÁZS: Az egyházi jogi személyiség új törvényi szabályozása Magyarországon. *Kánonjog*, 2012/14. 107-114.

SCHANDA BALÁZS: *Az Egyház a vallásszabadságról – Vallásszabadság az Egyházban?* in OROSZ ANDRÁS LÓRÁNT OFM (szerk) *Emberi Jogok a Katolikus Egyház életében és jogában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest 2010. 139-144.

SCHARFFS, BRETT G.: Freedom of Religion and Belief Jurisprudence of the European Court of Human Rights: Legal, Moral, Political and Religious Perspectives, *The Journal of Law and Religion* 26. 2010-2011. 249.

SEELMANN, KURT: *Rechtsphilosophie*. 6. überarb. Aufl. München: Beck, 2011.

SHAFFER-LANDAU, RUSS: *The Fundamentals of Ethics*. New York: Oxford University Press, 2010.

SHEIKH, MONA KANWAL: How does religion matter? Pathways to religion in International Relations. *Review of International Studies*, 38. 2012/2. 365–392. [doi:10.1017/S026021051100057X.]

SIKKA, SONIA: Liberalism, Multiculturalism, and the Case for Public Religion. *Politics and Religion*, 3. 2010/3. 580–609. [doi:10.1017/S1755048310000180.]

SMITH, DALE: Law, Justice and the Unity of Value. *Oxford Journal of Legal Studies*, 32. 2012. január 6/2. 383–400. [doi:10.1093/ojls/gqs006.]

SOKHI-BULLEY, BAL: The Fundamental Rights Agency of the European Union: A New Panopticism. *Human Rights Law Review*, 11. 2011/4. 683–706. [doi:10.1093/hrlr/ngr031.]

SOPER, J. CHRISTOPHER: Secularism and State Policies Toward Religion: The United States, France, and Turkey. By Ahmet T. Kuru. New York: Cambridge University Press, 2009. 313 pp. *Politics and Religion*, 5. 2012/2. 479–481. [doi:10.1017/S1755048312000168.]

STEVEN, MARTIN: Religious Lobbies in the European Union: from Dominant Church to Faith-Based Organisation? *Religion, State and Society*, 37. 2009/1-2. 181–191. [doi:10.1080/09637490802693981.]

SUTTON, MATTHEW AVERY: Religion and American Foreign Policy, 1945–1960: The Soul of Containment. By William Inboden. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2008. 356. *Politics and Religion*, 4. 2011/1. 195–198. [doi:10.1017/S1755048311000101.]

SZABÓ MARCEL: Az Európai Unió nemzetközi jogi felelőssége. *Európai Jog*, 2010/10/6. 12–21.

SZABÓ MARCEL: Az európai jog és a nemzetközi jogrend - hierarchia és összefonódás. *Állam- és Jogtudomány*, 2012/53/2-3. 191–211.

SZABÓ MARCEL: Az Európai Unió keresztény gyökerei. Európai identitás és a Lisszaboni Szerződés. *Iustum - Aequum - Salutare*, 2012/8/2. 261–266.

SZABÓ MARCEL: Általános jogelvek a nemzetközi bíróságok és az Európai Bíróság joggyakorlatában. *Európai Jog*, 2012/12/2. 26–34.

SZABÓ MARCEL – LÁNCOS PETRA (szerk.): *Szakpolitikák*. Budapest, Szent István Társulat, 2011.

THAYER, DONLU: „Fernández Martín v Spain (Application No 56030/07): European Court of Human Rights (Third Section): Casadevall, Bîrsan, Gyulumyan, Myjer, Poalelungi, Saiz Arnaiz JJ; Saiz Arnaiz Partially Dissenting: 15 May 2012”. *Oxford Journal of Law and Religion* (2012. július 31.). doi:10.1093/ojlr/rws029.

THYM, DANIEL. „Joseph H. H. Weiler and Marlene Wind, Eds., European Constitutionalism Beyond the State. Cambridge University Press, 2003. Pp. Vii + 244.” *International Journal of Constitutional Law* 4, sz 1 (2006. január 1.): 174–179. doi:10.1093/icon/moi060.

TOMKA MIKLÓS – GOJÁK JÁNOS – BALOGH GÁBOR: *Az Egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*. Budapest: Szent István Társulat, 1993.

TÓTH TIHAMÉR: *Az Európai Unió versenyjoga*. Budapest: CompLex, 2007.

TÖRÖK, CSABA: *Bölcsességkeresők*. 2009. MAGIS 1. Budapest: L'Harmattan.

Transnational Institute, Humanitarian Studies Unit, és European Community Humanitarian Office. *Reflections on Humanitarian Action: Principles, Ethics, and Contradictions*. London: Pluto Press, 2001.

VAN DER VEN, JOHANNES ANTONIUS – JACO S. DREYER – HENDRIK J. C. PIETERSE: *Is there a God of human rights? The complex relationship between human rights and religion: a South African case*. Leiden: Brill, 2005.

VÁRNAY ERNŐ: *Az Európai Unió joga*. 3. kiad. Budapest: CompLex, 2010.

VENNERI, GIULIO – PAOLO O. FERRARA: Alcide De Gasperi and Antonio Messineo: a Spiritual Idea of Politics and a Pragmatic Idea of Religion? *Religion, State and Society*, 37. 2009/1-2. 115–129. [doi:10.1080/09637490802693841.]

WEIGEL, PETER: *Biblical Ethics and Social Change* (2. kiad.). By Stephen Charles Mott. New York: Oxford University Press, 2011. 240 *Politics and Religion*, 5. 2012/2. 483–485. [doi:10.1017/S1755048312000181.]

WOJCIECH, SADURSKI: 'Solange chapter 3': Constitutional Courts in Central Europe – Democracy – European Union. *European Law Journal*, 2008, 1.

MORTEN BROBERG: What Is the Direction for the EU's Development Cooperation after Lisbon? *European Foreign Affairs Review* (nd). 16. 2011/4. 539-557.

WIENER, ANTJE – THOMAS DIEZ: *European Integration Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

WILLAIME, JEAN-PAUL: European Integration, Laïcité and Religion. *Religion, State and Society*, 37. 2009/1-2. 23–35. [doi:10.1080/09637490802693262.]

WILLETT, CHRIS: General clauses and the competing ethics of European consumer law in the UK. *The Cambridge Law Journal*, 71. 2012/2. 412–440. [doi:10.1017/S0008197312000542.]

WILLIAMS, ANDREW T.: Promoting Justice After Lisbon: Groundwork for a New Philosophy of EU Law. *Oxford Journal of Legal Studies*, 30. 2010/4. 663–693. [doi:10.1093/ojls/gqq017.]

WILLIAMS, ANDREW: *The Ethos of Europe: Values, Law and Justice in the EU*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

WILLIAMS, REBECCA: Unjust Enrichment and European Community Law. *Oxford Journal of Legal Studies*, 21. 2001/3. 583–591. [doi:10.1093/ojls/21.3.583.]

WINSTOM, CHURCHILL: Winston Churchill's speech to the academic Youth. 1946. 19.

WISH, RICHARD: *Versenyjog*. Budapest, HVGOrac, 2010.

WYATT, DERRICK – ALAN DASHWOOD – MICHAEL DOUGAN – BARRY RODGER – ELEANOR SPAVENTA: *Wyatt and Dashwood's European Union Law*. 6. kiad. Oxford: Hart, 2011.

ZLINSZKY JÁNOS: Emberi jogok és keresztény etika. *Iustum Aequum Salutare*, 2009/2. 127–132.

ZLINSZKY JÁNOS: *Keresztény erkölcs és jogász etika*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 6. Budapest: Szent István Társulat, 1998.

ZLINSZKY, JÁNOS. *Közéleti és jogász etika a gyakorlatban*. Budapest: Szent István Társulat, 2007.

ZUBA, KRZYSZTOF: The Political Strategies of the Catholic Church in Poland. *Religion, State and Society*, 38. 2010/2. 115–134. [doi:10.1080/09637491003726596.]

A dolgozatban felhasznált jogesetek, bírói döntések

26-62. sz. ügy. *NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos kontra Nederlandse administratie der belastingen*. [1963.]

14/83. *Sabine von Colson és Elisabeth Kamann kontra Land Nordrhein-Westfalen* [1984] EBHT 01891 26. pont

C-106/89. *Marleasing SA kontra La Comercial Internacional de Alimentacion SA*. [1990] EBHT I-04135.

6-64. sz. ügy, *Flaminio Costa kontra E.N.E.L.* [1964] Európai Bírósági Határozatok Tára angol különkiadás 00585. o.

39-72. sz. ügy, *Az Európai Közösségek Bizottsága kontra Olasz Köztársaság*. [1973] Európai Bírósági Határozatok Tára 00101. oldal. 25. pont.

C-377/98. sz. ügy *Holland Királyság kontra Európai Parlament és az Európai Unió Tanácsa*. [2001] EBHT I-07079 o.

C-36/02. sz. ügy *Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs-GmbH kontra Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn*. [2004] EBHT I-09609. o.

C-13/94. sz. ügy. *P kontra S és Cornwall County Council*. EBHT [1996] I-02143. oldal. 22. pont.

C-34/10. sz. ügy *Oliver Brüstle kontra Greenpeace eV*. Bíróság (nagytanács) 2011. október 18-i ítélete.

C-23/12. sz. ügy Előzetes döntéshozatal iránti kérelem: Augstākās tiesas Senāts - Lettország.

26/63. *NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos kontra Nederlandse administratie der belastingen* [1963] EBHT 00001.

106/77. *Amministrazione delle Finanze dello Stato kontra Simmenthal SpA* [1978] EBHT 00629.

C-11/70. *Internationale Handelsgesellschaft mbH kontra Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*. [1970] EBHT 01125.

4/73 *Nold KG kontra Bizottság* [1974] EBHT 00491.

63/83. *Regina kontra Kent Kirk* [1984] EBHT 02689.

374/87. *Orkem kontra az Európai Közösségek Bizottsága*. [1989] EBHT 03283.

4/79. *Liselotte Hauer kontra Land Rheinland-Pfalz* [1979] EBHT 03727.

T-112/98. *Mannesmannröhren-Werke AG kontra az Európai Közösségek Bizottsága* [2001] EBHT II-00729.

C-158/91. *Ministère public és Direction du travail et de l'emploi kontra Jean-Claude Levy* [1993] EBHT I-04287.

C-159/90. *The Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd kontra Stephen Grogan és társai*. [1991] EBHT I-04685.

C-60/00. *Mary Carpenter and Secretary of State Home Department*. [2002] EBHT I-06279.

C-260/89. *Elliniki Radiophonia Tiléorassi AE és Panellinia Omospondia Syllogon Prossopikou kontra Dimotiki Etairia Pliroforissis és Sotirios Kouvelas és Nicolaos Avdellas és társai*. [1991] EBHT I-02925.

C-109/01. *Secretary of State for the Home Department kontra Hacene Akrich*. [2003] EBHT I-09607.

C-71/02. *Herbert Karner Industrie-Auktionen GmbH kontra Troostwijk GmbH*. [2004] EBHT I-03025.

C-112/00. *Eugen Schmidberger, Internationale Transporte Planzüge kontra Ausztria* [2003] ECR I-5659.

C-36/02. *Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs-GmbH kontra Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn* [2004] EBHT I-09609.

C-438/05. *International Transport Workers' Federation és Finnish Seamen's Union kontra Viking Line ABP és OÜ Viking Line Eesti*, [2007] EBHT I-10779.

C-341/05. *Laval un Partneri Ltd kontra Svenska Byggnadsarbetareförbundet, Svenska Byggnadsarbetareförbundets avdelning 1, Byggettan és Svenska Elektrikerförbundet*. [2007] EBHT 2007 I-11767.

C-35/98. *Staatssecretaris van Financiën kontra B.G.M. Verkooijen*. [2000] EBHT I-04071.

Case C-120/95. *Decker v Caisse de Maladie des Employés Privés* [1998] ECR I-183.

C-158/96 *Kohll v Union des Caisses de Maladie* [1998] ECR I-1931, 41. pont.

C-105/03. *Maria Pupino elleni büntetőeljárás* [2005] EBHT 2005, I-05285. különösen 41-42. pont.

14/83. *Sabine von Colson és Elisabeth Kamann kontra Land Nordrhein-Westfalen* [1984] EBHT 01891.

C-106/89. *Marleasing SA kontra La Comercial Internacional de Alimentacion SA*. [1990] EBHT I-04135, 8. pont;

C-6/90. és C-9/90. sz. egyesített ügyek. *Andrea Francovich és Danila Bonifaci és társai kontra Olasz Köztársaság*. [1991] EBHT I-05357.

C-350/07. *Kattner Stahlbau GmbH kontra Maschinenbau- und Metall- Berufsgenossenschaft* [2009] EBHT I-01513.

C-350/07. *Kattner Stahlbau GmbH kontra Maschinenbau- und Metall- Berufsgenossenschaft* [2009] EBHT I-01513.

C-159/91. és C-160/91. sz. egyesített ügyek *Christian Poucet kontra Assurances générales de France és Caisse mutuelle régionale du Languedoc-Roussillon*. [1993] EBHT I-00637.

C-218/00. *Cisal di Battistello Venziano & C. Sas kontra Istituto nazionale per l'assicurazione contro gli infortuni sul lavoro (INAIL)*. [2002] EBHT I-00691.

C-438/05. *International Transport Workers' Federation és Finnish Seamen's Union kontra Viking Line ABP és OÜ Viking Line Eesti*. [2007] EBHT oldal I-10779.

C-341/05. *Laval un Partneri Ltd kontra Svenska Byggnadsarbetareförbundet, Svenska Byggnadsarbetareförbundets avdelning 1, Byggettan és Svenska Elektrikerförbundet*. [2007]EBHT oldal I-11767.

C-184/99. *Rudy Grzelczyk kontra Centre public d'aide sociale d'Ottignies-Louvain-la-Neuve*. [2001] EBHT I-06193.

C-209/03. *Dany Bidar kérelmére: The Queen kontra London Borough of Ealing és Secretary of State for Education and Skills*. [2005] EBHT oldal I-02119.

C-158/07. *Jacqueline Förster kontra Hoofddirectie van de Informatie Beheer Groep*. [2008] EBHT I-08507.

C-70/95. Fennelly főtanácsnok indítványa *Sodemare SA, Anni Azzurri Holding SpA és Anni Azzurri Rezzato Srl kontra Regione Lombardia*. [1997] EBHT I-03395.

C-300/84. sz. ügy. *A. J. M. van Roosmalen kontra Bestuur van de Bedrijfsvereniging voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke Belangen* [1986] EBHT 03097.

C-130-75. sz. ügy *Vivien Prais kontra az Európai Közösségek Tanácsa*. [1976] EBHT 01589.

C-145/88. sz. ügy *Torfaen Borough Council kontra B & Q plc*. [1989] EBHT 03851.

C-159/90. *The Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd kontra Stephen Grogan és társai*. [1991] EBHT I-04685.

43/75. *Gabrielle Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena* [1976] EBHT 0455.

C-36/02. *Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs-GmbH kontra Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn* [2004] EBHT I-09609.

C-6/90. és C-9/90. sz. egyesített ügyek. *Andrea Francovich és Danila Bonifaci és társai kontra Olasz Köztársaság*. [1991] EBHT I-05357,

C-158/07. *Jacqueline Förster kontra Hoofddirectie van de Informatie Beheer Groep*. [2008] EBHT I-08507.

C-491/01. *British American Tobacco (Investments) és Imperial Tobacco* [2002] EBHT I-11453.

A dolgozatban felhasznált európai uniós jogforrások

Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*. C 326. 55. évfolyam. 2012. október 26. Közleményszám: 2012/C 326/01.

Az Európai Parlament és a Tanács 98/44/EK irányelve (1998. július 6.) a biotechnológiai találmányok jogi oltalmáról. HL L 213., 1998.7.30. magyar különkiadás 13. fejezet, 020. kötet 395-403. o.

Az Európai Parlament és a Tanács 211/2011/EU rendelete (2011. február 16.) a polgári kezdeményezésről, HL L 65., 2011.3.11., 1—22. o.

Az Európa Tanács keretében 1950. november 4-én, Rómában aláírt „Az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezménye.”

Az Európai parlament és a Tanács 2007/575/EK határozata (2007. május 23): A „Szolidaritás és a migrációs áramlások igazgatása” általános program keretében a 2008-2013-as időszakra az Európai Visszatérési Alap létrehozásáról.

Az Európai Parlament és a Tanács 1672/2006/EK határozata (2006.október 24.) a Progress közösségi foglalkoztatási és társadalmi szolidaritási program létrehozásáról.

A Tanács 76/207/EGK irányelve a férfiak és a nők közötti egyenlő bánásmód elvének a munkavállalás, a szak képzés, az előmenetel és a munkakörülmények terén történő végrehajtásáról (1976. február 9.).

A Tanács 79/7/EGK irányelve a férfiak és a nők közötti egyenlő bánásmód elvének a szociális biztonság területén történő fokozatos megvalósításáról (1978. december 19.);

A Tanács 97/80/EK irányelve (1997. december 15.) a nemi alapon történő hátrányos megkülönböztetés esetén a bizonyítási teherről;

A Tanács 2004/113/EK irányelve (2004. december 13.) a nők és férfiak közötti egyenlő bánásmód elvének az árukhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés, valamint azok értékesítése, illetve nyújtása tekintetében történő végrehajtásáról.

A Tanács 2000/43/EK irányelve (2000. június 29.) a személyek közötti, faji- vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazásáról.

A Tanács 2000/78/EK irányelve (2000. november 27.) a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról.

A Tanács 1293/2004/EK, Euratom rendelete (2004. április 30.) az Európai Számvevőszék tagjainak járandóságairól szóló 2290/77/EGK, Euratom, ESZAK rendelet módosításáról.

Az Európai Parlament és a Tanács 2007/575/EK határozata (2007. május 23.) a „Szolidaritás és a migrációs áramlások igazgatása” általános program keretében a 2008–2013-as időszakra az Európai Visszatérési Alap létrehozásáról.

2011/C 48/15 Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság véleménye – Az Európai Unió új energiapolitikája – Alkalmazás, hatékonyság és a polgárok iránti szolidaritás (saját kezdeményezésű vélemény).

Az Európai Parlament és a Tanács 98/44/EK irányelve (1998. július 6.) a biotechnológiai találmányok jogi oltalmáról.

A Tanács 93/119/EK Irányelve (1993. december 22.) az állatok levágásuk vagy leölésük során való védelméről, HL L 340., 1993.12.31., 21–34., magyar különkiadás 3. fejezet 15. kötet 421–434.

A Tanács 94/33/EK irányelve (1994. június 22.) a fiatal személyek munkahelyi védelméről. HL L 216., 1994.8.20., 12–20., magyar különkiadás 5. fejezet 2. kötet 213–221.

Európai Parlament és a Tanács 97/36/EK irányelve A tagállamok törvényi, rendeleti vagy közigazgatási intézkedésekben megállapított, televíziós műsorszolgáltató tevékenységre vonatkozó egyes rendelkezéseinek összehangolásáról szóló 89/552/EGK tanácsi irányelv módosításáról. HL L 202., 1997.7.30. 60–70. magyar különkiadás 06. fejezet 02. kötet 321–331.

A Tanács 2000/78/EK irányelve (2000. november 27.) a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról HL L 303., 2000.12.2., 16–22., magyar különkiadás 05. fejezet 04. kötet 79–85.

Az Európai Parlament és a Tanács 45/2001/EK rendelete (2000. december 18.) a személyes adatok közösségi intézmények és szervek által történő feldolgozása tekintetében az egyének védelméről, valamint az ilyen adatok szabad áramlásáról. HL L 8., 2001.1.12., 1–22., magyar különkiadás 13. fejezet 26. kötet 102–124.

A Bizottság 401/2010/EU rendelete (2010. május 7.) a 479/2008/EK tanácsi rendeletnek a bizonyos borászati termékekre vonatkozó oltalom alatt álló eredetmegjelölések és földrajzi jelzések, hagyományos kifejezések, valamint e termékek címkézése és kiszerelése tekintetében

ben történő végrehajtására vonatkozó egyes részletes szabályok megállapításáról szóló 607/2009/EK rendelet módosításáról és helyesbítéséről.

A Tanács 2011/137/KKBP határozata (2011. február 28.) a líbiai helyzetre tekintettel hozott korlátozó intézkedésekről.

Az Európai Parlament és a Tanács 2010/31/EU irányelve (2010. május 19.) az épületek energiahatékonyságáról. HL L 153., 2010.6.18., 13–35.

A Tanács 2004/83/EK irányelve (2004. április 29.) a harmadik országok állampolgárainak, illetve a hontalan személyeknek menekültként vagy a más okból nemzetközi védelemre jogosultként való elismerésének feltételeiről és az e státuszok tartalmára vonatkozó minimumszabályokról.

Szerződés az európai alkotmány létrehozásáról. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, C 310. 47. évfolyam, 2004. december 16. Közleményszám: 2004/C 310/01. I-6. cikk.